

№ 5(32) 2008

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий кафедрою соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеєв, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораки, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ТЕОРІЯ

Георгій Почепцов. Методи створення пафосу: від єзуїта Ігнатія Лойоли до режисера Сергія Ейзенштейна	3
--	---

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Мирослава Лендьел. Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури	11
--	----

Олександр Іванілов. Принцип альтернативності як чинник функціонування сучасних політичних систем	25
---	----

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Анатолій Стьопін. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії	36
--	----

Євген Васильчук. Особливості соціально-економічної доктрини російської націоналістичної ідеології	44
--	----

Еміль Рагімов. Особливості політичної модернізації в Азербайджані	53
--	----

СОЦІОЛОГІЯ

Микола Туленков. Соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави	60
---	----

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Віра Ярошенко. Роль історизації у становленні раціональної громадянськості особистості	75
---	----

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

Віктор Котигоренко. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні?	85
---	----

Юлія Зерній. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності	104
---	-----

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА

Ольга Зернецька, Олена Мирончук. Гендерна політика у сфері академічної науки	116
---	-----

Інна Тукаленко. Від рівності прав до рівності можливостей	128
--	-----

ВОЄННА БЕЗПЕКА

Володимир Троцько, Олександр Малюта, Василь Терещук, Лариса Троцько.	
---	--

Політико-економічний аспект професіоналізації Збройних Сил України	136
--	-----

ГЕОПОЛІТИКА

Марина Шульга. Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій	141
---	-----

АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Максиміліан Шепелев. Політична система мондіалізму	151
---	-----

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ

Сергій Логвиненко. Суть терористичних загроз в сучасному світі	161
---	-----

МЕТОДИКА

Ольга Петкова. Методичні аспекти дослідження іміджу країни	168
---	-----

СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Кан Ден Сік. Проблема роз'єднання Кореї в історичній ретроспективі	175
---	-----

Сергій Кальян. Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття	184
---	-----

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Вийшов у світ № 5 (31) журналу „Соціальна психологія”	194
--	-----

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

Протокол № 5 від 02.10.2008 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 08.10.2008 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 12,08. Облік.-вид. арк. 12. Зам. № 594. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у ПП Білій В.А.
36000, м. Полтава, бульвар Ю. Победоносцева, 10

Методи створення пафосу: від єзуїта Ігнатія Лойоли до режисера Сергія Ейзенштейна

Георгій Почепцов,

доктор філологічних наук, професор
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Віртуальний простір, який підтримує сакральні об'єкти, живе за законами, що відрізняються від законів інформаційного і фізичного простору. Коли ці закономірності порушуються, то створюються конструкції, неефективні з точки зору впливу на аудиторію. Агітпроп, як варіант післяреволюційного театру, переносив закони інформаційні у віртуальні. Ця гібридна конструкція могла існувати тільки після революції. Щось схоже можна було побачити в деяких п'єсах часів перебудови, наприклад, у творах М. Шатрова.

Художні конструкції залишаються художніми і через багато років. Саме тому найкращі твори радянського мистецтва зберігають свою художність і нині, незалежно від їх ідеологічного забарвлення.

С. Ейзенштейн створював ауру революції [1]. До речі, Л. Ріфенсталь в ті ж роки створювала ауру нацизму в Німеччині і теж засобами кіно. Найкраще ілюструє єднання мас і нацизму фільм „Трімф волі”. Все це пов'язується з тим, що на той час кіно було максимально впливовим новим інструментарієм, який влада не могла не використати. П. Геббельс, наприклад, вважав, що нацистам потрібен фільм, який би охопив їх час і став націонал-соціалістичним „Панцерником” [2, с. 295].

С. Ейзенштейн вмирає молодим після заборони Й. Сталіним другої серії „Івана Грозного” – саме це стало причиною загострення його серцевої хвороби [2]. Він народився в Ризі, на перехресті культур (латиська, російська, німецька), де й сьогодні найкращі будинки в місті, це будинки, архітектором яких був його батько.

Нас цікавить, якими саме формальними і конкретними методами С. Ейзенштейн досягав максимально ефективного впливу на свою аудиторію. Один з них – „монтаж атракціонів” як управління увагою глядача. Другий

– відмовний (зворотний) рух. І третій – досягнення пафосу.

Атракціон задається С. Ейзенштейном як будь-який агресивний момент театру, що оформлює глядача в потрібному напрямі [3, с. 57]. Тут годиться будь-який тип впливу, математично розрахований наперед на конкретне емоційне потрясіння. Це первинна одиниця дієвості театру.

Відмовний рух вимагає для більш чіткого виконання руху на сцені спочатку зробити рух у зворотному напрямі [4, с. 200]. Тільки тоді він буде чітко помічений глядачем. Для отримання ефекту крупного плану треба заздалегідь подати менший розмір плану.

До речі, раніше С. Ейзенштейн зазначав, що без ритму і повторення неможливий будь-який твір мистецтва, що пов'язується саме з типом збудження, характерним для первинної свідомості [5]. Одне з важливих джерел для нього, якому він присвячує багато сторінок, – це аналіз доісторичного мислення, яке базувалося на почуттях, а не на розумі. С. Ейзенштейн вважав, що взагалі в деяких випадках можна досягати почуттєвого мислення. Це відбувається в магічних і ритуальних конструкціях [6]. Темп ритуальних барабанів паралізує волю слухача.

С. Ейзенштейн підкреслював, що фільм належить будувати на найпростіших мисливських рефlekсах, за якими, наприклад, дресирують собаку [2, с. 294]. Тобто найсильнішим інструментарієм стає інструментарій найпростіший – безумовні рефlekси, де немає участі розуму людини, але є її реагування.

Мистецтво С. Ейзенштейн трактував як синтез регресу (повернення до почуттів) і прогресу (розумового, логічного). Саме тому всі творці часто трактуються як психоневротики, але справа реально в іншому – у них є різке вираження регресивної компоненти [7, с. 356].

В пошуку методів і методик, які впливають найсильніше, С. Ейзенштейн звертається до так званих духовних вправ засновника ордена єзуїтів Ігнатія Лойоли. Не забудемо й те, що потім все ХХ сторіччя після 60-х років перебувало (і перебуває ще й нині) під впливом психічних тренінгів.

Психічні вправи І. Лойоли, вважав С. Ейзенштейн, не мали виходу в зовнішні прояви, а йшли в трансформацію внутрішнього психічного світу людини, яка молиться. І що найцікавіше, С. Ейзенштейн порівнює методику І. Лойоли з методом К. Станіславського [8].

І. Лойола, говорячи сьогodнішніми словами, діє на мета-рівні, формулюючи методи і правила [9]. Він вчить, як відтворити всі конкретні відчуття по кожному органу почуття окремо. С. Ейзенштейн підкреслював використання „психічного барабана” у випадку І. Лойоли, коли душа віддаляється від сфери логічного мислення [6, с. 186].

Є важлива відмінність, яку слід відчувати й сьогodні, бо ми її погано відчуваємо. Для віруючого це не уявлення про Христа: І. Лойола повертається до реальності, а не уявляє її у своєму світі фантазії [10]. Він також заклав слухняність у філософію життя єзуїтів: хотів, щоби вони мали єдиний розум, в якому не може бути конфліктів.

Якщо подивитися на православний ісіхазм, то С. Хоружий, використовуючи термінологію фізиків, говорить про „фазові переходи”, які відбуваються при концентрації людини на молитві [11]. Основним православним текстом стає „Лествиця”, де є тридцять ступенів сходження [12]. С. Хоружий присвятив розгляду всіх видів духовної практики свою енергійну антропологію. Наприклад, в суфізмі техніки духовної концентрації, що ведуть до єднання з Богом, будуються на базі серця, а не розуму як у християнстві [13]. Ісіхазм будує спілкування з Богом за принципом зору, а не слуху [14]. Він часто характеризується як школа молитви.

Для С. Ейзенштейна все це було в систематичі пошуку найефективніших методів впливу на людину. 1928 року в Інституті кінематографії режисер зібрав групу з 28 молодих людей. Вони, отримавши певний роман Е. Золя, мали відібрати три види сцен: любові, смерті і пафосу. Описи Е. Золя невід’ємні від середовища на відміну від описів О. Бальзака, які є скульптурно виокремленими з дифузного середовища [15, с. 328].

Екстаз, пафос С. Ейзенштейн почав вивчати, в тому числі, і на базі власних фільмів, вже зроблених, які вже отримали від глядача відповідні реакції. Тобто шлях був зворотним: не від інтелектуального розрахунку до фільму, а від фільму до інтелектуального аналізу.

С. Ейзенштейн описує дію пафосу як ланцюгову реакцію [16, с. 77]: нагромадження напруги – вибух – стрибок з одного вибуху в інший. Цікаво, що, наприклад, в межах вивчення релігії австралійський професор Дж. Бульбуліа читає курс „Молитва, медитація, транс і екстаз: вивчення технік духовних трансформацій” [17]. Тобто тут знову сталося поєднання можливих технік, спрямованих на зміни в психічному середовищі.

Що стосується пафосу, то конкретні роздуми С. Ейзенштейна полягають в наступному:

- кожний елемент має відповідати екстатичному станові, тобто переходити в нову якість [18, с. 256];
- ходом сцени можна стилістично налаштовувати глядача на конкретний тип реагування [18, с. 273];
- зміст може задаватися не лише сюжетом, а й законом побудови, структури речі [18, с. 308];
- з соціальним розвитком магичні і символічні дії втрачають серйозність поведінки (окрім богослужіння), вони зберігаються лише в жартівливих і карнавальних обрядах [18, с. 269].

В міркуваннях С. Ейзенштейна найцікавіше те, що він постійно піднімається вище і розглядає явище (в даному випадку пафос) вже як одну з можливих реалізацій більш загального типу конструкції. В підході Е. Золя до побудови пафосу він акцентує наступне [16, с. 64]: підбираються явища, які самі по собі відбуваються екстатично, тобто „виходять із себе”; вони розміщуються так, щоб одне відносно іншого мало вигляд переходу з однієї інтенсивності в іншу.

Цікавий приклад наводить С. Ейзенштейн в одній із своїх лекцій: раніше в елизаветинському театрі грали пантоміму перед основною дією на ту ж тему, тобто наперед створювали відповідний тип реагування [19]. Відтак ситуація будувалася від малого реагування до більшого. Це можна розглядати як інструментарій з програмування майбутніх реакцій.

Взагалі сьогодні ми тільки підходимо до розуміння тих процесів, які С. Ейзенштейн намагався проаналізувати й перетворити на справжній прикладний інструментарій [20 – 22].

Екстаз, пафос, а також шок (як негативний полюс того ж явища) є найвпливовішим інструментарієм, внаслідок застосування якого людина розчиняється в більш глибоких почуттях. Саме тому С. Ейзенштейн звернувся до досвіду І. Лойоли як варіанта проходження людиною тих же ступенів, які можна штучно простимулювати.

Взагалі С. Ейзенштейн вважав, що логічне і пралогічне мислення існує у сучасної людини одночасно. Коли ми повертаємося до почуттєвого мислення, то відтворюємо форми відчуття, які відповідають соціальному ладові не сьогоднішнього, а минулого часу [23, с. 436 – 437]. Про це він пише у статті про цирк, де підкреслюється, що у випадку цирку ця почуттєва компонента, на відміну від інших мистецтв, збереглася найповніше. Цирк штучно повертає людину до примітивніших станів. Подібна ситуація виникає і тоді, коли глядач реально настільки втягується в ситуацію, що переходить на позицію учасника [24, с. 41]. Тому, зокрема, спорт знову є більш чистою ситуацією, в якій виявляється подоланою пасивність глядача, що свого часу розглядали як проблему не тільки С. Ейзенштейн, а й П. Флоренський і В. Мейерхольд.

С. Ейзенштейн любив і вивчав книгу М. Гране про китайський тип мислення, яку йому порекомендував П. Робсон [25]. Оскільки С. Ейзенштейн свого часу вивчав східні мови в Академії Генштабу, то це одночасно було його професійним інтересом, відповідно формуючи і його тип мислення як професіонала. І тут хотілося б звернути увагу на один момент. М. Гране описує різницю між двома термінами – *шу* і *ші* [26, с. 290 – 291]. В давні часи професійні політики давали можновладцям поради, яким у випадку кожного шансу („ші”), що з’являвся, може бути рецепт успіху („шу”). Реально перед нами постають правила поведінки. Китайський мудрець робить тільки те, що не зробити неможливо, і тому випереджає усіх [27, с. 72].

Оскільки С. Ейзенштейн вчився на східному відділенні Академії Генерального штабу [28], то його і повинно було „виштовхнути” саме на структурні елементи аналізу поведінки. Як пише В. Іванов, який першим здійснив розгорнутий аналіз системи С. Ейзенштейна у „Нарисах з історії семіотики в СРСР” [29, с. 130], кожен структурний прийом С. Ейзенштейн прагне зрозуміти за допомогою його психологічних і патопсихологічних еквівалентів. Якщо візьмемо, для прикладу, аналіз комічного, то й він стає у С. Ейзенштейна зіткненням системи дологічних уявлень з постлогічними

поняттями [30, с. 425].

Мистецтво і релігія, як і інші варіанти символічного, духовного, соціального капіталу, належать до віртуального світу людини. Соціальні технології можуть спиратися на цей рівень для створення типів контекстів, які вестимуть до потрібного типу поведінки. Такі контексти налаштовані на програмування досить конкретних типів поведінки і блокування протилежної поведінки.

С. Ейзенштейн вивчав варіанти духовного піднесення, яке реалізується за рахунок блокування раціонального і логічного мислення. Це дозволяє виходити на первинні типи реакцій людини. З точки зору соціальних технологій, таке програмування дій буде набагато ефективнішим, оскільки дозволяє точніше створювати потрібні контексти у віртуальному просторі, аніж це можливо у просторі фізичному.

Загалом виникає досить прозора схема з двох положень:

МОДЕЛЬ ВПЛИВУ С. ЕЙЗЕНШТЕЙНА:

- вихід на старі, дологічні моделі впливу;
- використання архаїчних шляхів більш ефективно, оскільки вони реалізуються поза розумовим контролем.

С. Ейзенштейн не стільки базував свою модель на результатах вищезазначених процесів, скільки на входженні в них. Він писав, що ефект полягає не в самому вибуху, а в процесах його нагнітання [31, с. 95]. Сцени нагнітання якраз найбільше запам'ятовуються в його фільмах.

Л. Виготського теж цікавила праця актора. Він розмірковував, з психологічної точки зору, над питанням співвідношення зовнішніх проявів поведінки актора на сцені і того, що в цей час має відбуватися у нього всередині [32]. К. Станіславський так і формулює свій базисний пункт, з якого в нього почалося створення власної системи: невідповідність того, що відчуває людина на сцені, і того, що вона має зовнішньо демонструвати [33, с. 308 – 309]. Він наводить безліч прикладів такої розбіжності [34].

Мимовільність емоцій є ще однією проблемою: у людини немає такої влади над почуттями, як над рухом. Цей шлях більше схожий, як вважав К. Станіславський, на виманювання, а не на прямий виклик потрібного почуття.

В. Іванов підкреслює кібернетичний характер підходу С. Ейзенштейна, оскільки значенням стає результат зміни поведінки того, хто отримує повідомлення [29, с. 128 – 129]. Тому й постає завдання „управління психікою глядача” [31, с. 86]. Але робиться це на іншому рівні – більш регресивному. Звідси випливає розуміння С. Ейзенштейном форми як тієї ж ідеї, але висловленої більш атавістичними засобами (цит. за [35]). Соціальний інжиніринг теж базується на управлінні психо- і

соціотехніками, спрямованими на великі масиви людей. Зрозуміло, що найбільше зацікавлення викликають конструкції, які обумовлюють найменший опір з боку аудиторії, що, зрозуміло, теж повертає нас до більш давніх форм впливу.

Підхід І. Лойоли досить методичний. Наприклад, він підкреслює необхідність п'яти щоденних вправ протягом однієї години. Або така настанова: той, хто навчається, не повинен знати, що буде наступного тижня; це змусити його досягати максимуму кожного окремого тижня [36].

Сакральні об'єкти гіперболізуються майже автоматично, оскільки все стає пов'язаним з ними. Це відповідає ідеї домінанти О. Ухтомського, коли все, що відбувається, всі рефлексі починають приєднуватися до більш домінантного рефлексу [37]. Оскільки сьогодні когнітивна психологія релігії встановила, що віра в надприродні явища є опосередкованим результатом роботи нашого мозку з опрацювання інформації [38], то, відповідно, ми вписуватимемо сакральні об'єкти в дійсність однотипно. Ми сакралізуємо нашу дійсність, створюючи, з нашої точки зору, більш системну її модель. Перші християни навіть користувалися техніками, які могли викликати екстаз і породжувати видіння [39, р. 100]. І. Лойола лише робить цю техніку більш масовою.

Стовсовно С. Ейзенштейна, то є і критичні зауваження щодо того, як можна обожнювати режисера, який спирався на сугестивний вплив [40]. С. Зонтаг писала про фільми Л. Ріфенсталь, що там маси людей об'єднуються навколо гіпнотичної постаті фюрера [41]. Показ мас був сильною стороною творчості і С. Ейзенштейна. Мабуть, ця специфіка лежить в різній естетиці підходу до зображення окремої людини і маси людей.

В. Іванов досить чітко сформулював основний висновок з теорії мистецтва С. Ейзенштейна: форма твору має впливати на архаїчні механізми психіки, зміст твору лежить у площині сучасного логічного мислення [42]. Сьогодні також здійснено більш конкретний, в основі свій лінгвістичний, аналіз практики І. Лойоли [43]. Це і є інструментарієм, який формулюється досить чітко і заземлено. С. Ейзенштейн теж детально розглядає метод І. Лойоли, коли той розкладає, наприклад, сприйняття пекла за всіма варіантами органів почуттів [44, с. 157].

Пафос є одним з варіантів підключення слухача до більш сильних почуттів. Але, як справедливо зауважував Л. Виготський, метою естетичної реакції є не повторення реальної реакції, а її подолання і перемога над нею [37, с. 283]. Саме тому післядія мистецтва є настільки важливою саме в плані морального виховання.

Війна четвертого покоління, до якої сьогодні переходить людство, має парадоксальні правила. Наприклад, виграш у фізичному просторі може нести програш у просторі моральному. Саме це констатують сьогодні, наприклад, американці в Іраку. Характеристики моральності стали набагато важливішими, ніж колись.

Література:

1. **Хренов Н.** Сергей Эйзенштейн: от технологии суггестивного воздействия к эстетике диалога // www.kinozapiski.ru/print/588
2. **Иванов Вяч. Вс.** Эстетика Эйзенштейна // Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т. I. - М., 1998.
3. **Эйзенштейн С. М.** Монтаж аттракционов // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.
4. **Эйзенштейн С. М.** Отказное движение // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.
6. **Эйзенштейн С. М.** Пути „регресса” // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.
7. **Эйзенштейн С. М.** „Ритмический барабан” // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.
8. **Эйзенштейн С. М.** Regress – progress // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. II. - М., 2002.
9. **Эйзенштейн С.** Станиславский и Лойола // www.kinozapiski.ru/print/384
10. Spiritual exercises of St. Ignatius // www.ccel.org/ccel/ignatius/exercises.viii.html
11. **Ducey M. H.** Mystics in society // www.thesecularspirit.com/text/70mystic.html
12. **Хоружий С.** Практика себя // lib.eparhia-saratov.ru/books/21h/horuzhy/problems/23.html
13. **Лествичник И.** Лествица. - М., 2006.
14. **Хоружий С.** Православная аскеза – ключ к новому видению человека. Сб. статей. - М., 2000 // katrechko.narod.ru/katr/horuzhy1.html
15. **Эйзенштейн С. М.** Диффузное восприятие // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.
16. **Эйзенштейн С. М.** Нравнодушная природа // Эйзенштейн С. М. Избранные произведения. В 6 тт. - Т. 3. - М., 1964.
17. **Bulbulia J.** Prayer, medattaion, trance and ecstasy: a study of the techniques of spiritual transformation // www.victoria.ac.nz/religion/courses/reli106.html
18. **Эйзенштейн С. М.** Об отказном движении // Эйзенштейн С. М. Избранные произведения. В 6 тт. - Т. 4. - М., 1966.
19. **Левитова В.** „Тут не продумать надо, а почувствовать”. Лекция-семинар Сергея Эйзенштейна во ВГИКе. Алма-Ата, 1942 г. // www.kinozapiski.ru/print/349
20. **Булгакова О.** Теория как утопический проект // www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/722/725
21. **Франк С.** Страсти, пафос и бафос у Гоголя // www.ruthenia.ru/logos/number/1999_02/1999_2_08.htm

22. **Хренов Н. А.** Социально-психологические аспекты взаимодействия искусства и публики. - М., 1981.
23. **Эйзенштейн С.М.** Мистерия цирка. Структура как сюжет // Эйзенштейн С.М. Метод. Т. I. - М., 2002
24. **Эйзенштейн С. М.** Перспективы // Эйзенштейн С. М. Избранные произведения. В 6 тт. - Т. 2. - М., 1964.
25. **Эйзенштейн С. М.** „Движение” мышления // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.
26. **Гране М.** Китайская мысль. - М., 2004.
27. **Малявин В. В.** Символизм и политика в классических учениях Китая // Искусство управления. Пер., вст. ст. В. В. Малявина. - М., 2003.
28. **Оболенский Л.** „Выразительность – магия театра”. Интервью // Театр. - 1984. - № 1.
29. **Иванов В. В.** Очерки по истории семиотики в СССР. - М., 1976.
30. **Эйзенштейн С. М.** Комическое // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.
31. **Эйзенштейн С. М.** Сергей Эйзенштейн // Эйзенштейн С. М. Избранные произведения. В 6 тт. - Т. 1. - М., 1964.
32. **Выготский Л. С.** К вопросу о психологии творчества актера // Выготский Л. С. Собр. соч. В 6 тт. - Т. 6. - М., 1984.
33. **Станиславский К. С.** Моя жизнь в искусстве. - М., 1980.
34. **Станиславский К. С.** Этика. - М., 1981.
35. **Конько Ж., Румянцева В.** Эйзенштейн, Млб и кризис искусства // www.kinozapiski.ru/print/582/
36. **Лойола И.** Духовные упражнения // www.jesuit.ru/doc/du.htm
37. **Выготский Л. С.** Педагогическая психология. - М., 1991.
38. **Boyer P.** Religion explained. The evolutionary origin of religious thought. - New York, 2001.
39. **Pagels E.** Beyond belief. The secret Gospel of Thomas. - New York, 2003.
40. **Макаренков К.** Ex(ta)sis – EISENSTEIN // www.ruthenia.ru/logos/number/2001_5_6/02.htm#_ftn2
41. **Зонгар С.** Магический фашизм // ps.1september.ru/2000/47/7-2.htm
42. **Иванов Вяч. Вс.** Неизвестный Эйзенштейн - художник и проблемы авангарда. Озорные рисунки Эйзенштейна и „главная проблема” его искусства // kogni.narod.ru/eisenstein.htm
43. **Коваль А. Н.** Язык как средство выражения мистического опыта у св. Игнатия Лойолы // kogni.narod.ru/ingua2.pdf
44. **Эйзенштейн С. М.** Киноформа: новые проблемы (из доклада на Творческом совещании 1935 года) // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. I. - М., 2002.

Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури

Мирослава Лендсьел,
кандидат історичних наук,
докторант Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Автор аналізує теоретичні конструкції та методологічний інструментарій, який може бути використаний для виміру та оцінки локальної політичної культури, зокрема в регіоні Центральної і Східної Європи. Пропонується застосовувати класичну теорію політичної культури Г. Алмонда і С. Верби, методологію „демократичного аудиту” Д. Бітума, методіку виміру політичної культури на місцевому рівні, запропоновану Дослідницьким центром ім. А. де Токвіля, які в сукупності враховують можливі розбіжності у політичних орієнтаціях еліти і громадян, а також специфічний вплив культурних факторів на політичну участь у центральноєвропейських суспільствах.

Концепт політичної культури, введений до наукового обігу у 1960-х роках, а потім дещо призабутий (вплив інституційного погляду на сутність політики), „відродився” через два десятиліття внаслідок процесу демократизації, що розпочався у Південній Європі та Латинській Америці. Культурні чинники стали вважатися такими, що належать до переліку передумов успіху демократизації та консолідації демократичного режиму. Тоді ж було сформульоване припущення, що демократична політична культура є радше результатом, аніж однією з причин формування демократичних інститутів [38, с. 635].

Досягнутий компроміс щодо трьох аспектів політичної культури, а точніше – форм орієнтації людини щодо політики – пізнавальної (cognitive), емоційної (affective), оціночної (evaluational), а також конкретних політичних об’єктів цих орієнтацій – політичної системи, політичного процесу і політичного управління, визначених Г. Алмондом і С. Вербою, зумовили розробку інструментарію її загальної оцінки і, опосередковано, рівня демократії взагалі [31, с. 15; 32, с. 27 – 28].

Визначень політичної культури є немало. Однак, напевно, найбільш прийнятним є запропоноване Л. Даймондом: політична культура – це

властиві певному народові погляди, настанови, цінності, ідеали, оцінки політичної системи своєї країни та своєї ролі в цій системі [5, с. 884]. Вчені, які раніше розробляли теоретико-методологічну основу дослідження політичної культури та її застосування для аналізу стану політики взагалі, доходять, в цілому, консенсусу в питанні, що політична культура в межах одного національного суспільства не буває однорідною, адже знання, емоції та оцінки політики зазвичай відрізняються у простих громадян та еліти, а також у представників різних регіональних, етнічних груп чи навіть інституційних середовищ. Л. Даймонд, зокрема, вважає, що говорити про політичну культуру нації можна, якщо розуміти її як суміш чи рівновагу різних субкультур в межах однієї країни; різниця між основними культурними стереотипами часто більша в межах однієї нації, аніж між ними [5, с. 885].

Одним з перших спробував класифікувати політичні субкультури (на прикладі американського суспільства) Д. Елазар. Він визначив типи традиційної, моралізаторської та індивідуалістичної субкультур. Вони домінують у різних штатах і громадах США [34].

Слід зазначити, що поряд з „відродженням” концепту політичної культури на зламі 1980 - 1990-х років були артикульовані сумніви щодо інструментальності цього поняття та його існування як політичного явища, яке можна виміряти й оцінити. Так, В. Рейсінгер узагальнив основні вразливі аспекти теорій політичної культури, які не дозволяють визначити межі та сутнісні відмінності між політичною культурою політичної еліти і загальною політичною культурою суспільства, інтегрувати політичні орієнтації окремих осіб у колективні, визначити межі взаємодії між культурою і політичними інститутами, вплив політичної культури на результати політичної діяльності [45, с. 328 - 352].

Ця критика стала додатковим стимулом для пропонентів концепту політичної культури. Зокрема, на локальному рівні західні політологи сприймали культурологічний підхід як такий, що „відтіснить” теорію режимів, згідно з якою вироблення місцевої політики стає результатом торгу і домовленостей урядових структур та органів влади і груп інтересів. Відносини урядів з громадянами, чинник політико-культурних орієнтацій та поведінки громадян вважався другорядним [36]. Окрім того, незважаючи на вплив ЗМІ на процеси зближення різних культур, а також їх розмиття через підвищення мобільності, а, отже, міграції громадян, вивчення взірців політичних орієнтацій на місцеву рівні підтверджує існування феномена локальної політичної культури.

Зауважимо, що Г. Алмонд і Г. Верба у дослідженнях політичної культури враховували, зрештою, „локальне” коріння політичної культури. Так, демократичний тип політичної культури, або ж раціонально-активістський, тобто культуру, яка (уявно) мала відповідати демократичним інститутам, вони вважають ідеальним типом, оскільки у політичній практиці усталених демократій домінує змішаний тип, який можна ще назвати громадянською

культурою. Цей тип передбачає врівноваження ролі громадян як учасників політики (політичної конкуренції і конфлікту) з їх роллю підданих державі, і парохіяльною – „локальною” – роллю членів сімей, соціальних і громадських організацій, спільнот поза межами політики [31, с. 339 – 360]. На їхню думку, громадян, представників змішаної культури, можна диференціювати як активних учасників політики і підданців влади, однак навіть перші частково виконують роль підданців, а також членів певної місцевої спільноти. Отже у змішаній (чи громадянській) культурі громадянин стає похідним від трьох ролей – „підданця”, „учасника” і „прихожанина”, і саме в третій ролі особа використовує міжособистісні та соціальні зв'язки, які вона розвивала протягом життя [1].

В Україні вже на початку 1990-х років до вивчення проблематики політичної культури звернулося чимало вчених. Зокрема, аналізу піддавалися теоретичні аспекти цього явища та явища соціального капіталу як спорідненого феномена [7, с. 7 – 15; 9; 10; 22, с. 54 – 63; 17; 24, с. 50 – 52; 25; 29], особливості політичної культури в Україні, зокрема, регіональні та локальні [8; 11; 13; 15; 16; 18; 21; 27; 28; 30].

Для нашого дослідження важливим є аналіз аспектів політичної культури, які необхідно оцінити для визначення стану політичної культури регіональних еліт в посткомуністичних суспільствах, запропонований Л. Харченко, а саме: політична свідомість, гендерний фактор, рівень політичної міграції, стиль політичної мови і поведінки [27; 28].

Слід зазначити, що виконується ще мало досліджень політичної культури в суспільствах країн Центральної і Східної Європи. Виняток становлять лише розвідки еволюції форм цього явища в Росії і Болгарії, здійснені Н. Ротар [20] і В. Бурдяк [3], а також врахування цього фактора в порівнянні процесу демократизації у постколоніальних і посткомуністичних державах Н. Сбітневою. Н. Сбітнева, зокрема, зробила висновок про „взаємозв'язок між формуванням національних політичних культур і терміном перебування суспільства під тоталітарними режимами, з одного боку, та демократизацією і змістом національних стратегій розвитку, їх ефективності й успішності, з іншого боку” [23].

Невивчені предметні поля зумовлюють **мету** нашого дослідження, а саме – визначення оптимальної теоретичної основи та методологічної бази для аналізу та оцінки стану локальної політичної культури в специфічному, з політико-культурної точки зору, регіоні Центральної і Східної Європи.

Конкретні наші завдання такі:

- узагальнення теоретичних розробок про можливості використання поняття політичної культури для оцінки стану демократії;
- аналіз моделей виміру та оцінки політичної культури на локальному рівні;
- врахування специфіки суспільств Центральної і Східної Європи у

виробленні теоретико-методологічної основи аналізу локальної політичної культури та оцінки демократії.

Базовою гіпотезою розвідки є припущення, що політична культура – це показник консолідації демократії у певному суспільстві, а політико-культурні прояви на локальному рівні громад – індикатор стану місцевої демократії. Серед інших вихідних гіпотез пропонуємо тезу про неоднорідність політичної культури певного національного суспільства, її поділ на субкультури, які можуть бути різними у різних соціальних, етнічних та інституційних середовищах, зокрема у місцевих громадах, культурне тло яких визначається комбінацією цих середовищ.

У нашому дослідженні використовуємо твердження Г. Алмонда і С. Верби, що одним із об'єктів політичної культури є політичне управління, вироблення політики (policy), яке (додамо від себе) може відбуватися на різних горизонтальних рівнях, включно з місцевим, і включає мету політичного управління, спосіб прийняття рішень та ефективність управління.

Цілком підтримуємо думку, що культурний детермінізм, тобто пояснення політичного процесу, зокрема демократизації, у зв'язку, насамперед, з політичною культурою не може бути продуктивним підходом. Як зазначав Г. Алмонд, „політична культура впливає на структуру та ефективність урядування, але, безперечно, аж ніяк не визначає їх” [5, с. 886]. Водночас інституційні та культурні аспекти політики, без сумніву, взаємопов'язані і піддаються двостороннім впливам.

В останні десятиліття у західній політології відновилися спроби вимірювання та оцінки стану демократії в певному суспільстві. Було, зокрема, використано підхід „демократичного аудиту”, згідно з яким демократія як політичний режим має певні засадничі принципи функціонування, кількісний вимір яких сприяє загальній оцінці її стану. Найбільш популярним став „аудиторський” підхід Д. Бітема. На його думку, „демократія – це політичне поняття, що стосується загальнообов'язкових рішень про правила і політику для певної групи, об'єднання чи суспільства. Воно полягає в тому, що прийняття рішень мають контролювати всі члени спільноти, які є рівними, і воно є таким настільки, наскільки цей контроль здійснюється. Тобто демократія охоплює споріднені принципи народного контролю і політичної рівності” [2, с. 46].

Веручи до уваги, що предметом нашого дослідження є процеси і явища локального рівня, зауважимо, що, за Д. Бітемом, у невеликих і простих об'єднаннях громадяни можуть безпосередньо контролювати колективне прийняття рішень, тобто ідеал демократії стає легше досяжним.

Д. Бітем виокремлює чотири взаємопов'язані виміри демократії, в тому числі і стан громадянського суспільства. Цей аспект, проте, найбільш спірний, оскільки ще тривають дискусії, вважати чи ні громадянське суспільство передумовою формування і функціонування демократії, а

чи її інтегральною частиною. Д. Бітем дотримується другої позиції: він використовує термін „демократичне суспільство”, яке, окрім значної автономії від держави, притаманної громадянському суспільству, включає чимало додаткових характеристик, зокрема й демократичний характер політичної культури та освітньої системи.

Таким чином, тип (характер) політичної культури сприймається як один з критеріїв, за яким можна оцінити рівень демократії.

Водночас загальні показники рівня демократичності суспільства диференціюються на часткові показники, для яких збираються дані як відповідь на чітко окреслені питання. Так, демократичний характер політичної культури визначається за такими питаннями:

- наскільки поширена політична участь у всіх її формах; наскільки вона репрезентує різні сегменти суспільства, а також наскільки вона обмежується соціальними, економічними та іншими чинниками;
- наскільки традиції і культура суспільства підтримують основні демократичні принципи народного контролю та політичної рівності;
- наскільки народ довіряє здатності політичної системи розв’язувати основні проблеми суспільства і своїй спроможності впливати на цей процес [2, с. 46 - 48, 62].

Існує цілком справедливе побоювання, що в суспільствах, які лише переходять до демократії, зазначені показники, можливо, слід доповнити додатковими індикаторами або ж їх уточнити.

Логічно припустити, що для визначення типу політичної культури громадян, зокрема, оцінки стану їх громадянськості, доцільно використовувати соціологічні методи дослідження, в тому числі й вивчення громадської думки. Як зазначав Л. Даймонд, аналіз цих даних „може ще й з’ясувати нам, як маси оцінюють ефективність функціонування своїх (молодих) демократій, якою мірою їм властиві інші атрибути демократичної культури, такі як, наприклад, довіра, толерантність, ефективність і громадсько-політична активність, і як ці та інші погляди і цінності пов’язані з вірою в легітимність демократії” [5, с. 897].

Це припущення було використано для започаткування на початку 1990-х років програми „Барометр нових демократій” (New Democracies Barometer), в межах якої здійснювалося опитування громадської думки щодо функціонування демократії і ставлення до попередніх політичних режимів, а також використання цих даних для побудови схеми чинників формування демократичної легітимності [5, с. 929].

На початку 2000-х років американська, зокрема, політична наука запропонувала складніші моделі виміру та оцінки політичної культури на локальному рівні. Так, Р. ДеЛеон і К. Нафт запропонували індекс „Нової політичної культури” (New Political Culture (NPC), який, окрім характеристик політичної участі, зокрема – електоральної поведінки, участі в акціях протесту, пропонує враховувати такі показники місцевих громад, як соціальна диверсифікація (включно з етнічною і расовою),

гендерні ролі та ставлення до людей нетрадиційної сексуальної орієнтації [33].

При виробленні теоретико-методологічної основи для оцінки політичної культури постає слушне запитання: чи варто диференціювати політичну культуру громадян і політиків, що їх репрезентують? Зокрема, якщо йдеться про локальний вимір політичної культури – культури, що склалася в громадах, і до якої належать представники місцевих урядів.

У 1950-х - 1980-х роках дослідження місцевої політики у політичній науці сприймалося майже винятково як аналіз політичної діяльності еліти, представленої у владі чи в групах інтересів, які взаємодіють з цією владою для досягнення спільно ухвалених рішень [36]. На переконання більшості дослідників, політичні еліти першими досягають схильності до легітимності та процедурних норм демократії – спочатку, цілком можливо, з корисливих мотивів як таких, що сприятимуть приходу до влади. Саме тому, якщо ці еліти зацікавлені в консолідації демократії (з будь-яких причин), вони сприятимуть поширенню серед населення взірців демократичної, а відтак (за Г. Алмондом і С. Вербоу) і громадянської культури [5, с. 894 - 897].

Тим часом Р. Даль у теорії поліархії, аналізуючи таку її форму, як консоціативна демократія, опосередковано наголошує, що дослідження політичних культур має набути форми аналізу політичних орієнтацій лідерів різних сегментів суспільства із змішаними культурами (субкультурами), які, власне, й вирішують латентні та відкриті конфлікти, що визрівають у відносинах між різними соціально-культурними групами [6, с. 537-540].

Таким чином, західні „класики” теорії політичної культури в цілому погоджуються, що, досліджуючи її стан у певному соціумі, необхідно виокремити орієнтації еліт і співвіднести їх з орієнтаціями щодо політики громадськості в цілому. Досягнуто також консенсусу, що політична культура є одним з факторів політичної участі, а тому через аналіз форм участі можна оцінити специфіку культурних орієнтацій громадян, зокрема їх приналежність до певної субкультури [14, с. 89].

Згідно з визначенням, запропонованим А. Романюком, поняття „політична участь” характеризує індивідуальну практичну дію громадянина в політичній сфері та є ключовим компонентом механізмів функціонування демократичної системи [19]. Їй також притаманна повторюваність у часі.

У вивченні політичної участі набув визнання підхід А. де Токвіля: її інтенсивність свідчить про формування громадянської спільноти (civic community) [26].

Р. Патнам зазначає, що такі види політичної діяльності, як голосування, обговорення політики, участь у діяльності груп чи партій можна назвати „громадськими”, оскільки їх мета – досягнення колективних вигод, а не задоволення особистого інтересу. На думку Р. Патнама, такі показники,

як виборча активність, членство у добровільних асоціаціях, інтерес в обговоренні політичних питань, є індикаторами існування громадянської спільноти і демократичного характеру політичного процесу [44].

Деякі західні вчені вважають, що для країн Центральної і Східної Європи формування учасницького підходу до політики не менш важливе, ніж зростання ВВП і реформування державного управління, оскільки без активної участі громадян неможлива консолідація демократії [37, с. 665; 40; 43]. Підставою для такого висновку стала низька політична участь у країнах ЦСЄ, зокрема зниження рівня виборчої активності, що, як явище, сформувалося відразу після „оксамитових революцій” і початку інституційної демократизації, що було названо „ефектом завершення медового місяця”.

Вчені називають класичний набір чинників, які впливають на рівень політичної участі. Це ресурси громадянина (знання, час, гроші); соціалізація особи, шляхом участі в структурах громадянського суспільства.

Для посткомуністичних суспільств додатковими є структурні фактори, зокрема гіпотеза про вплив нових політичних інститутів і процедур на цінності і поведінку громадян. Другий фактор (вплив громадянського суспільства) розглядається крізь призму відносин, які формуються в його надрах як соціальний капітал (Р. Патнам). Його основними взаємозалежними показниками є участь (громадянська) і довіра, яка поділяється, у свою чергу, на міжособистісну та інституційну. Таким чином, рівень довіри, що формується у відносинах між громадянами, визначає і рівень іншого виду участі, а саме участі політичної.

Л. Даймонд доповнює: рівень міжособистісної довіри є одним з чинників політичної довіри – довіри до інститутів, позаяк вона може характеризувати відносини не лише між пересічними громадянами, але й представниками еліти. Політичні еліти, які довіряють одна одній, легше інституалізують домовленості між особою, аніж політики, які не вірять обіцянкам іншої сторони [5, с. 933].

Місцеві громади, які мають вищий рівень довіри, легше піддаються політичній мобілізації, оскільки населення мотивоване до досягнення цілей, які стосуються „загального блага”.

Цікаво, що Р. Патнам простежив зв'язок між соціальним капіталом, який з'являється на мікрорівні (рівні громад) з капіталом, що формується на рівні усього суспільства і впливає на так зване „добре урядування” на рівні держави. Члени місцевих спільнот (асоціацій) і громад, що звикли до співпраці і знають головні принципи (само)урядування, є більш чутливими до низької ефективності державних інституцій і критичними щодо них [12, с. 223].

З огляду на це теоретичне припущення, низький рівень довіри громадян до державних і громадсько-політичних інститутів і взаємної довіри між ними, що склався у період соціалізму, є засадничою причиною незадовільних показників політичної участі у країнах Центральної і

Східної Європи [44].

Дослідження свідчать, що недовіра, яка домінує в громадсько-політичному житті, а також зацикленість на „приватній” сфері життя всупереч громадській, значно впливає на політичну поведінку центральноєвропейців. Низький рівень довіри спостерігається й до політичних інститутів. Як свідчать опитування, здійснені 2001 року, 72 % громадян регіону вважають, що нові політичні режими більш корумповані, ніж старі. Водночас у середовищі вузьких соціальних мереж спостерігається висока вірогідність довіри між членами, що дає підстави для висновку про їх потенційну роль у дифузії демократичної політичної культури і консолідації політичної культури взагалі [41, с. 77].

Емпіричні докази того, що в Центральній Європі вже на початку 1990-х років склався вищий рівень „активізму взаємодії” (transnational activism) між різними організаціями громадянського суспільства, громадянським суспільством та політичними організаціями, аніж „індивідуальний активізм” на рівні осіб чи груп. З одного боку, це, безумовно, призводить, на першому етапі, до формування елітарної демократії, а з іншого, сприяє залученню більшої кількості осіб до політики [41, с. 90].

Пізніші дослідження (кінець 1990-х - початку 2000-х років) демонструють, що в державах ЦСЄ ця залежність не безпосередня. Мається на увазі, що рівень соціальної довіри, який спостерігався у післявоєнний період в релігійних інститутах, економічна та міжособистісна взаємодопомога взагалі не трансформувалися у підвищений рівень політичної участі після демократизації політичних процедур на початку 1990-х років. Деякі вчені взагалі піддали сумніву можливість використання концепту „соціального капіталу” для досліджень у регіонах ЦСЄ, позаяк відносини, що склалися між людьми в комуністичний період, підпорядковувалися іншим логічним закономірностям, аніж тим, що діють у західному світі. І вони досить статистичні, щоб змінитися протягом 1990-х років [39, с. 209].

Цікавою є гіпотеза, що підтверджується й емпіричними дослідженнями: членство в комуністичних партіях у період соціалізму приваблювало, як правило, людей активних і тих, що цікавилися політикою (фактор ресурсів). Тож після початку демократичних трансформацій на зламі 1980 - 1990-х років „старі” партійні активісти, з високим рівнем вірогідності, почали брати участь у нових формах політичної діяльності і досить швидко адаптувалися до демократичних стандартів політики [37, с. 667].

Більшість західних політологів вважає, що, незважаючи на позірну „революційність” подій 1989 - 1991 років, у країнах ЦСЄ перехід до демократії насправді був результатом „торгу між елітами”, а не свідченням громадських рухів. Внаслідок цього формуванню демократичних інститутів передувало становлення демократичної політичної культури, зокрема активістського типу (за типологізацією С. Верби). Водночас створення правових засад демократії сформувало сприятливе інституційне середовище для формування політичної культури активістського типу,

оскільки громадяни отримали шанс на так звану „політичну освіту”, випробовуючи на власному досвіді демократичні інститути, створені політичною елітою на зламі 1980 - 1990-х років.

Комбінація таких підходів дозволила Н. Леткі припустити, що рівень політичної участі у країнах ЦСЄ залежить від набору наступних чинників: 1) рівень членства у добровільних асоціаціях (фактор соціального капіталу); 2) рівень довіри до інститутів і між громадянами (фактор соціального капіталу); 3) сприятливого поєднання участі громадян у добровільних асоціаціях та їх високого рівня довіри до інститутів; 4) попереднє членство в прокомуністичних партіях; 5) впровадження політичними елітами демократичних інститутів і процедур [37, с. 668].

Однак гіпотези Н. Леткі підтверджені лише частково. Так, членство у добровільних асоціаціях впливає на рівень політичної участі тоді, коли це є залученням до діяльності організацій розвитку громад (communal organizations), а не професійних асоціацій. Водночас було підтверджено, що участь у діяльності комуністичних партій та супутніх організацій стало доброю „школою демократії”, оскільки вона зумовила високий рівень культури участі її членів у трансформаційний період, незважаючи на чинник зміни організаційної приналежності.

Вплив такого чинника соціального капіталу, як довіра, не був підтверджений: громадяни, які мають міжособистісну довіру, беруть участь у політичному житті на такому ж рівні, як і громадяни, що не довіряють одне одному та громадським інститутам [37, с. 675]. Зауважимо, що ще 1994 року Е. Мюлер і М. Селігсон, порівнюючи емпіричні дані з багатьох країн, зробили висновок, що рівень довіри між громадянами не корелюється з рівнем демократії. Вони взагалі поставилися скептично до суттєвої ролі громадянської культури для консолідації демократії; навіть, навпаки, виявили позитивний вплив демократичних інститутів на її формування [38, с. 646].

Іншим об'єктом нашої уваги є методи дослідження політичної культури, яку поділяють політики центральноєвропейського регіону, обрані до місцевих представницьких органів влади, яка, зокрема, проявляється у їх відносинах з громадянами. Для аналізу варто скористатися теоретичною схемою, запропонованою К. Ніколеску і А. Горцеа: політики можуть обрати два способи (стилі) відносин з громадянами: 1) орієнтований на громадян (citizen-oriented), засадничою характеристикою якого є розвинуті канали комунікації з жителями громади та співпраці з ними; 2) орієнтації на систему управління (system-oriented), яка віддає перевагу відносинами всередині органів влади, а також зв'язкам з іншими владними структурами [39, с. 209]. К. Ніколеску і А. Горцеа висунули гіпотезу, що політики, які поділяють принципи демократичного типу політичної культури, віддаватимуть перевагу підходу, орієнтованому на громадян.

Науковці Дослідницького центру імені А. де Токвіля (Toqueville Research Center), узагальнивши теоретичні розробки західної та

центральноєвропейської політичної науки, запропонували методологію виміру локальної політичної культури. Згідно з нею, політична культура на рівні громад має кілька змістових сфер, які необхідно виміряти, аби оцінити узагальнено:

- 1) участь громадян у політиці на місцевому рівні;
- 2) політична культура громадян;
- 3) політична культура обраних місцевих політиків [35, с. 38 - 45].

Індикатори, запропоновані цими дослідниками, збір даних за якими допоможе оцінити стан локальної політичної культури, узагальнені у таблиці 1.

Таблиця 1

**Індикатори виміру локальної політичної культури у країнах
Центральної та Східної Європи**

Сфера	Індикатор	Джерело даних
Участь громадян у політиці на місцевому рівні	Участь у місцевих виборах	Виборча статистика
	Кількість учасників виборчих кампаній	Виборча статистика
	Кількість впливових неінституалізованих громадянських акцій	Опитування громадян
	Кількість формальних запитів громадян до місцевих депутатів (радників)	Статистика місцевих урядів
	Кількість учасників політичних подій	Опитування громадян
Політична культура громадян	Політична обізнаність громадян про місцеву політику	Опитування громадян
	„Громадянськість” жителів	Опитування громадян
	Легітимність політичної системи (системи місцевого самоврядування/управління)	Опитування громадян
	Довіра до місцевих політичних лідерів	Опитування громадян
	Відчуття місцевої приналежності	Опитування громадян

Політична культура обраних місцевих політиків	„Громадянськість” обраних місцевих політиків	Опитування обраних місцевих політиків
	Демократичні норми та цінності, які поділяються політиками	Опитування обраних місцевих політиків
	Узгодженість політичних пріоритетів з інтересами громадян	Опитування обраних місцевих політиків та громадян
	Соціальний капітал обраних політиків	Опитування обраних місцевих політиків
	Компетентність обраних політиків	Опитування обраних місцевих політиків

Зауважимо, що стан політичної культури розглядається як один з аспектів оцінки місцевої демократії у громадах країн Центральної і Східної Європи, для чого використовується методологія „демократичного аудиту”.

Таким чином, інтеграція класичних теорій політичної культури, зокрема в інтерпретації Г. Алмонда і С. Верби, концепції політичних субкультур Д. Елазара, соціального капіталу Р. Патнама створює теоретичну основу для дослідження проявів політичної культури на місцевому рівні (рівні громад). При цьому слід використовувати припущення про можливі відмінності в політико-культурних орієнтаціях широкої громадськості і політичних еліт, взаємовплив і змістовий зв'язок між політичною культурою та участю. Водночас методологія „демократичного аудиту” як виміру поточного стану демократії, застосована до місцевого рівня, може бути інструментом для оцінки впливу локальної політичної культури на стан місцевої демократії.

Література:

1. **Алмонд Г. А., Верба С.** Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122 - 135.
2. **Бітем Д.** Головні принципи й показники демократичного аудиту // Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема; Пер. з англ. Г. Хомечко. – Львів: Літопис, 2005. – С. 42 - 67.
3. **Бурдяк В. І.** Розвиток політичної культури Болгарії в контексті сучасних демократичних змін суспільства // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 92 - 126.
4. **Верба С.** Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 943 - 982 („Політичні цінності”. Вип. 1).
5. **Даймонд Л.** Консолідація демократії і політична культура //

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882 – 942 („Політичні цінності”. Вип. 1).

6. **Даль Р.** Дилеми плюралістичної демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 533 – 544 („Політичні цінності”. Вип. 1).

7. **Кокорська О. І., Кокорський В. Ф.** Політична культура: теоретико-методологічні проблеми // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 7 – 15.

8. **Лебединська Г. О.** Політико-стабілізаційна роль місцевого самоврядування в умовах суспільно-політичної трансформації сучасної України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2004. — 20 с.

9. **Максимова О. М.** Місце та роль неконвенційної політичної участі в функціонуванні політичних систем: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. — Миколаїв, 2007. — 18 с.

10. **Матусевич В.** Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4 – 5.

11. **Нагорний В.** Методологічні аспекти вивчення політичної культури України // Стратегічна панорама. – 2006. – № 1 // <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2006-1>.

12. **Патнам Р.** Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті; Пер. з англ. В. Юценко. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 302 с.

13. **Пахомов Ю.** Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 40 – 51.

14. **Перрі Дж., Мойзер Дж.** Більше участі – більше демократії? // Визначення і вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема; Пер. з англ. Г. Хомечко. – Львів: Літопис, 2005. – С. 68 – 93.

15. **Погоріла Н. Б.** Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 63 – 81.

16. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований / Е. Головаха, Н. Панина, Ю. Пахомов, М. Чурилов, И. Буров / Инт-т социологии НАН. – К.: Наукова думка, 1993. – 135 с.

17. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: Аналіт. звіт / С. Г. Рябов, С. О. Кисельов, О. Кисельова та ін. – К.: ТанDEM, 2004. – 79 с.

18. **Проскуріна О. О.** Формування політичної культури українського суспільства: проблеми і перспективи розвитку: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2001. — 20 с.

19. **Романюк А.** Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи // Віче. – 2008. – № 1 // <http://www.viche.info>

20. **Ротар Н. Ю.** Посткомуністичні зміни в політичній культурі Росії: досвід для України // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 92 - 110.

21. **Рудакевич О.** Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 25 - 35.

22. **Рябов С. Г.** Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства // Наукові записки: Національний університет „Києво-Могилянська Академія”. – Т. 31: Політичні науки / НаУКМА; Редкол.: В. Брюховецький та ін. – К., 2004. – С. 54 - 63.

23. **Сбітнєва Н.** Порівняльний вимір демократизації постколоніальних і постсоціалістичних держав: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. — К., 2002. — 16 с.

24. **Степанова Н. Є., Сербіна Ю. В.** Електоральна культура сучасної політичної еліти України // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій: Матеріали міжнародної наукової конференції, для студентів, аспірантів, науковців. У 6 ч. – Суми: РВВ СОІППО, 2008. – Ч. 1. – С. 50 - 52.

25. **Сукачов В. В.** Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2005. – 13 с.

26. **Токвіль А.** Про демократію в Америці. — К.: Всесвіт, 1999.

27. **Харченко Л. В.** Політична культура регіональних політичних еліт: можливі підходи до вивчення (на прикладі Львівської області) // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 27 - 32.

28. **Цимбалістий Б.** Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 94 - 105; №4. – С. 77 - 90.

29. **Ясинська В. С.** Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 20 с.

30. **Яцунська О. О.** Політична культура місцевих виборів: порівняльний аналіз виборчих кампаній до Миколаївської міської ради // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 82 - 91.

31. **Almond G. A., Verba S.** The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton: Princeton University Press, 1963.

32. **Almond G. A., Verba S.** The Civic Culture Revised: An Analytical Study. – Boston: Little Brown, 1980.

33. **DeLeon R. E., Naff K. C.** Identity Politics and Local Political Culture: The Politics of Gender, Race, Class and Religion in Comparative Perspective:

Paper Prepared for Prepared for Delivery at the 2003 Annual Meeting of the American Political Science Association, Pennsylvania Convention Center and Hotel Marriott, Philadelphia, August 28 - 31, 2003.

34. **Elazar D.** American Federalism: A View from the States. - New York: Harper and Row, 1972.

35. The Indicators of Local Democratic Governance Project Concepts and Hypotheses / Ed. by G. Soos: Tocqueville Research Center. - Budapest, 2001. - P. 38 - 45.

36. **Kraus N.** Beyond Regime Theory: Political Culture and Public Opinion in Urban Politics: Text of Presentation Prepared for Delivery at the 63rd Annual Conference of the Midwest Political Science Association, April 7 -10, 2005.

37. **Letki N.** Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe // Political Research Quarterly. - 2004. - Vol. 57. - pp. 665 - 679.

38. **Muller E. N., Seligson M. A.** Civil Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships // American Political Science Review. - 1994. - Vol. 88. - № 4. - pp. 635 - 652.

39. **Niculescu C., Gorcea A.** Approaches to Local Representation in Poland, Estonia, and Bulgaria // Faces of Local Democracy: Comparative Papers from Central and Eastern Europe / Ed. by G. Soos, V. Zentaj. - Budapest: OSI - LGPSRI, 2005. - pp. 209 - 241.

40. **Paxton P.** Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship // American Sociological Review. - 2002. - Vol. 67. - № 2. - pp. 254 - 277.

41. **Petrova T., Tarrow S.** Transnational and Participatory Activizm in the Emerging European Polity: The Puzzle of East-Central Europe // Comparative Political Studies. - 2007. - Vol. 40. - pp. 74 - 95.

42. **Pop D.** Municipality Size and Citizens' Effectiveness: Hungary, Poland, and Romania // Faces of Local Democracy: Comparative Papers from Central and Eastern Europe /Ed. by G. Soos, V. Zentaj. - Budapest: OSI - LGPSRI, 2005. - pp. 169 - 206.

43. The Post-Communist Citizen / Ed. Barnes S., Simon J. - Budapest, Hungary: Erasmus Foundation, 1998.

44. **Putnam R. D.** Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community. - New York: Simon and Schuster, 2000.

45. **Reisinger W.** The Renaissance of a Rubric: Political Culture as Concept and Theory // International Journal of Public Opinion Research. - 1995. - Vol. 7. - № 4. - pp. 328 - 352.

Принцип альтернативності як чинник функціонування сучасних політичних систем

Олександр Іванілов,

аспірант кафедри управління та євроінтеграції
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

На сучасному етапі розвитку політологічної науки актуалізується проблема об'єктивного підходу до оцінки політичної альтернативи, яка ґрунтується на положеннях теорії синергетики. У статті характеризуються онтологічні та аксіологічні основи принципу альтернативності. Зокрема такі, як значення і сутність поняття, змістові складові, соціокультурні джерела, функції. Автор акцентує на тому, що виведення принципу альтернативності як політологічного закону передбачає інституційне забезпечення функціонування і розвитку демократії, запровадження демократичних процесів контролю за діяльністю влади з боку громадянського суспільства.

Ускладнення структурних конфігурацій соціальних систем, зростання загального темпу життя, колосальне збільшення обсягів інформації призводять до актуалізації проблем політичного прогнозування, зокрема до прийняття оптимальних політичних рішень. **Метою статті** є характеристика теоретико-концептуальних основ принципу альтернативності як визначального чинника функціонування політичних систем світу. Згідно з цією метою визначаються такі **завдання**: визначити сутність методологічних презумпцій, що формують принцип альтернативності; конкретизувати джерела альтернативних варіантів політики; узагальнити якісні критерії принципу альтернативності; проаналізувати визначальні функції принципу альтернативності та його значення для вироблення оптимальних рішень у державній політиці.

Теоретико-методологічні основи дослідження закладено у працях класиків політичних і соціально-гуманітарних наук – Т. Веблена, А. Гелена, Дж. Бернарда, Л. Томсона, Р. Коуза, Дж. Б'юкенена, П. Холла, Д. Лернера, Потера, Г. Алмонда, С. Хантінгтона. У формуванні концептуального базису

політичного прогнозування помітну роль відіграють роботи зарубіжних (Г. Кан, Л. Жерарден, Ф. Кінські, Е. Шізл, С. Ремес) і вітчизняних (В. Бабкіна, В. Горбатенко, А. Згуровський, О. Нагорна, О. Панарін, Ю. Римаренко) вчених. Дослідження проблематики на рівні політичних інститутів подаються у працях В. Бега, М. Михальченка, С. Телешуна та інших українських дослідників.

За змістом принцип альтернативності включає як онтологічний, так і аксіологічний контексти і розкривається через кілька аспектів.

По-перше, це відкриття шляхів для цілісного розгляду тривалих періодів політичної історії та виявлення довгострокових трендів. Це настановлення є доцільним і продуктивним, оскільки забезпечує дотримання історизму в процесі аналізу складної динаміки процесів модернізації. Таким чином, альтернативні зміни домінуючого вектора і самого характеру розвитку тієї чи іншої політичної системи не лише допускаються, але й передбачаються.

По-друге, врахування принципу альтернативності в модернізації державної системи дозволяє порівнювати періоди політичної історії, які не збігаються в часі, але подібні за характером. Такий компаративний аналіз дозволяє усвідомити ключові проблеми, що висуваються перед сучасними суспільством і державою, ідентифікувати фактори трансформації політичних режимів тощо.

По-третє, принцип альтернативності дозволяє визначити причини зміни траєкторій в еволюції політичних систем.

Водночас архітектоніка поняття характеризується конкретним прогностичним потенціалом, особливо в процесі прогнозування критичних, переломних етапів у розвитку міжнародної політичної системи чи окремих держав. Виявлення таких етапів дозволяє усвідомити не лише причини різких поворотів у розвитку політичних систем, але і їх механізми. Наприклад, наявність альтернатив у розвитку української політичної системи здебільш пов'язується зі своєрідним „дискретним” механізмом модернізації, при якому кожна фаза модернізаційного циклу визначається змінами у певних сферах життя при різкому відставанні в інших галузях. Дія цього механізму задає періодичні повороти і радикальні перегляди політичного курсу, оскільки зміни у кількох „пріоритетних” сферах загрожують цілісності та й самому існуванню держави.

Крім того, принцип альтернативності конкретизує таку специфічну особливість модернізаційних процесів, як різноспрямованість векторів модернізації держави і суспільства.

Змістове альтернативне поле політики – це сукупність її цілей та засобів, завдань, інтересів і проблем, що вимагають адекватного аналізу та вирішення на світовому, регіональному і національному рівнях. Таким чином, політична альтернатива стає набором варіантів наукового перетворення суспільства як соціокультурної системи.

Визначальними складовими, що формують принцип альтернативності, є: націленість логічного аналізу і кінцевий результат дослідження та їх реалізація; використання досвіду здійснених досліджень, інформації, матеріалу, які стосуються проблеми; обґрунтування всіх елементів та процедур дослідження; гнучкість висновків, які припускають можливість уточнення позицій.

До провідних методологічних презумпцій, що формують сутність принципу альтернативності, належать: невизначеність майбутнього, що відповідає новій науковій картині світу, пов'язаній з критикою класичного детермінізму та відкриттям стохастичних процесів; біфуркація – подвоєння перебігу тих чи інших процесів, що досягли певної критичної величини, після якої однозначна залежність між минулим і майбутнім станом системи втрачається; дискретність простору-часу, що означає, що в точках біфуркації створюються передумови якісно нових станів, які прогнозують якісно нове майбутнє. Це передбачає те, що механічні екстраполяції наявних тенденцій є некоректними і не можуть бути базисом для довготривалих прогнозів [6, с. 9 – 10].

За визначенням деяких вчених, існують чотири основні джерела альтернативних варіантів політики. Це: наявні пропозиції політичного курсу економічної політики; загальні політичні рішення; модифіковані загальні політичні рішення; рішення, пристосовані до потреб конкретного клієнта.

Наявні пропозиції політики є вже опрацьованими, обґрунтованими продуктами попередніх аналізів. Це джерело презентує спроби груп інтересів привернути увагу до проблеми з рекомендацією її вирішення на користь зацікавленої сторони. Водночас такі пропозиції є своєрідним різновидом нелінійного мислення, так званим оберненим плануванням для характеристики процесів вироблення альтернатив.

Універсальні рішення є вихідним продуктом. Тому конкретні технічні, інституційні, політичні та історичні особливості проблеми можуть обмежити пряме застосування універсальних рішень і стати основою для створення та класифікації складніших альтернатив. Загальні (універсальні) варіанти політики вміщують певну кількість стандартних підходів до вирішення проблеми. Універсалізація альтернатив має позитивні і негативні сторони, зумовлені процесом узгодження позицій щодо кожної альтернативи. Доцільніше було б розглядати загальні рішення щодо кожної проблеми, зосередившись на питаннях доступу до ресурсів та обмеженнях.

Розглядаючи модифіковані загальні рішення щодо альтернатив-стратегій, зазначимо, що, сформувавши набір загальних рішень, можна відразу їх модифікувати задля відповідності конкретним умовам проблеми. Модифікація реалізується за рахунок комбінації елементів загальних рішень або ж пропозиції нових варіантів альтернатив-стратегій.

Характеризуючи архітектуру принципу альтернативності, слід визначити та узагальнити якісні критерії цього поняття [2, с. 37].

1. **Дієвість** (або забезпечення здійснення роботи). Цей критерій розглядається як ключовий у процесі вибору знарядь і побудови курсу економічної політики. Дієвість визначає, чи може певна альтернатива призвести до досягнення бажаного наслідку (ефекту) дій, тобто мети.

2. **Адекватність**. Цей критерій можна вважати аналогом дієвості. Як критерій оцінки відносної цінності альтернативних моделей, адекватність дозволяє оцінити, наскільки можна просунутися до мети з наявними ресурсами. Навіть дієва програма іноді не дозволяє досягти поставлених цілей або забезпечує лише часткове розв'язання більшої проблеми. Адекватність визначає міру, якою певний рівень дієвості відповідає потребам, цінностям і можливостям, що породили проблему. Критерій адекватності визначає очікування щодо сили зв'язку між альтернативами політики і бажаними наслідками.

3. **Ефективність**, або забезпечення виконання роботи з найменшими витратами також розглядається переважно як один з головних критеріїв принципу альтернативності. Водночас, на відміну від дієвості, що пов'язується з технічною раціональністю, ефективність пов'язується з економічною раціональністю — характеристикою продуманого вибору, який передбачає порівняння альтернатив стосовно їх спроможності сприяти ефективному розв'язанню суспільних проблем. Ключами до продуманого вибору в цьому плані є системний підхід і квантифікація, або вираження вибору в грошовому вимірі. Оскільки йдеться про системне порівняння, доречним у цьому контексті стає аналіз вигод і витрат. Наприклад, Д. Веймер і Є. Вайнінг подають чотири стадії цього аналізу: визначення впливу; монетаризація впливу; врахування часу і ризику; вибір варіанту стратегії. В. Дан структурує десять стадій аналізу: структурування проблеми; визначення цілей; визначення альтернатив; розробка даних для прогнозування; визначення груп, на які націлено політику і які виграють від неї; оцінка вигод і витрат; застосування поправки до оцінки вигод і витрат; оцінка ризику і невизначеності; вибір критеріїв рішення; вироблення рекомендацій. Означені стадії тотожні з системним процесом побудови стратегічної політики.

4. **Політична здійсненність**. Йдеться про політичний ризик, включаючи характер підтримки й опозиції, прозорість для громадськості і шанси зазнати поразки. Іноді політичний аспект аналізу потребує більшої уваги, ніж етичний і технічний. Це пов'язується з тим, що, по-перше, для кар'єри політика і для ресурсів центральне значення мають наслідки дії і, по-друге, досягнення навіть альтруїстичних цілей вимагає розрахунку. Вищезазначене не означає, що аналіз з метою вибору курсу передбачає упередженість пропонованих порад. Однак свідчить про те, що аналітик має відчувати політичний контекст, у якому він дає поради, і вміти пояснити прогнозований вплив тих чи інших альтернативних варіантів курсу на частину суспільства, яку вони зачіпають, а також її реакцію.

5. **Прийнятність**. Цей критерій передбачає визначення, чи прийнятний

даний курс для задіяних у політичному процесі осіб і чи сприймають клієнти та інші дійові особи нові варіанти курсу. Найкраще це усвідомлюється через перевірку на відповідність двом критеріям – легітимності і підтримки [4].

6. Комунікабельність. Критерій комунікабельності може розглядатися як різновид критерію прийнятності. Навіть найдієвіший варіант у певній ситуації навряд чи буде вважатися прийнятним, якщо його вибір не можна обґрунтовано пояснити головним сторонам чи громадськості в цілому.

7. Доречність. Цей критерій передбачає визначення, чи не суперечать цілі політики уявленням громадськості або суспільства про цінності. Тут питання полягає у визначенні, чи слід ставити певну мету. Істотною мірою це етичне питання, пов'язане з людськими уявленнями про цінності, права, перерозподіл тощо. Питання про доречність курсу політики пов'язується не з окремими критеріями, а з двома чи навіть з цілою системою критеріїв.

8. Відповідність прагненням суспільства. Цей критерій передбачає визначення, чи справді пропонований варіант відбиває потреби, преференції і уявлення про цінності конкретних груп. К. Петон і Д. Савіцкі зазначають, що часом політика може бути ефективною і дієвою, але не відповідати потребам і бажанням суспільних груп, на які вона спрямована. В. Дан вважає цей критерій критерієм вищого порядку, який слід застосовувати лише після того, як розглянуто критерії ефективності, дієвості, адекватності та справедливості.

У цьому контексті принцип альтернативності передбачає здійснення аналізу кожного політичного варіанта з урахуванням наступних чинників: дійові особи — особи чи групи, яких стосуються проблеми і від яких можна очікувати підтримки чи опозиційного ставлення до певної альтернативи; переконання та мотивації — ставлення дійових осіб до певної проблеми і варіантів рішення; ресурси — йдеться про наявні ресурси дійових осіб, які потенційно можна використати для одержання потрібних результатів (наприклад, влада, авторитет, фінансові ресурси); місце прийняття рішення — організація та її керівництво, яке приймає рішення.

На думку А. Потера, політолог-аналітик має визначити основних осіб, які ухвалюють рішення (міністрів, їх заступників, радників) і з'ясувати для себе, як вони можуть відреагувати на різні варіанти вибору. К. Петон і Д. Савіцкі називають цей процес складанням політичної карти: карти сприйняття і карти позиції. Складання політичних карт сприйняття передбачає спрямування зусиль на те, щоб описати, які саме методи політики сприймаються відповідними групами, об'єднаними спільними інтересами, дійовими особами і особами, що ухвалюють рішення. Складання політичних карт позицій передбачає опис того, яку підтримку, несхвалення чи вплив можна очікувати від цих груп і осіб, і визначення сфер, де можна досягти консенсусу, компромісу чи створити коаліцію. Складання таких карт дозволяє усвідомити, на яких елементах варіантів курсу найкорисніше буде наголосити і як ці варіанти можна буде найкраще реалізувати.

9. Придатність для адміністрування. Цей критерій, на думку С. Ліндера і Г. Петерса, пов'язаний з питанням про адміністративні витрати і простоту у здійсненні, або про інтенсивність використання ресурсів. А. Потер розглядає його як справу загальної здійсненності, а також справу того, що можна чи не можна собі дозволити (наприклад, чи готові інші структури надати кошти для здійснення обраного курсу). К. Петон і Д. Савіцкі визначають питання придатності для адміністрування через серію запитань. Зокрема, наскільки можливим є практичне здійснення пропонованої стратегії чи програми в політичному, соціальному та адміністративному контексті; чи існує для цього необхідне кадрове забезпечення; чи готові працівники до співпраці; чи наявні необхідні фізичні потужності; чи реальні визначені терміни тощо.

10. Справедливість. Критерій справедливості пов'язаний з розподілом товарів і послуг між окремими членами і підгрупами. На думку В. Дана, справедлива політика — це політика, за якої ефекти (наприклад, одиниці послуг чи грошові виплати) або зусилля (наприклад, грошові витрати) розподілені чесно і справедливо. Як зазначають К. Петон і Д. Савіцкі, в цьому питанні існує три типи справедливості: горизонтальна справедливість — однакове ставлення до тих, хто перебуває в рівних умовах; вертикальна справедливість — розподіл товарів і послуг між тими, хто перебуває в нерівних умовах; справедливість між поколіннями — витрати і вигоди пропонованих варіантів стратегії чи програм для майбутніх поколінь.

Як правило, положення справедливості застосовують як тест щодо таких позицій, як місце проживання; приналежність до певного класу за рівнем доходів, раси і національності, вікової групи, статі; родинне становище, статус як власника родинної власності тощо. Однак нескладна частина обговорення питання про справедливість як оціночний критерій при виборі інструментів чи альтернативних варіантів політики на цьому закінчується. Як зазначали К. Петон і Д. Савіцкі, застосування критерію справедливості є складним через те, що бракує чіткої відповіді на запитання, яким має бути справедливий розподіл товарів і послуг між членами суспільства. Основний принцип рівноправного і недискримінаційного ставлення полягає в тому, що до всіх членів суспільства слід ставитися однаково, окрім випадків, коли є вагомі підстави для застосування диференційованого підходу. Визначення, що є вагомою підставою, — це дилема, пов'язана з питанням про цінності [7]. Безперечно, що державні службовці відіграють центральну роль у реалізації критерію справедливості. Вони мають перейматися питаннями: який варіант курсу політики буде найсправедливішим у певному випадку; завдяки якому варіанту можна найкраще реалізувати цінність поняття рівності (чи свободи) або справедливості. Слід зазначити, що чимало політичних рішень характеризуються саме етичним виміром.

Усі конкретизовані критерії перебувають у логічному взаємозв'язку і методологічній єдності. Часто між ними виникають конфлікти. З'ясування

таких конфліктів, визначення їх у спосіб, що сприятиме прийняттю рішень, — це той момент, коли аналіз з метою вибору курсу політики перетворюється на мистецтво і науку.

Змістова структура принципу альтернативності складається з шести основних блоків.

Блок 1. Розгляд найважливіших аспектів ситуації з виявленням найбільш значимих суб'єктів і чинників у їх взаємозв'язку. Такий підхід реалізується за допомогою наступних прийомів: декомпозиція системи (спрощення її шляхом диференціації на складові елементи, які, у свою чергу, розчленовуються до виправданого у межах конкретного завдання ступеня); діагностика системи (спосіб виявлення „чуттєвих елементів” системи; при розгляді аспектів проблеми увага акцентується на найважливіших).

Блок 2. Аналітичне забезпечення і коректування на стадії пошуку та визначення цілей і формулювання якісних критеріїв.

Блок 3. Побудова і тестування моделей.

Блок 4. Виявлення альтернативних шляхів досягнення поставлених цілей.

Блок 5. Порівняння альтернативних варіантів з урахуванням їх якісних критеріїв, наприклад, ефективності (здатності оптимізувати певну ситуацію), а також з урахуванням наслідків для макроситуації в цілому. Оптимальним буде рішення, яке збалансує поточну вартість рішення з майбутньою цінністю, що виникне в результаті нової ситуації.

Блок 6. Формулювання результатів аналізу [1, с. 53].

У цьому контексті головна сутність принципу альтернативності базується на обов'язковому порівнянні п'яти складових: 1) мета (ідеальна модель кінцевого результату); 2) альтернативи (варіанти – способи можливих вирішень завдання. Аналіз систем вміщує не лише детальне порівняння запропонованих варіантів, але й пошук нових альтернатив); 3) модель (імітація реальної системи з урахуванням її властивостей і відносин, суттєвих для дослідження. Основна роль моделі в процесі аналізу систем полягає у забезпеченні процедури порівняння альтернатив, оцінці наслідків вибору альтернатив тощо); 4) критерій (показник, що забезпечує порівняння і вибір найкращих альтернатив з урахуванням витрат та їх внеску в досягнення визначених цілей); 5) одиниця рахунку (використовується тоді, коли проблему вдалося хоча б частково подати у формалізованому вигляді).

Наприклад, якщо голова уряду прагне схилити депутатів Верховної Ради до затвердження проекту бюджету (мета), то він структурує картину розміщення сил, інтересів і переваг депутатського корпусу (модель), і, беручи до уваги кілька можливих варіантів аргументації (альтернативи), обирає стратегію, яка, на його думку, може забезпечити проектіві найбільшу (критерій) кількість голосів (одиниця рахунку).

Отже методологічні основи принципу альтернативності вимагають

виокремлення політичної ситуації як системи з навколишнього середовища, опис її властивостей як цілого, здійснення діагностики і декомпозиції, виявлення у ній найістотніших елементів і зв'язків. Нормативна альтернатива змістовно структурується як комплексна, ієрархічно впорядкована система заходів, спрямованих на досягнення чітко визначених і взаємно співвіднесених цілей. Характеризуючи стадії трансформації ситуації, маємо враховувати не лише локальні причинно-наслідкові ланцюги, але й загальносистемні взаємодії та вплив чинників середовища. Дотримання принципу альтернативного опису розвитку політичної ситуації через створення не одного, а цілої низки альтернативних сценаріїв, є важливим компонентом наукового аналізу.

Принцип альтернативності використовується і як частина методичного інструментарію системного аналізу в процесі аналітичного забезпечення прийняття політичних рішень. Так, побудова сценарію може відігравати допоміжну роль на стадії визначення і коректування цілей. У процесі цілепокладання варто визначити, чи існує сценарій чи конкретна логічна послідовність дій, що призводить до трансформації ситуації А (дійсне) у ситуацію Б (бажане). Якщо такого альтернативного сценарію (з урахуванням реальних ресурсів і можливостей суб'єкта рішення) не існує, то обрану мету потрібно замінити на іншу, більш реалістичну.

Альтернативи важливі на стадії системної діагностики політичної ситуації, яка досліджується. Вони допомагають аналітикові виокремити значимі елементи ситуації та усунути дрібні перемінні через наочну демонстрацію взаємодії політичних суб'єктів у ракурсі розвитку політичного процесу. Система альтернатив сама по собі може бути моделлю політичного процесу, який досліджується, і, таким чином, вона стає інструментом зіставлення альтернативних курсів політичної дії.

Слід враховувати й те, що ключовим моментом, який визначає місце і роль альтернативи у загальному процесі аналізу, є специфіка конкретної проблемної ситуації і формулювання аналітичних завдань. Так, якщо вже існує конкретний проект рішення і необхідно дати аксіологічну оцінку його ефективності і наслідків, то аналітичне питання можна сформулювати так: що відбудеться після ухвалення певного альтернативного рішення? У цьому контексті доцільно виробити набір пошукових альтернатив у якості „тригера”, яких буде дотримуватися досліджуване рішення.

Інший випадок: є чітко усвідомлені цілі, але ще не структуровані шляхи їх досягнення (які альтернативи існують для досягнення цих цілей і яка з них буде оптимальною). У такій ситуації слід створити нормативні альтернативи і нормативні систематичні контексти. Вони фактично стануть альтернативами для системного аналізу.

Третій варіант: є проблемна ситуація, але немає ні пріоритетів, ні конкретних проектів рішення. У цьому випадку альтернативи можуть стати вихідним прогностно-аналітичним матеріалом для побудови „дерева цілей”. Крім того, створення політичних альтернатив, за визначенням Г.

Кана, сприяє усвідомленню події і точок розгалуження, тих критичних етапів політичного процесу, у яких необхідні енергійні зусилля для зміни його розвитку у бажаному напрямі.

У різних ситуаціях використання принципу альтернативності може мати різний ступінь доцільності і застосовуватися на різних етапах системного аналізу. Водночас цей принцип може бути задіяний і на всіх стадіях і фазах експертної роботи з аналітичного обслуговування прийняття політичних рішень.

Таким чином, жодна циклічно-хвильова схема розвитку, що виключає принцип альтернативності, не може бути плідною, оскільки вона не враховує ні багатоваріантності поведінки ключових акторів, ні поступового нагромадження нових моментів і можливостей функціонування політичної системи, ні впливу інших тенденцій і закономірностей.

Модернізація політичної системи України формується і функціонує через впровадження у практику держави системи політичного управління, з одного боку, і цільового альтернативного програмування, нетотожного централізованому лінійному плануванню за недемократичних форм влади, з іншого боку.

Віддаючи належне альтернативному програмно-цільовому принципу, що застосовується за умов демократичного режиму, наголосимо, що ефективність його використання залежить від поєднання з іншими підходами, а саме з такими, як проблемно-орієнтований, метод блоксхем реалізації завдань, метод мережевого планування та управління. У поєднанні з ними принцип альтернативності стає в один ряд з головними інструментами пізнання процесів політико-адміністративної модернізації демократичного типу. Концептуальною основою аналізу процесів суспільно-політичного розвитку країни через врахування принципу альтернативності можуть стати не лише методологічні засади та підходи, а й окремі теорії. Наприклад, „теорія конфлікту”, „теорія консенсусу”, „теорія плюралізму”. Отже аналіз політико-адміністративної модернізації має здійснюватися у межах міжнародного дисциплінарного підходу, а його світоглядною основою є уявлення про невичерпність шляхів розвитку, а отже й засобів їх пізнання.

Визначальні функції принципу альтернативності полягають у: пошуку та обґрунтуванні тих варіантів розвитку, які не можуть бути реалізованими [3, с. 175]; відмежуванні здійснених варіантів від уточнених; аналізі зв'язку між модернізацією конкретної політичної системи і міжнародним політичним розвитком.

Зазначимо, що для української політичної системи остання функція особливо значима, оскільки вітчизняна внутрішня і зовнішня політика досить чутлива до зміни загальносвітових трендів. Останнє обумовлюється як дією механізмів модернізації, так і геополітичним становищем України. Іншими словами, функція принципу альтернативності істотно впливає на перехід України до нової фази політичної модернізації.

До інших функцій принципу альтернативності належать: оцінка можливих майбутніх пертурбацій, пов'язаних з експансією наддержав створити світ, що управляється ними; озброєння людства і політичних еліт, що приймають рішення, новими знаннями, необхідними для побудови управлінських сценаріїв, політичної експертизи і вироблення сприятливих альтернатив.

Отже основна теоретико-концептуальна сутність принципу альтернативності полягає у врахуванні, виборі та диференціації існуючих та варіативних структур, які забезпечують нову антропосоцієтальну відповідність. Одночасно з'являються компоненти, що викликають напругу в системі на нових основах. Трансформаційний процес, що враховує особливості принципу альтернативності, завершується встановленням нового соціокультурного балансу, який є по-новому суперечливим і відносним.

Головним завданням принципу альтернативності є звільнення економіки від жорстокого адміністративного контролю, створення мобільної соціальної структури, формування інститутів громадянської та національної безпеки, ефективність системи місцевого самоврядування.

Отже, в широкому контексті, виведення принципу альтернативності як політологічного закону передбачає інституційне забезпечення функціонування і розвитку демократії; запровадження демократичних процесів контролю за діяльністю влади з боку громадянського суспільства. На сучасному етапі розвитку політологічної науки і практики дедалі більшого поширення набуває об'єктивістський підхід до оцінки принципу альтернативності, який ґрунтується на базових положеннях теорії синергетики. Зокрема, багатовимірність шляхів модернізації суспільства у їх соціоприродному прояві в системах перехідного періоду. У теоретичному розумінні пошук політичних альтернатив можна визначити як умовне продовження у майбутнє тенденцій, що спостерігаються у досліджуваних явищах, закономірності розвитку яких у минулому і нині є загальновідомими. При цьому ці тенденції випливають з можливих, а часом навіть з неминучих програмних і організаційних рішень, здатних істотно змінювати тенденції, що окреслилися.

Таким чином, створюючи теоретико-концептуальну основу принципу альтернативності, слід орієнтуватися на необхідність наукового забезпечення розробки системи відповідних цінностей і орієнтирів, понять і критеріїв. Нові соціокультурні вектори розвитку українського суспільства вимагають відповідного критично-конструктивного аналізу досягнень і прорахунків науки і практики і створення досконалішої теоретико-методологічної основи. Складовими цієї основи мають стати об'єктивність та історизм, ціннісний, системно-структурний і фундаментальний підходи, органічна єдність теорії і практики, поєднання критичного і раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного, історичного та логічного підходів.

Література:

1. Бешелев С. Д., Гуревич Ф. Г. Экспертные оценки. – М.: Наука, 1973. – С. 53.
2. Браун П. Посібник з аналізу державної політики / Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 243 с. – С. 37.
3. Вступ до політичної аналітики: Навч. посібник / Авт. кол.: С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С. І. Вировий; За заг. ред. С. О. Телешуна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 220 с.
4. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
5. Пал А. А. Аналіз державної політики / Пер. з англ. І. Дзюби. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
6. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование. Учебник для студентов вузов. – М.: Алгоритм, 2002. – 352 с.
7. Янг Е., Куїнн Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: практичний посібник / Пер з англ. Соколик С. – К.: КІС, 2003. – 130 с.

Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії

Анатолій Стьопін,
доктор історичних наук,
професор кафедри філософії і гуманітарних наук
Одеської державної музичної академії
ім. А. Нежданової

У статті на основі історико-політологічного підходу розглядаються питання становлення і розвитку демократії в Україні. Особливо наголошується на важливій ролі в цьому процесі демократичних традицій українського народу. З урахуванням реалій сучасного політичного життя значна увага приділяється формам і методам консенсусної демократії, які можуть сприяти підвищенню ефективності політичного менеджменту, консолідації українського суспільства і стабілізації його соціально-політичного та економічного розвитку.

Востанні десятиліття у світі спостерігається поширення і універсалізація принципів демократії, яка нині реально претендує бути єдиною прийнятною формою державно-політичного устрою для цивілізованих країн. Її переваги полягають не лише в тому, що, завдяки їй, забезпечується народовладдя, права і свободи громадян, їх людська гідність. Не менш важливо, що при цьому відбувається ефективний розвиток суспільства, його культури, підвищення добробуту населення, формування різнопланових громадських структур і дієвого механізму соціальної самоорганізації.

Останній елемент дуже важливий, оскільки може вирішально визначати історичну долю будь-якого народу. Це переконливо засвідчує приклад розвинених країн, досягнення яких пояснюються відданістю принципам демократії та здатністю народів до самовдосконалення. Тим часом, тоталітарні та авторитарні режими, обмежуючи демократію і особисту свободу громадян, ламають цей природний механізм самоорганізації суспільства, гальмують його розвиток. Підтвердженням цієї закономірності може бути наше тоталітарне минуле.

Українська політична наука проявляє значний інтерес до вивчення різноаспектних проблем демократії, що засвідчується, насамперед, монографічними дослідження останнього часу [1]. Разом з тим, в науковій

літературі ще не одержали достатнього висвітлення питання непростих процесів сучасного транзиту демократії та її новітнього, консенсусного варіанту. У нас політичний консенсус найчастіше розглядається в дещо обмеженому, звуженому плані – як форма розв'язання вже існуючого політичного конфлікту. Натомість західна політична культура передбачає значно ширше його застосування для узгодження різних інтересів і точок зору на всіх етапах прийняття вагомих соціально-політичних рішень. Немає сумніву, що такий підхід набуває часом особливої актуальності і в нашій країні через нагальну потребу досягнення порозуміння між різними політичними силами.

Певні елементи консенсусного мислення, прагнення до злагоди і соціально-політичної єдності можна було спостерігати ще в стародавні часи, особливо в умовах античної демократії. Та доба Середньовіччя внесла у цей процес свої жорсткі корективи. Втім, незважаючи на чималі труднощі і певні зигзаги, в історії проявилась важлива об'єктивна тенденція: людство розвивається шляхом поступового, але неухильного перетворення жорстких, деспотичних, авторитарних режимів у все більш відкриті демократичні суспільства. Особливо прискорився цей процес в останні десятиліття. Нова, „третя хвиля” демократизації розпочалася у світі, на думку С. Хантінгтона, наприкінці XX століття. Її важливою складовою став крах комуністичних режимів в СРСР і Східній Європі, що звело нанівець можливості марксизму-ленізму як альтернативи розвитку демократії. Понад два десятки держав відкинули старі догми і зробили рішучий крок до загальнолюдських демократичних цінностей. Відбувся глибинний, справді „тектонічний зсув” на політичній карті світу. Нині, за останніми даними, шляхом демократії розвивається 70 % країн світу [2].

Втім на пострадянському просторі процес транзиту демократії відбувається не без ускладнень. Тільки Литва, Латвія та Естонія, які були тісно пов'язані з європейською політичною культурою і менше постраждали від тоталітаризму, рішуче стали на демократичний шлях розвитку. В Україні і Грузії такі прагнення здійснюються з чималими труднощами. Решта пострадянських держав взагалі опинилася в полоні старих радянських ідеологем і звичок і обмежилася встановленням гібридних політичних систем, які еклектично поєднують демократичні та авторитарні елементи при домінуванні останніх. Це, насамперед, політичний режим „керованої демократії” в Росії, авторитарні чи навіть неототалітарні режими в колишніх центральноазійських республіках (сучасні султанати), де влада інколи бере під свій повний контроль все політичне та економічне життя в суспільстві, проводить за допомогою адмінресурсу вибори „потрібного” кандидата, не допускає діяльності політичної опозиції, обмежує права і свободи громадян тощо.

Для сучасної України демократичний вибір можна вважати єдиною можливістю і цілком природним напрямом розвитку. Давно вже стало звичним месиджем положення про те, що українці – це європейський

народ, який проживає в центрі Європи і має з нею єдине культурно-цивілізаційне та генетично-психологічне коріння. Українці завжди тяжіли до загальнолюдських демократичних цінностей, відрізнялися глибокими демократичними традиціями і природженою толерантністю, тривалий час вели боротьбу за національне визволення, яка, за своїм змістом, була суто демократичними рухом.

Не випадково М. Грушевський наголошував, що українцям притаманний „одвічний демократизм”. Про це свідчать політичні системи давніх українських держав, які будувалися на основі певної діархії: з одного боку, ключова роль в них належала, звичайно, князю; з іншого – його діяльність обмежувалася громадою та функціонуванням її основного органу – вічем. Важливою політичною протигагою можливим авторитарним прагненням правителя був дуалізм світської і духовної влади.

Прийняття у X столітті християнства і засвоєння античної спадщини в політичному і культурологічному плані сприяло долученню Київської держави до спільноти європейських народів. Важливо зазначити, що успадкування здобутків античної культури було творчим, з урахуванням власних орієнтирів і цінностей. Так, русини (стародавні українці) Подніпровської Русі відкинули цезаропапізм Візантійської імперії і зберегли власну політичну систему, яка спиралася на демократичні принципи і була близькою до стандартів західноєвропейського світу. (Візантійський цезаропапізм та деякі інші елементи імперської влади повною мірою засвоїло Московське царство та його наступниця – Російська імперія).

Навіть у несприятливих умовах бездержавності (у складі Литви і Польщі) український народ мав змогу розвивати і збагачувати демократичні традиції. Не слід забувати, що Річ Посполита все ж була європейською аристократичною республікою, від якої українці запозичили форми обрання влади, досвід парламентаризму, місцевого самоврядування, в тому числі й Магдебурзьке право, практику постановки освіти, деякі культурні здобутки тощо. Суто демократичним рухом за права і свободи людини слід вважати і боротьбу українців за національне визволення, якою, починаючи з часів козацтва, пронизана вся їх історія.

В Гетьманщині затвердився, по суті, республіканський демократичний лад, що забезпечувало рівноправність громадян-козаків, діяльність козачої ради, практику обрання представників влади від гетьмана до генеральної старшини і отаманів, козачий „присуд” тощо. Тут доречно пригадати й Конституцію П. Орлика (1710 рік) – „Пакти і Конституцію прав і вольностей Запорозького війська”, яка передбачала демократичні основи розвитку українського суспільства, визнання за народом його природного права на свободу, самовизначення і соціальний захист. На переконання правознавців, цей документ на довгі роки став зразком для вироблення відповідних законів багатьох інших країн.

Ще один суттєвий поштовх до демократизму відбувся в період

Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 років, яка стала новою спробою відновити українську державність в її традиційно демократичних формах. Важливо підкреслити, що революція мала суто демократичний характер і за своїм змістом, і за формою здійснення. Вона об'єднала, особливо на початковому етапі, практично всі українські політичні партії і одержала підтримку широких мас, проголосила створення Української Народної Республіки на основі традиційних для українського народу демократичних принципів – виборності органів влади, свободи слова, друку, віросповідання, зборів, недоторканності особи тощо. Незважаючи на складний воєнний час, була скасована навіть смертна кара. Центральна Рада розробила й ухвалила українську Конституцію – „Статут про державний устрій, права і свободи УНР”, яка в основу державного управління поклала суто демократичні принципи. Правда, їй не судилося бути втіленою в життя, оскільки вчорашня метрополія нав'язала молодій державі відкриту збройну боротьбу. Прихід до влади більшовиків і втрата державної незалежності на сім десятиліть прирекли українців на страхіття сталінських репресій, насильницьких соціальних експериментів і тоталітаризму, які нічого спільного з демократичними принципами не мали.

Українська революція 1991 року за своїми цілями, формами і методами теж була суто демократичною, національно-визвольною і анти тоталітарною. Її перемога об'єктивно створила нові реальні передумови для відновлення, розвитку і примноження демократичних традицій. Проте національно-патріотичні сили, які очолили рух за незалежність, через цілу низку причин виявилися ще дуже слабкими, і тому поступово були відтиснуті від влади представниками вчорашньої партноменклатури. В таких умовах спроба докорінної перебудови усіх сфер життя призвела до глибокої економічної кризи, гіперінфляції, небувалого поширення корупції тощо. Багато авторів слушно наголошують, що корупція стала справжнім „тріумфом антидемократизму”, серйозною загрозою процесові формування відкритого українського суспільства. Авторитарно-олігархічний характер влади став основною причиною уповільнення процесу демократичної самоорганізації суспільства, гальмування реформ, дискредитації виборчої системи, широкого використання адмінресурсу і „брудних” політтехнологій.

В таких умовах принципи демократичного устрою суспільства, проголошені Конституцією 1996 року, в повному обсязі не спрацьовували. Спостерігалось поширення старих адміністративно-командних методів управління і концентрація повноти влади в руках Президента й олігархічних кланів. В країні сформувався авторитарний (чи напів авторитарний) політичний режим – конгломерат елементів президентського правління, парламентської республіки, системи радянської влади на місцях та сильних елементів „тіньового”, нелегітимного управління.

Водночас у політичному житті суспільства ще зберігалися певні

елементи відкритості, нагромаджувався потенціал соціального протесту, що, зрештою, призвело до формування досить сильної політичної опозиції, яка здобула широку підтримку населення. Спроба старої еліти утриматися при владі за допомогою політтехнологічних маніпуляцій і фальсифікації президентських виборів не дала бажаного для неї результату. Більше того – вона призвела до величезного пасіонарного вибуху в суспільстві – „помаранчевої революції” 2004 року.

Втім швидких докорінних змін у політичному житті країни не відбулося. Найголовнішим завоюванням стало те, що до влади прийшла нова українська еліта, було зроблено суттєвий крок до утвердження широкої демократії, прискорення формування громадянської свідомості.

Останнім часом результати „помаранчевої революції” мало тішать суспільство. До того ж, прийняті під тиском певних політичних сил зміни до Конституції і спроби перейти до парламентсько-президентської республіки порушили збалансованість між повноваженнями гілок влади, що й викликало нову політичну кризу та дострокові вибори Верховної Ради. Втім і це не дуже додало стабільності; в суспільстві продовжується політичне протистояння.

В таких умовах значно зростає актуальність осмислення соціально-політичного становища в країні з позицій сучасного європейського досвіду.

Науковці виокремлюють понад півдюжини різних видів і типів демократії – колективістська, мажоритарна, співгромадська, елітарна, учасницька, плюралістична, консенсусна тощо [3, с. 39]. Втім ці типи є витвором, скоріше, науково-академічного дискурсу; жоден з них у реальному політичному житті не може претендувати на винятковість та універсальність. Та, як уже наголошувалося, в розвинутих європейських країнах важливою тенденцією стає перехід від звичної плюралістичної демократії до все більшого впровадження її консенсусних форм.

Сучасні політичні реалії свідчать, що традиційна модель демократії вже не задовольняє людство. Диктатура більшості – то вчорашній день, плюралізм тільки частково вирішує проблеми суспільства. В наукових публікаціях все частіше йдеться про необхідність консенсусної демократії як особливого типу політичної культури, котра змушує політичних діячів домовлятися, шукати ефективних компромісів, шляхів конструктивної співпраці з усіма політичними силами, створення „вирішальної меншості” і забезпечення її активної участі в управлінні суспільством.

До речі, світова спільнота вже має певний досвід функціонування такої форми правління. Її елементи використовуються в англосаксонських і деяких північноєвропейських державах з відносно однорідною громадою і давніми традиціями ненасильницького розв’язання суперечностей, а також в країнах, де населення, як і у нас, неоднорідне за переконаннями та має певний досвід боротьби з волюнтаризмом влади. Приклади такого типу державного управління можна спостерігати в Швейцарії, Австрії,

Бельгії, Нідерландах та деяких інших європейських країнах. (До речі, і Євросоюз, і Північноатлантичний альянс теж діють переважно за принципом консенсусу). Інститути влади в названих країнах служать не механічному втіленню волі більшості, а реальному залученню всіх суспільних груп і політичних сил до державного управління та налагодження між ними конструктивного діалогу. Консensusний характер демократії забезпечується завдяки коаліційності органів влади, пропорційному представництву в них груп і меншин суспільства, високому рівню політичної культури, організованості населення та структурованості його групових інтересів.

Консensusна демократія формується поступово, спираючись на історію народу, його політичну культуру і традиції. Наприклад, в Австрії уміння домовлятися бере свій початок ще від традицій дуалістичної влади колишньої Австро-Угорської імперії. В подальшому не менш важливе і повчальне значення для демократичної самоорганізації суспільства мав негативний досвід 1930-х років. Тоді глибокий соціальний і політичний розкол країни завершився кровопролитною громадянською війною, великою депресією, що призвело до аншлюсу Австрії Німеччиною 1938 року. Після Другої світової війни країна була поділена на чотири окупаційні зони, і лише 1955 року їй вдалося відновити суверенітет. Цей історичний урок не став марним. Відтоді пошук і досягнення компромісу та політичної гармонії стали наріжним каменем політичного життя австрійської еліти. Все це, зрештою, позитивно позначилося на основних показниках розвитку країни: річна інфляція – 1,4 %, дефіцит бюджету – менше 1 %, найнижчі в Європі показники безробіття тощо [4].

Якщо консensusна демократія відкриває перспективи для соціально-політичної стабільності та ефективного розвитку будь-якої держави, то для нашої країни її роль набуває набагато більшого значення. Адже в сучасному українському суспільстві існують неоднорідні спільноти, які у політичній науці одержали назву „гетерогенних”, „полісегментних”, „соціокультурно амбівалентних”. В таких умовах для досягнення порозуміння між різними соціальними групами і політичними силами постає особлива необхідність застосовувати сучасні ефективні консensusні механізми. Їх активного використання вимагає і потреба розв’язати цілу низку інших конкретних проблем нашого політичного життя: налагодження співпраці з сильною опозицією, яка репрезентує майже половину українського електорату; забезпечення спільного курсу в процесі євроінтеграції; формування геополітичної стратегії; вироблення розважливого і мудрого ставлення до власної історії; конструктивне вирішення мовного питання тощо.

При цьому важливо прагнути, щоб укладання домовленостей і компромісів завжди підпорядковувалося досягненню головної мети – зміцненню і розвитку української держави, забезпеченню її національних інтересів, справжньому відродженню економічного і культурного життя. Без цього незалежна і соборна Україна просто не відбудеться; вона

може перетворитися на буферну зону з неоколоніальним статусом та відсталою економікою. Тому так актуально звучать сьогодні слова М. Грушевського щодо завдання „всієї демократії української”, яка, на його думку, „повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов’язку перед нею як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об’єднати всю людність, весь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні ріжниці й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави” [5, с. 48].

Якщо неупереджено поглянути на наше минуле, то здається, що протягом всієї історії українцям бракувало саме консенсусного підходу для успішного вирішення багатьох нагальних проблем свого політичного життя, бракувало уміння домовлятися та об’єднуватися. До того ж, в умовах тоталітаризму нас намагалися виховувати на принципах ортодоксальної марксистської ідеології, котра, як відомо, віддавала перевагу конфронтаційним засобам соціально-історичного розвитку – збройним революціям, класовій боротьбі, насильницькому усуненню політичних суперників, масовим репресіям і голодоморам, різним формам політичного тиску тощо.

Втім такі підходи нині більш чи менш успішно долаються; „одвічний демократизм” українців сприяє засвоєнню найновіших і найефективніших методів європейської демократії. В сучасній Україні політична боротьба (а краще – суперництво), незважаючи на всі труднощі й протистояння, здійснюється у певних процедурних межах, на підставі визнання легальних „правил гри” і пом’якшується пошуком методів консенсусу із засадничих питань суспільного буття. В основному прозоро і демократично відбулися вибори до парламенту, в тому числі й позачергові, без особливих потрясінь сталася зміна влади. Тобто, за великим рахунком, можна погодитися з думкою З. Бжезинського, що український народ має всі „ознаки політичної культури демократії”, якими може „пишатися” [Укр. правда, 16.11.2007].

Все це дає підстави сподіватися, що задля свого самозбереження Україна в середньостроковій перспективі розвиватиметься саме шляхом консенсусної демократії, співпраці різних політичних сил, узгодження їх інтересів, досягнення конструктивних домовленостей, консолідації політичної еліти і всього суспільства. Нинішня політична реальність просто підштовхує нас до такого шляху. Відтак науковці роблять однозначний і цілком слушний висновок, що основною прикметною рисою української системи державного устрою в майбутньому буде високий рівень демократії – істотно вищий, ніж у сусідів. В іншому випадку країна просто розпадеться [6].

Впродовж всієї своєї історії український народ був відданий принципам демократії, яка стала органічною частиною його політичної культури, певним соціально-політичним ідеалом. Для нового демократичного

прориву є, загалом, все необхідне: високоосвічене і культурне населення, нагромаджений за 17 років незалежності досвід державотворення, повчальні історичні уроки, давні демократичні традиції, особливості українського менталітету, певна толерантність населення і вже більш досвідчена політична еліта.

Втім це питання настільки складне, що його успішне вирішення неможливе без активної участі всіх політичних сил та відповідальної і конструктивної позиції кожного громадянина України.

Література:

1. **Бортніков В. І.** Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк : Вежа, 2007. — 524 с.; **Скрипнюк О. В.** Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). — К.: Логос, 2006. — 368 с. та ін.
2. **Сигл Джозеф.** Демократия и процветание // www.dialogs.org.ua (22 марта 2007 г.)
3. **Бортников В.** Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії // Політичний менеджмент. — 2007. — № 3. — С. 38 — 50.
4. **Приходько О.** Австрійські парадокси глобалізації // Дзеркало тижня. — 2007. — 8 грудня.
5. **Грушевський М.** На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К.: Наук. думка, 1991. — 120 с.
6. **Стус В.** Маніфест прямої демократії // День. — 2008. — 9 лютого.

Особливості соціально-економічної доктрини російської націоналістичної ідеології

Євген Васильчук,
аспірант кафедри історії України
Черкаського державного технологічного університету

У статті на основі програмно-ідеологічних праць О. Баркашова і програмних документів найбільшого націоналістичного руху Росії – „Російської національної єдності” аналізуються особливості соціально-економічної доктрини ідеології РНЄ.

У різних версіях сучасного російського націоналізму суттєвою складовою частиною її ідеології є соціально-економічна доктрина. Отже оминуті огляд цієї складової націоналістичної ідеології неможливо, оскільки її аналіз без врахування цього-економічного фактора буде неповним.

Дослідженню проблем, пов'язаних з визначенням місця, ролі та особливостей соціально-економічної доктрини присвячували свої публікації І. Прусс та В. Лихачов [19; 14]. Матеріалами для аналізу є програмно-ідеологічні праці О. Баркашова та програмні документи руху „Російська національна єдність”, які розміщувалися в пропагандистських брошурах, листівках, центральному друкованому органі РНЄ – газеті „Російський порядок” та на офіційних Інтернет-ресурсах організації: www.rne.org та www.rnebarkashov [2 - 4; 6 - 11; 16; 17; 20].

У націоналістичній ідеології соціально-економічній проблематиці відводиться, як правило, другорядна роль. Це, на нашу думку, пояснюється наступними причинами: 1) пріоритет національного відродження над соціально-економічними питаннями обумовлений необхідністю виокремлення, загострення та актуалізації проблеми національного визначення, не даючи їй розчинитися в суто побутових і буденних уявленнях, а відтак знівелювати національний фактор; 2) зважаючи на специфіку розвитку різних версій ідеології сучасного російського націоналізму, таке ставлення зумовлюється реакційними міркуваннями як протизага радянській ідеологічній ортодоксії, що

впливає і повністю ґрунтується на соціально-економічних аспектах. Класова боротьба, що має в своїй основі антагонізм певних класів, замінюється боротьбою національною, яка об'єднує населення незалежно від класової приналежності, перетворюючи класове на вторинне щодо національного; 3) на відміну від ліберальної і соціалістичної макроідеологій, які є інтелектуальними продуктами раціоналістичної філософії Нового часу, націоналізм від самого початку ірраціональний і ґрунтується на складних образах і сконструйованих на їх основі міфах, які не піддаються раціональному осмисленню і оцінюванню, тоді як соціально-економічні положення є суто раціональними і потребують відповідного обґрунтування та формулюються з позицій економічної доцільності.

З урахуванням цих обставин, соціально-економічна доктрина в націоналістичній ідеології, як правило, репрезентується розпливчато, фрагментарно і зводиться лише до загальних положень про необхідність захисту соціальної справедливості і рівності. При цьому соціально-економічні положення зорієнтовуються на етноцентристські та етнократичні аспекти, що при їх реалізації може проявитися в дискримінації груп індивідів залежно від їх етнічної приналежності.

Зважаючи на те, що в етнонаціоналістичній ідеології досить сильними є державницькі мотиви, при формулюванні різних її версій украй актуальним залишається питання про роль держави в економічному регулюванні. Концептуально в соціально-економічній складовій націоналістичної ідеології визначаються два основні напрями: націонал-капіталізм і націонал-соціалізм.

На думку І. Прусс, російського дослідника цієї проблематики, політичний дискурс націонал-капіталізму є модернізаторським, що відтінає ностальгічні прояви і потяг до національного традиціоналізму; ставка робиться на технократію та високоінтелектуальні технології [19, с. 57]. За такої постановки питання жорстка орієнтація на ринкову економіку з мінімальним втручанням державних структур, на думку апологетів цього напрямку, є цілком виправданою. При цьому вони схиляються до необхідності й конкурентоспроможності та рівноправної участі Росії в торговельно-економічних відносинах з іншими державами.

Націонал-соціалістичний напрям, навпаки, передбачає поєднання власне національних елементів (етноцентризм, расизм) та патріархальних цінностей соціалістичної ідеології (общинність/колективізм, соціальна справедливість, ідеал зрівнялівки). Представники цього напрямку послідовно виступають проти ринкової економіки, яка, на їхню думку, насаджується „компрадорським, мондіалістським урядом”. За словами В. Лихачова, „...капіталізм, як модель устрою суспільства, не тільки несправедливий, але й національно чужий слов'янському (ширше – індоевропейському, „арійському”) менталітету, протиприродний. Міф „національного менталітету” і спекуляції, що випливають з нього, поширені в середовищі антисемітів. Оскільки природним ладом для російського

етносу нібито є справедливий общинний соціалізм, саме „насадження” капіталізму не може здійснюватися людьми „плоть від плоті” народної. Всі активні „агенти Капіталу” або кривно, або (якщо національну чужерідність у певному конкретному випадку довести не вдається) духовно належать до іншого національно-ментального типу. І тут вже відкривається широке поле для ксенофобських, в першу чергу антисемітських спекуляцій...” [14]. В позиціонуванні на міжнародній арені пріоритет надається самоізоляції та автаркії як форми господарювання, яка обумовлюється нею.

Реакційна специфіка розвитку таких напрямів у націоналістичній ідеології є причиною негативного ставлення до радянського способу господарювання: націонал-капіталізм, через існування фундаментальної дихотомії понять капіталізм – соціалізм, прихильники націонал-соціалізму схильні звинувачувати радянське керівництво в нещадному поневоленні і експлуатації російського народу, за рахунок якого, на їхню думку, досягалося відносно економічне процвітання. При цьому особливі претензії висуваються до євреїв як основного народу-експлуататора. І. Прусс у статті „Ривок у майбутнє чи рух по колу? (Економічні погляди сучасних російських націоналістів)” зазначає, що націонал-соціалізм – це „...якась утопічна міфологема, що поєднує в собі риси напівфеодальної – напівродової держави-общини, населеної плем'ям воїнів, злютованих братерством крові...” [19, с. 57].

Слід зазначити, що націонал-соціалістична концепція соціально-економічної доктрини є похідною від німецької версії націонал-соціалізму; вищенаведені характеристики є не більше, ніж запозиченнями з неї та їх адаптацією до російської дійсності. Захоплення нею обумовлюється тоталітарною формою реалізації декларованих соціально-економічних положень і, як наслідок, можливістю швидкої мобілізації мас для досягнення ефемерної мети – національного відродження.

Соціально-економічна доктрина ідеології Всеросійського суспільно-патріотичного руху „Російська національна єдність” належить до другого напрямку, який ідеологи РНЄ визначають як „...побудова національної держави на принципах соціальної справедливості на користь всієї нації...”. Е. Лимонов у програмній статті „Лимонка” в лібералів” зазначає: „...основна боротьба йтиме між націонал-капіталізмом (сам президент, Шумейко, Лужков, лженаціоналіст Жириновський) та націонал-соціалізмом. Останній представлений правою гілкою (РНЄ) та лівою його гілкою – Націонал-більшовицька партія...” [12, с. 7 - 8]. Це формулювання можна розшифрувати як гіпертрофовану роль держави та анархізм в економічному регулюванні.

Розгорнуте уявлення про обрану соціально-економічну орієнтацію РНЄ дається в програмній статті „Національний соціалізм чи пролетарський інтернаціоналізм?”, у якій наголошується: „Національний соціалізм містить в собі найбільш розумні з комуністичних ідей. Його прихильники виступають за забезпечення соціальної справедливості і природної рівності

всіх представників нації. У цьому вони вбачають один з найважливіших засобів досягнення і зміцнення національної єдності. Національна держава гарантує всім рівність перед законом і рівні стартові можливості. У такій державі будуть втілені в життя більшість з соціалістичних ідей – можливість здобути безплатну освіту і медичне обслуговування, захист інтересів трудящих, турботу про етичне і фізичне здоров'я населення, забезпечення гідного рівня життя для літніх людей, охорона материнства і дитинства, вільний доступ до досягнень справжньої культури. Інтереси трудящих і, в першу чергу, робітничого класу, цієї основної виробничої сили нації, стануть предметом особливої турботи держави. Праця буде почесною і обов'язковою для кожного дієздатного громадянина – „хто не працює, той не їсть”. Підвищення життєвого рівня трудящих, поліпшення умов і охорона праці перетворяться на один з основних напрямів соціальної політики держави. У багатоукладній економіці значну роль відіграватиме державний сектор. Всі найважливіші для життя країни і населення галузі – енергетика, видобуток корисних копалин, банки, транспорт і зв'язок, військова промисловість тощо – перебуватимуть в руках держави. Державною прерогативою стануть і фінансова політика, і розумний контроль над ціноутворенням. Під жорсткий контроль держави перейдуть також всі зовнішньоекономічні зв'язки країни. У необхідних випадках може встановлюватися державна монополія зовнішньої торгівлі (як це було в період соціалізму). Такі заходи дозволять зупинити грабіжницький вивіз невідновлюваних сировинних ресурсів і національного культурного надбання. (Тут зазначимо, що саме в соціалістичній інтернаціональній, тобто антинаціональній державі злочинне розграбування сировини і культурних цінностей мало колосальні масштаби. І нинішнім демократам вдалося перевершити ці показники тільки тому, що вони теж є інтернаціоналістами. Хоч ніколи і не були пролетарями і встигли вчасно вийти з КППС – Є.В.). Національному ж соціалізму є чужим схиляння перед будь-якими соціально-економічними доктринами і догмами. Він у своїй економічній політиці виходить з національних інтересів, а вони вимагають дотримання рівноваги між інтересами держави, суспільства і окремих громадян. Тому національний соціалізм надає широкі можливості для розвитку приватної ініціативи і приватного підприємництва – під контролем національної держави. Національна держава спрямовуватиме доходи трудящих на розвиток економіки не шляхом грошової продрозкладки, а шляхом заохочення приватної ініціативи і вільного підприємництва. І, перш за все, в тих галузях народного господарства, які пов'язані з виробництвом товарів широкого споживання, – легкій і харчовій промисловості, сільському господарстві, торгівлі, сфері обслуговування, місцевому транспорті. У державному секторі економіки підприємства і трудові колективи отримують найширші права в питаннях використання отриманих коштів (на зарплату, розвиток виробництва, соціально-культурні програми, будівництво житла тощо). Національні

соціалісти виступають проти широкомасштабної руйнівної приватизації державної власності. Приватний сектор економіки має зароджуватися і розвиватися з дрібного підприємництва, заснованого на трудових доходах і накопиченнях окремих громадян і трудових товариств. Держава дасть йому ефективну систему пільгових кредитів, не допустить податкового грабунку і забезпечить міцний правовий статус підприємця. Природно, що всі приватні підприємства мають бути надійно захищені від посягань кримінальної злочинності і здириства чиновників. У життєво важливих галузях економіки здійснюватиметься жорстке державне планування. Плануванню – але не директивному – має підкорятися і вся економіка в цілому. Держава – через свої наукові установи – прогнозуватиме необхідні і реальні рубежі економічного розвитку і – шляхом розумних та гнучких заходів – сприяти їх досягненню. Для приватного сектора такими заходами можуть бути державні замовлення, податкова і цінова політика, кредитні пільги, пільги в галузі забезпечення сировиною, інформаційне забезпечення тощо. Прихильники національного соціалізму рішуче відкидають ідею приватної власності на землю. Адже земля – не тільки один з основних засобів виробництва, але і священне поняття для більшості народів. Вона не може бути предметом спекуляції і засобом отримання інших нетрудових доходів. Земля – основа життя селянства, яке, у свою чергу, є стрижнем нації, її годувальником, хранителем її культурних і етичних цінностей. (А не сумнівним дрібнобуржуазним класом, як вважали пролетарські інтернаціоналісти. Впродовж всього радянського періоду вони наполегливо намагалися ліквідувати селянство як клас, наслідком чого з'явилося відкрите винищення мільйонів селян в 20-х – на початку 30-х років і знищення десятків тисяч „неперспективних” сіл в 50-х – 70-х роках). Заборона приватної власності на землю зовсім не означає заборону приватного підприємництва на селі. Земля буде перебувати в спадковому володінні селян – за умови її обов'язкової обробки. Само собою, селянин вільно розпоряджатиметься продуктами своєї праці. Перехід основної частини земельного фонду в приватне користування не означатиме „розколгоспнення” (тобто розкуркулення навпаки). Там, де колгоспи вигідніші, вони, за бажанням самих колгоспників, можуть зберігатися скільки завгодно довго. На перших порах, серед інших заходів, піднесенню сільського господарства може сприяти широкий розвиток дрібної і середньої селянської кооперації на вільних засадах. Держава допоможе їй пільговим кредитуванням, низькими орендними цінами і податками, максимальним спрощенням необхідних юридичних процедур. Така кооперація успішно розвивалася – і мала добрі результати – в останні роки існування добільшовицької Росії. Про таку кооперацію любив поговорити на дозвіллі і вождь світового пролетаріату. Але піднесення російського селянства (а разом з ним і російській нації) суперечило інтересам більшовиків-інтернаціоналістів, і в роки їх правління наше сільське господарство зі скреготом і кров'ю хиталося від комун типу єврейських

кибуців чи придуманих європейцями фаланстерів до кріпацького общинного господарства – і так до повного розвалу. Таким чином, в країні буде створена справді соціалістична національна держава. Слово „соціалізм” походить від латинського кореня, що означає „суспільство”. І держава національного соціалізму у всіх галузях здійснюватиме політику, спрямовану на забезпечення інтересів суспільства в цілому. Національні соціалісти розуміють суспільство як єдиний національний організм, у якому знайдеться місце для кожного його члена – незалежно від класової приналежності і роду занять. Такий підхід повністю виключає догматизм, властивий доктрині пролетарського інтернаціоналізму. Єдиною догмою національного соціалізму є необхідність процвітання країни, нації і суспільства, тобто всіх, хто відчуває свою єдність з цими поняттями...” [16, с. 4].

Ці теоретичні викладки можна вважати й своєрідним коментарем програми РНС, у якій зафіксовано пункти щодо соціально-економічного розвитку: „Економіка Російської держави повинна мати багатоукладний характер при обов'язковому контролі над життєво важливими її галузями. Російський робітничий клас є найчисленнішою соціальною групою Росії, на його праці ґрунтується добробут всієї нації. Тому інтереси робітника є предметом особливої турботи Російської держави. Зарплатня робітника з жебрацької, не відповідної виконаній роботі, має стати повністю еквівалентною витратам праці і достатньою для нормального існування робітника і його сім'ї. Держава піклуватиметься про безперервне поліпшення праці робітників. Праця робітника як діяльність, що лежить в основі добробуту нації і Вітчизни, має стати шанованою і престижною. Оскільки жовтневий переворот призвів до поголовного винищення російських промисловців, купців та інших підприємців, Російська держава проводитиме політику протекціонізму стосовно російського підприємництва, що знову зароджується. При цьому всім громадянам Росії, які бажають вести підприємницьку діяльність, мають бути забезпечені рівні стартові можливості. Російським підприємцям надається пріоритет перед іноземними. За роки Радянської влади практично перестало існувати російське селянство. Нинішні колгоспники не є селянами в повному розумінні цього слова. Тим часом в національній державі селянство є найздоровішою частиною нації. Це не тільки найбільш генетично чиста соціальна група, але й посередня ланка між Російською землею і рештою нації. Російська національна держава повинна поставити своїм завданням всебічне відродження російського селянства. Необхідно пам'ятати, що від результатів праці селянина залежить фізичне існування народу, отже турбота про селянство є турботою про майбутнє всієї нації. Щоб забезпечити селянинові можливість нормальної, вільної і продуктивної праці, необхідно надати йому землю в довічне і успадковане володіння (але без права продажу). Для стимулювання розвитку селянських господарств необхідно створити мережу земельних банків. Держава має також

допомогти російському селянству податковими пільгами і дотаціями, що виключають „ножиці” між цінами на продукцію промисловості і продукцію сільського господарства. Російська інтелектуальна еліта була повністю знищеною більшовиками, а та, що прийшла їй на зміну, – радянська інтелігенція – за своєю суттю є антинаціональним прошарком. Тому важливим завданням нової держави є заміна нинішньої інтелігенції на нову національну інтелектуальну еліту. Кожен представник Російського народу повинен мати соціальні гарантії забезпечення у випадку втрати працездатності (за віком чи внаслідок інших причин). Держава повинна взяти на себе всі витрати із забезпечення цих гарантій...” [17, с. 1].

Беручи до уваги те, що поява РНС стала можливою в складних умовах розпаду СРСР і формування власне російської державності, пов'язаних з соціально-економічними, світоглядними кризовими явищами (Е. Лимонов, порівнюючи особливості розвитку РНС та УНА-УНСО, відзначає, що ці організації „...були принципово сконструйовані для бойових дій в умовах хаосу і всюдозволеності 1990 - 1993 років, коли зламали одну державність і ще не побудували нових – української і російської...” [13, с. 447]), в програмно-ідеологічних матеріалах руху відводиться значне місце критиці радянської форми господарювання, яка, на думку ідеологів РНС, досягалася за рахунок експлуатації саме російського народу [4, с. 1; 6, с. 1; 7, с. 4; 10, с. 2; 11, с. 4].

Вище вже наголошувалося, що ідеологи різних версій сучасного російського націоналізму вважають соціально-економічну проблематику вторинною щодо питань, пов'язаних з національним визначенням. У цьому плані ідеологія РНС не є винятком. Голова і один з основних ідеологів РНС О. Баркашов у своїх програмно-ідеологічних статтях чітко визначає позиції цих категорій, відводячи соціально-економічній проблематиці лише роль засобу для досягнення поставлених цілей [2, с. 1; 3, с. 1; 20, с. 1; 17, с. 1]. Думки про вторинність цього питання дотримується і один з ранніх ідеологів РНС В. Якушев, який вважає, що „...расова свідомість – це джерело енергії, яка розвиває суспільство, а соціальна програма – це те, що забезпечує стабільність, стійкість і запобігає виникненню як анархії, так і тоталітаризму...” [18, с. 4].

Висновки

Соціально-економічна складова ідеології РНС не є власне ідеологічним компонентом як сукупність соціально-економічних ідей, що вибудовують певну цілісну ідеологічну конструкцію, а відіграє винятково підлеглу роль, покликану лише доповнювати і частково обґрунтовувати процес національного відродження, пропонований ідеологами РНС.

Соціалістичні мотиви, що активно експлуатуються в окремих документах РНС, як наголошується в полеміці між різними марксистськими угрупованнями на сторінках журналу „Марксист”, обумовлені тим, що „...фашисти і так за своєю природою зобов'язані обіцяти якийсь „соціалізм”

[15, с. 81]. Вони ж характеризують його як „...своєрідний фашистський соціалізм”, під яким розуміється „...хороше життя”, яке „...обіцяється тільки „росіянам” – у багатонаціональній державі – і притому „всім росіянам” відразу незалежно від класового поділу...” [1, с. 94]. Французький філософ П. Д. ла Рошель у книзі „Фашистський соціалізм” зазначав, що „...моральна сила фашизму покоїться ще на одному стовпі... – на соціалізмі будь-якого толку, який він включає...” [5, с. 2].

Отже, враховуючи вищенаведені характеристики (критика радянської форми господарювання, спекуляція на соціально-економічних проблемах без пропозиції конкретних кроків для виходу з кризи), соціально-економічна доктрина, як і ідеологія РНЄ в цілому, є націонал-популістською, орієнтованою на завоювання і утримання соціальної бази для досягнення ефемерних цілей, які висувують ідеологи РНЄ.

Література:

1. **Александров Д.** Расставим точки над новым „измом” // Марксист. – № 3 - 4. – 1995 - 1996. – С. 90 - 120.
2. **Баркашов А. П.** Иерархия русского национализма // Русский порядок. № 2 – 1993. – С. 1.
3. **Баркашов А. П.** Метафизика русского национализма // Русский порядок. – № 2. – 1993. – С. 1.
4. **Баркашов А. П.** Национализм или патриотизм? О неизбежности национальной революции // Русский порядок. – № 4. – 1993. – С. 1.
5. **Дрие ла Рошель П.** Фашистский социализм. – С.-Пб.: Владимир Даль, 2001. – 248 с.
6. Интервью с председателем Совета РНЄ Александром Петровичем Баркашовым // Русский порядок. – № (3) 6. – 1993. – С. 1.
7. **Кочуев И. И.** Русский национализм и рабочее движение // Русский порядок. – № (8) 11. – 1993. – С. 4.
8. Кто и зачем обвиняет РНЄ в фашизме? // Русский стяг. – № 1. – 2001. – С. 1.
9. Кто и зачем обвиняет РНЄ в фашизме? // Что такое РНЄ? – М.: Слово – 1. – 1995. – 20 с.
10. Кто такие Русские Националисты? // Русский стяг. – № 1. – 2001. – С. 2.
11. Кто такие Русские Националисты? // Что такое РНЄ? – М.: Слово – 1. – 1995. – 20 с.
12. **Лимонов Э. В.** „Лимонка” в либералов // В кн.: Как мы строили будущее России. – М.: Изд-во Яуза, Пресском. – 2004. – 512 с.
13. **Лимонов Э. В.** На ошибках вымерших птеродактилей. (Политика НБП в правление Путина) // В кн.: Как мы строили будущее России. – М.: Изд-во Яуза, Пресском. – 2004. – 512 с.
14. **Лихачев В.** Политический антисемитизм в современной России (авг.

2003) // <http://xeno.sova-center.ru/1ED6E3B/216049A/2187577>;

15. **Ломов О.** К вопросу о социал-фашизме // Марксист. – № 3 - 4. – 1995 - 1996. – С. 80 – 90.

16. Национальный социализм или пролетарский интернационализм? // Русский порядок. – № 6 – 7 (19 - 20). – 1993. – С. 4.

17. Основные положения программы РНЕ // Русский порядок. – № (8) 11. – 1993. – С. 1.

18. **Прибыловский В. В.** Ликург, Чингис-Хан и Гитлер // Панорама. – 1991. – № 1(28). – С. 1, 4.

19. **Прусс И. В.** Рывок в будущее или движение по кругу? (Экономические взгляды современных русских националистов) // Полис. – № 3. – 1997. – С. 53 – 64.

20. Русское Национальное Единство: задачи и цели // Русский порядок. – № (2) 5. – 1993. – С. 1.

Особливості політичної модернізації в Азербайджані

Еміль Рагімов,
аспірант кафедри політології
Інституту міжнародних відносин
Міжрегіональної академії управління персоналом

Стаття присвячена дослідженню складного процесу демократичних змін у політичній сфері Азербайджану. В процесі політичної модернізації відбувається як становлення нових, так і еволюція вже існуючих політичних інститутів, які перебувають у складній динамічній взаємодії.

Аналіз ситуації у нових державах пострадянського простору здійснюється багатьма дослідниками. Проте значна кількість праць хвибує або на вузьке розуміння ролі суб'єкта модернізації, або на недооцінку того, що за кожним поняттям стоїть не тільки відомий клас явищ, але й методологічний підхід до їх інтерпретації. Ця обставина створює певні труднощі для вивчення особливостей політичної модернізації.

Модернізаційні процеси в Азербайджані з приходом (1993 р.) Г. Алієва до керівництва державою (після періоду дезорганізації життя в країні) набули незворотного характеру. Тут, безперечно, дався взнаки досвід Г. Алієва як керівника республіки у складі СРСР у 1970-х роках. Ще тоді він проявив високі якості політика, здатного здійснювати ефективну модернізацію, зокрема в нафтовій і машинобудівній промисловості. При цьому він прагнув здійснювати „азербайджанізацію” Азербайджану, тобто стояв на позиціях національної демократії як форми неоконсерватизму, що і нині лишається основою національної ідеології.

Прогресивні зміни, що відбуваються нині в Азербайджані, є, безумовно, результатом політики модернізації, яка здійснюється, на відміну від епохи Азербайджанської РСР, у принципово іншій історичній ситуації, коли чимало найбільш розвинених країн світу вже увійшли у новий етап розвитку, який дістав назву постіндустріального чи інформаційного суспільства.

Найважливішою особливістю політичної реальності Азербайджану є реалізація політики прискореної модернізації на базі ліберально-демократичної ідеології, що включає такі принципи й ідеали, як

громадянське суспільство, правова держава, парламентаризм, поділ державної влади, природні права людини, ринкова економіка тощо.

Аналіз процесу модернізації Азербайджану здійснюється, зокрема, у працях керівника Адміністрації Президента Р. Мехтієва. Слід зазначити, що Р. Мехтієв належить до плеяди державних діячів, яких висунув на перші позиції і виховав Г. Алієв, і які нині втілюють його ідеї в життя. Згідно з цим автором, опорна концепція Г. Алієва у 1993 - 2003 роках була такою: синтез сильної держави як органічно-етатистський варіант соціального консерватизму з регульованою ринковою економікою, що розвивається еволюційним шляхом. Це консерватизм, але консерватизм своєрідний, азербайджанський, що базується на прогресистській практиці другої Азербайджанської Республіки [1].

Політика модернізації зачепила всі сфери суспільства, а насамперед економіку і соціальну сферу. Однак її реалізація пов'язана з багатьма труднощами, в першу чергу, з вирішенням такої гострої для країни проблеми, як нагірно-карабахський збройний конфлікт, що переріс у війну між Азербайджаном та Вірменією. Її результатом стала окупація понад 20 відсотків азербайджанських земель, більше мільйона азербайджанців стали біженцями.

Однак і в такій непростій ситуації політика модернізації дозволила створити нові інститути державної політичної влади на основі цивілізаційних принципів ідентифікації національної державності, взаємної моральної відповідальності громадян і держави. Було здійснено реформу в соціальній і аграрній сферах. Узаконено приватну власність на землю; майно колгоспів і радгоспів приватизовано.

Ключову роль у здійсненні політики широкомасштабної модернізації відіграли державні програми, прийняті Міллі Меджлісом (парламентом Азербайджану), які дозволили добитися радикальних перетворень у банківсько-кредитній, податковій, бюджетній, грошовій, судовій, правоохоронній і пенітенціарній системах.

Структурні зміни стосувалися й державного управління, що дозволило значно зміцнити збройні сили і службу безпеки. Певні зрушення помітні у сфері забезпечення свободи слова та совісті, недоторканності особи, прав людини і громадянина. Завдяки утвердженню атмосфери толерантності досягнуто прогресу на шляху формування громадянського суспільства. Ці досягнення обумовлені, зокрема, тим, що 12 листопада 1995 року було прийнято Конституцію Азербайджанської Республіки. Проте для повної реалізації її положень потрібен ще час і значні зусилля як керівництва країни, так і суспільства в цілому [2].

Однією з характерних рис політичної модернізації є її гнучкий стиль, який виправдав себе у внутрішній і зовнішній політиці. Він забезпечував відкритий діалог у суспільстві, сприяв утвердженню нових тенденцій у відносинах як з Росією, так і з євроатлантичною спільнотою, що було позитивно сприйнято лідерами багатьох країн. На підтвердження цього

наведемо думку В. Сокура з Jamestown Foundation: „Назвіть хоч єдину мусульманську країну, де світська держава - це безперечний національний вибір, а прозахідна орієнтація ґрунтується на політичному консенсусі, який поєднує правлячу еліту, опозиційні партії і населення. Де транснаціональні нафтові компанії справді популярні, а відносини з Ізраїлем дружні. Присутність НАТО будуть вітати, а участь в антитерористичній коаліції вважається синонімом національного інтересу” [3].

Новий етап у політичній модернізації Азербайджану пов'язаний з діяльністю президента І. Алієва. Він продовжив реалізацію політичного курсу Г. Алієва на набуття Азербайджаном статусу регіонального лідера, активізацію зусиль стосовно вирішення нагірно-карабахського конфлікту з огляду на необхідність забезпечення територіальної цілісності країни.

Стратегічний шлях політики модернізації, який реалізує І. Алієв у внутрішній і зовнішній сфері, націлений на перетворення Азербайджану на сучасну державу зі своїми культурно-цивілізаційними особливостями. За роки правління І. Алієва розпочато важливі кроки в реалізації таких демократичних цінностей, як повага до прав людини, забезпечення свободи слова й думки, „європеїзація” державного будівництва. На це звертає увагу, зокрема, й Р. Мехтієв у статті „Визначаючи стратегію майбутнього: курс на модернізацію”; він характеризує цю політику як масштабний проект демократичного транзиту Азербайджану [5].

Схематично модернізація країни передбачає сім основних компонентів матриці національного розвитку: демократизацію, лідерство, лібералізацію, національну ідею, інтелектуалізацію, активну й багатовекторну дипломатію, посилення обороноздатності країни.

Далі розкриємо її сутнісні характеристики.

Демократизація

Реалізація широкого комплексу економічних заходів, що радикально впливають на збільшення фінансових можливостей громадян, неминуче призведе до модернізації поведінкових стереотипів суспільства, демократизації суспільної свідомості. Це означає якісну зміну суспільно-політичного ландшафту країни в контексті формату цивілізованої конкурентності взаємин влади й опозиції. Наступний період сприятиме завершенню етапу становлення базису громадянського суспільства. А головне - переведе суспільну свідомість у простір нових постіндустріальних цінностей.

Лідерство

У ракурсі активної реалізації проектів економічного розвитку, покликаних закріпити за Азербайджаном роль регіонального лідера на Південному Кавказі, буде продовжено політику з пошуку стійких союзницьких відносин. У цьому контексті очікується диверсифікованість

зовнішньоекономічного вектора Азербайджану на Схід, адже загально визнано, що Азійсько-Тихоокеанський регіон стане місцем, де розгорнуться визначальні політичні події ХХІ століття. При цьому Азербайджан може виступити не тільки гарантом енергетичної безпеки Європи, але й стати важливим суб'єктом формування архітектури безпеки на Сході.

Лібералізація

У найближче п'ятиріччя відкриється простір для дії механізмів ринкового регулювання, зменшення адміністративного втручання держави в економіку, а також у формах прямого державного регулювання. Основною функцією держави стане створення й підтримка конкурентного середовища шляхом прийняття господарського й цивільного законодавства, спрощення і здешевлення створення нових приватних підприємств, підтримки середнього і малого бізнесу.

Національна ідея

Настає час формування адаптованої до складних світових реалій національної ідеї, базовою підставою якої служать концепції державності, закладені Г. Алієвим. У цьому контексті стрижнем національної ідеї є примат держави як найважливішого концепту в житті кожного азербайджанця. Саме Азербайджан і азербайджанство стає переломленням соціально-політичних, морально-духовних і сакральних цінностей, сформованих азербайджанським народом протягом століть, - історії, мови, культури і релігії як субкультурного фактора. Ці аспекти - національна історія, азербайджанська мова, данина традиціям і самобутності нашої культури, а також релігійна толерантність формують сьогодення й майбутнє азербайджанської державності як суверенного суб'єкта світової політики.

Інтелектуалізація

Найважливішим суспільно-політичним і економічним завданням є розвиток людського потенціалу, розбудова суспільства знань та інноваційної політики. Завдання полягає в забезпеченні політичного суверенітету і стійкого економічного добробуту держави шляхом інтелектуального прориву в національному розвитку. Основне завдання президента І. Алієва полягає у відновленні й розширенні інтелектуального базису нації, що визначить стратегію розвитку.

Активна й багатовекторна дипломатія

Сучасні реалії вимагають від Азербайджану активної дипломатії в контексті вирішення як локальних завдань, що обумовлюються національними інтересами, так і активного залучення до вирішення

глобальних проблем. Основна перевага багатовекторності - це широкі перспективи, які створюють плацдарм для того, щоб кожна сторона могла проявити ініціативу.

Посилення обороноздатності держави

Важливим завданням національно-державного будівництва є формування потенційно потужного ресурсу збройних сил Азербайджану. В основі вирішення питань забезпечення територіальної цілісності та суверенітету країни лежить завдання формування передової системи збройних сил і військово-промислового комплексу.

Суспільно-політична палітра в сучасному Азербайджані насичена й різноманітна. Тут не бракує політичних партій, але відчувається потреба в нових ідеях удосконалювання суспільства, системи державного управління.

В цілому таке розуміння в країні існує, однак воно нівелюється, насамперед, уніформізмом партій. Їх політичні платформи багато в чому схожі, зокрема – вимогою звільнення окупованих територій республіки, утвердження ідеалів соціальної справедливості, справжньої демократії, викоренення корупції. Та й кінцева мета у всіх одна – „процвітання Азербайджану”. Деякі партії наголошують на необхідності зростання національної самосвідомості, хтось вважає, що найголовніше – не помилитися у виборі союзників, а комусь панацеєю ввижається лібералізація економіки, залучення інвестицій, що стимулюватиме жаданий „нафтодоларовий дощ”.

Все це і окремо, і разом узятє корисне й навіть необхідне, але тільки при одній умові – реальному й органічно прискореному відновленні країни в перспективі розвитку суспільної системи та життєвого простору людини і громадянина.

Азербайджан вибудовує стратегію свого розвитку переважно на векторі реалізації західних цінностей, а це процес нелегкий. По суті, це обумовлюється національною політичною культурою азербайджанського суспільства, що поєднує елементи ісламської культури, тюркізму, радянської ідеології та ліберальної демократії.

Азербайджан відчуває значний дефіцит в сучасних цивілізаційних формах громадського життя. Політична і правова культура в країні все ще „недорозвинені”, фрагментарні, що ускладнює формування громадянського суспільства як одного з головних завдань політичної модернізації.

Сучасний Азербайджан є суспільством і державою перехідного типу, у якому відбувається складний і суперечливий процес системної модернізації соціальних, економічних і політичних структур. Ця складність багато в чому обумовлюється нерозв'язаністю ключового завдання – звільнення окупованих територій, повернення біженців на рідні землі.

Адже саме територіальна проблема, явно виражена воєнна ситуація (на межі між азербайджанською і вірменською сторонами щодня лунає стрілянина, яка переростає на реальні бойові дії, які часом тривають кілька діб) є головними причинами нестабільності. Вишукуючи шляхи та механізми вирішення цієї складної проблеми, керівництво Азербайджану наполегливо здійснює політику модернізації, спрямовану на забезпечення стабільності й процвітання країни.

Найбільш характерною особливістю політичної модернізації в Азербайджані є те, що модернізаційні проекти створювалися під потужним впливом досвіду західних країн, у яких свого часу суспільні зміни мали органічний характер, а не „навздогін”.

У перші роки незалежності об'єктивно існували труднощі з сприйняттям політичних змін. Мало хто замислювався, який „різновид” демократії потрібен Азербайджану. При цьому під демократією мався на увазі й політичний режим як такий, і суспільно-політичні відносини в широкому значенні слова. Сам процес розбудови, чи запровадження демократії здійснювався за принципом запозичення, використовувалася спрощена схема копіювання моделей, використаних у світовій практиці. Не було цілісного сприйняття моделі демократії, яку необхідно будувати з урахуванням національної специфіки і запитів самого носія політичної влади – азербайджанського народу.

Це, у свою чергу, не могло не породити гострих суперечностей, а часом і конфліктів. Масова політична свідомість азербайджанців є переважно „соборною”, і тому для неї чужі традиції західного парламентаризму з його процедурністю, розумінням влади як інструмента, що перебуває в руках суспільства й застосовується для постійного коректування та розвитку різних соціальних груп, політичних сил і політичної особистості. Відтак західні норми політичного, економічного та соціального життя не імплементуються в азербайджанське суспільство. І це нормально, оскільки „вестернізація” у її чистому вигляді не може бути конструктивною.

Становлення і розвиток базових інститутів держави має впливати не тільки на народження якісно нової суспільної системи, але й передбачає зміцнення демократичних інститутів чинної політичної системи, формування громадянського суспільства. Політичною модернізацією азербайджанської державності має стати прийняття масовою культурою сучасних загальнолюдських цінностей – демократії, свободи, ринкових відносин тощо.

Ключовим моментом політичної модернізації Азербайджану стає формування системи поділу влади й балансу політичних сил, які мають забезпечити ефективне й результативне державне управління. Основою такої системи є розвинене і збалансоване громадянське суспільство, що являє собою відкриту систему суспільної взаємодії, здатної до саморегулювання. Але й дотепер поведінка більшості азербайджанців, рівень їх участі у прийнятті та реалізації політичних рішень залишаються

мінімальними. Це свідчить, що азербайджанське суспільство все ще не стало громадянським у його ліберально-демократичному розумінні.

Саме проблема неготовності азербайджанського суспільства „відразу” прийняти „європеїзацію” ускладнює процес впровадження владою європейських цінностей, модернізацію держави і суспільства. В Азербайджані, як у суспільстві, так і в інститутах влади, часом спостерігаються прояви авторитаризму, що перешкоджає реалізації демократичних цінностей.

Можна сформулювати такі концептуальні положення щодо особливостей політичної модернізації в Азербайджані:

1) політична культура суспільства характеризується наявністю двох впливових політичних стилів - авторитарного і демократичного. Таке становище не має дивувати, оскільки залишки елементів радянської авторитарної системи дуже повільно „розминаються” під впливом політичної модернізації;

2) модернізаційні процеси мають не органічний характер, як на Заході, а розвиток „навздогін”, і це постійно створює серйозні проблеми в ході політичної модернізації;

3) найзначнішою перешкодою у здійсненні політичної модернізації є воєнна ситуація в країні, а також відносна неготовність самого суспільства прийняти західні цінності;

4) політична модернізація Азербайджану сприяла значному відновленню країни у всіх сферах, однак не виправдалися надії реформаторів на швидке й значне скорочення розриву між ним і найбільш розвиненими країнами. При цьому особливістю політичних змін у країні є паралельне існування суперечностей кількох історичних рівнів - у перехідному суспільстві одночасно існують, протидіючи одне одному, різні соціальні інститути, структури, спільноти з протилежними ідеалами, інтересами й цілями.

Література:

1. **Талят Алигейдар.** Модернизация или вестернизация? // Сайт „1news.az” http://1news.az/articles.php?item_id=20080515095418989&sec_id=39

2. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики от 18 декабря 2006 года // Сайт Национальной библиотеки Азербайджана - <http://www.anl.az/rp8.html>

3. **Потапов А.** Гейдар Алиев – архитектор нового Азербайджана // Сайт „Известия.ру” - <http://www.izvestia.ru/azerbaijan/article44630/>

4. **Рзакулиев Р.** Азербайджан – курс на модернизацию / / Сайт „Трендaz” <http://news.trendaz.com/index.shtml?show=news&newsid=1116011&lang=RU>

Соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави

Микола Туленков,
кандидат соціологічних наук, проректор
Інституту підготовки кадрів державної служби
зайнятості України

У статті, з позицій соціологічного підходу, аналізуються соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави, а також розглядаються шляхи подолання суперечностей між нею і громадянським суспільством.

Соціологічний аналіз соціально-управлінських механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави потребує визначення їх ролі у взаємодії держави і суспільства в межах демократичної системи соціального управління. В науковій літературі ця проблема визначається переважно як суто політологічна, а її аналіз пов'язується з принципом поділу влади [4, с. 121 – 122]. Йдеться, з одного боку, про поділ суспільної влади між її різними гілками та відповідними державними інститутами, а з іншого – між центральними та регіональними суб'єктами (органами) державного управління.

За цим принципом, демократична держава – це певна соціально-політична система, що складається з багатьох владних центрів, які є противагою одне одному, стримуючи, таким чином, прагнення кожного з них монополізувати суспільну владу.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу точка зору В. Острома, який розглядає цей принцип не тільки за політологічним підходом, тобто щодо поділу влади між окремими інститутами держави, але й за соціологічним підходом, тобто крізь призму інститутів громадянського суспільства, таких, зокрема, як корпорації, спілки, клуби та інші самодіяльні утворення громадян [5, с. 33 – 34]. Такі підходи дозволили В. Острому сформулювати тезу про закономірність організації демократичної держави, яка полягає у забезпеченні вирішальної ролі людей громадянського суспільства в управлінні суспільними справами. Причому поява в громадянському суспільстві багатьох владних центрів (за умови запровадження принципу

поділу влади) утворює в ньому конфігурацію владних відносин, яка ініціює підвищення ролі громадян в управлінні суспільством. В. Остром вважає, що різні „уряди” в громадянському суспільстві правлять у вузькому, а народ – у широкому сенсі. Така конфігурація владних відносин дозволяє, на думку В. Острома, мирним шляхом розв’язувати суперечності й конфлікти, що виникають при використанні способів узгодження особливих інтересів різних соціальних груп, а також за рахунок впровадження прийнятних способів вироблення та реалізації управлінських рішень, спрямованих на вирішення загальносуспільних проблем [5, с. 34 – 38].

Дещо з інших позицій аналізує цю проблему М. Фламан. Він розглядає державу як особливий соціальний інститут, що взаємодіє з громадянським суспільством [6, с. 97 – 98]. М. Фламан вважає, що держава як спеціальне соціальне утворення не стоїть над громадянським суспільством, а є визначеним цим суспільством типом соціальної поведінки суб’єктів державного управління, що ґрунтується на юридично встановленому порядку ієрархічної взаємодії. Демократичну державу М. Фламан трактує як інституціонально визначену систему норм і правил, котрі формують поведінку людей у суспільстві [6, с. 99 – 110].

Підхід М. Фламана до тлумачення сучасної держави у певному сенсі протилежний до підходу В. Острома, оскільки В. Остром частково „розчиняє” державу у громадянському суспільстві, а М. Фламан, навпаки, частково „розчиняє” громадянське суспільство в демократичній державі, що об’єктивно зумовлює суперечності між ними стосовно демократичної системи управління. М. Фламан також вважає, що демократична держава за своєю природою має обслуговувати громадянське суспільство, оскільки вона є формою, а громадянське суспільство – змістом [6, с. 112]. Держава, на думку М. Фламана, виконує в суспільстві роль соціального арбітра, необхідність у якому рано чи пізно виникає в результаті життєдіяльності людей.

Отже держава в межах суспільства підпорядковується юридичній системі, що виробляється і встановлюється політичною елітою, а застосовується бюрократичним апаратом. На думку М. Фламана, правляча політична еліта виконує в суспільстві дві основні функції: посередницьку – спрямовану на захист особливих інтересів індивідів і різних соціальних груп, завдяки якій політична еліта врегульовує потенційні (чи реальні) конфлікти й суперечності як усередині держави, так і поза нею, та управлінську, що передбачає прийняття важливих управлінських рішень, завдяки яким політична еліта врегульовує хід державних справ у цілому. Тим самим, вважає дослідник, врегулювання державних справ здійснюється ніби саме по собі, оскільки воно наче відокремлюється від процесу реалізації та узгодження особливих інтересів людей громадянського суспільства [6, с. 117 – 118].

З позицій „всеохоплюючої держави”, М. Фламан, критикуючи концепцію „мінімальної держави” представників Чиказької школи,

вважає, що держава неподільна, оскільки вона або є, або її не існує взагалі. Справді, якщо розуміти державу в широкому сенсі, тобто як соціально-політичну спільність, складовими елементами якої (за М. Фламаном) є територія, населення, влада і встановлений соціальний порядок, то цілком доречно тлумачити це соціальне утворення як неподільну соціальну субстанцію. Але якщо розглядати державу у вузькому сенсі (як ключовий елемент системи соціального управління, що взаємодіє з іншим ключовим елементом даної системи – громадянським суспільством щодо встановлення й підтримання соціального порядку), то не тільки можна, але й необхідно говорити про „розміри” держави.

Соціологічний аналіз місця і ролі демократичної держави в організації соціального порядку у громадянському суспільстві (як узгодженого процесу взаємодії людей) має, на нашу думку, враховувати не стільки конфігурацію владних відносин, скільки конфігурацію організаційної взаємодії людей (суб'єктів управління) щодо їх соціального стану в процесі підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень. Адже соціальне становище людей безпосередньо впливає на порядок їх взаємодії в суспільстві, а влада є лише одним із засобів (хоча й важливим), що формує у людей здатність до ухвалення управлінських рішень.

У цьому сенсі роль демократичної держави (як соціально-управлінського механізму пошуку найкращих цільових рішень) полягає у визначенні становища людей як суб'єктів управління в процесі ухвалення управлінських рішень. Більше того, згідно зі своїм становищем, індивіди, як суб'єкти управління для ухвалення управлінських рішень, наділяються владними ресурсами. Тому у цьому контексті соціально-управлінський порядок взаємодії людей в демократичній державі розглядається як механізм розподілу повноважень між суб'єктами державного управління в процесі ухвалення цільових управлінських рішень, виходячи з організаційно-управлінської ролі держави у демократичній системі соціального управління.

Отже соціологічний аналіз механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави має, на нашу думку, виходити з двох найголовніших функціональних аспектів її діяльності. По-перше, зі змісту управлінської ролі, яку виконує держава в демократичній системі управління, виступаючи не тільки інструментом громадянського суспільства для розв'язання соціальних суперечностей, але й істотним засобом відтворення та подальшого розвитку суспільства. А по-друге, такий аналіз має виходити і з соціальних особливостей управлінської ролі держави в демократичній системі управління, зумовлених її подвійною природою як „творця” і „руйнівника” громадянського суспільства.

Звідси випливає, що соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави мають формуватися так, щоб, з одного боку, вони сприяли обмеженню концентрації влади „в руках” держави, а з іншого – забезпечували функціональну залежність держави

від громадянського суспільства. Перша вимога може бути реалізована шляхом створення відповідних соціально-управлінських механізмів, аби забезпечувати порядок взаємодії людей у громадянському суспільстві, а друга вимога – шляхом ретельного вивчення й чіткого визначення складу управлінських функцій держави, тобто шляхом чіткого поділу прав і повноважень (чи обов'язків і відповідальності) усіх суб'єктів управління.

Виходячи з цього, під соціально-управлінськими механізмами організаційної впорядкованості демократичної держави будемо розуміти сукупність загальних і спеціальних органів (суб'єктів) державної влади і управління, тобто функціонально визначених груп людей в процесі підготовки, ухвалення й реалізації найважливіших для суспільства управлінських рішень, що забезпечуватимуть ефективну взаємодію людей (як усередині держави, так і між нею та громадянським суспільством), спрямовану на узгодження і реалізацію індивідуальних, групових та загальносуспільних інтересів.

У науковій літературі є різні підходи до визначення видів соціального управління. Залежно від сфер суспільного життя, визначаються такі види соціального управління, як політичне, економічне і управління духовними процесами [7; 8; 9]. Однак такий поділ не дозволяє достеменно визначити складові механізму організаційної впорядкованості демократичної держави, оскільки становище людей (як суб'єктів управління) в процесі підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень постійно змінюється. Більше того, незважаючи на особливості управлінської діяльності в окремих сферах суспільного життя, вони все ж істотно не впливають на зміну соціального становища суб'єктів управління. Наприклад, відносини людей (суб'єктів управління) в процесі підготовки, ухвалення й реалізації управлінських рішень практично однакові як у державному апараті, так і в управлінських апаратах приватних підприємств, фірм і громадських організацій.

Пропонується й поділ соціального управління на такі види, як центральне, регіональне і місцеве (муніципальне) в залежності від рівня адміністративно-територіального устрою держави [10 – 12]. Однак у цій класифікації (як і в попередній) розбіжності між видами соціального управління не можна вважати суттєвими з огляду на поведінку людей (суб'єктів управління) в процесі підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень.

Водночас становище людей (суб'єктів управління) в процесі підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень часто є підставою для розмежування таких понять, як „управління” і „самоврядування”. Основним аргументом вважається те, що в межах системи самоврядування не існує зовнішнього управлінського впливу, оскільки суб'єкт управління тут зливається з його об'єктом. Справді, сутнісною ознакою соціального управління є наявність управлінського впливу і суб'єктно-об'єктних організаційно-управлінських відносин. Однак наявність чи ненаявність

зовнішнього управлінського впливу, або „фізичне” виокремлення (чи невиокремлення) суб'єкта і об'єкта управління в процесі здійснення управлінської діяльності, є лише окремим випадком прояву соціального управління як суспільного феномена. При цьому прийнято вважати, що самоврядування є „особливим видом соціального управління, за якого вплив на функціонування будь-якої соціальної системи здійснюється не ззовні, а зсередини за рахунок власних чинників, тобто шляхом широкого і активного залучення головних елементів цієї системи – людей до вирішення своїх внутрішніх проблем” [13, с. 197].

Отже управлінський вплив у системі самоврядування хоча й набуває ознак самовпливу на власну життєдіяльність, однак, за своєю суттю, він залишається все ж управлінським. Більше того, те, що в системі самоврядування немає „фізично” виокремлених суб'єкта і об'єкта управління, стосується тільки окремої людини. Наприклад, якщо суб'єкт самоврядування (як це зазвичай і буває) має групову форму, то в цій системі спостерігається виокремлення суб'єкта і об'єкта управління, оскільки управлінський вплив забезпечується цим сукупним (груповим) суб'єктом самоврядування, управлінські дії якого спрямовані не тільки на соціальну групу (як систему) в цілому, але й на кожного її члена окремо.

Досить поширеним є поділ соціального управління на представницьке та адміністративне [14, с. 26 - 28]. З функціональної точки зору, суб'єкти представницького управління (наприклад, парламент) виробляють та ухвалюють рішення (закони), а суб'єкти адміністративного управління (уряд) забезпечують їх виконання. Особлива роль тут належить і судовим органам, які здійснюють функцію незалежного контролю щодо відповідності конституційним нормам дій представницьких та адміністративних органів управління. У цій класифікації, як бачимо, вже простежується поділ соціального управління за етапами процесу підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень, однак без врахування соціального аспекту цієї проблеми. Тим часом, соціальний аспект завжди відчувається при визначенні видів соціального управління, якщо ці види (представницьке і адміністративне управління) розглядати з урахуванням способів їх формування. Наприклад, органи представницького управління формуються, як правило, шляхом виборів, тобто за принципом „знизу вгору”, а органи адміністративного управління, навпаки, формуються переважно шляхом призначення на адміністративні посади, тобто за принципом „згори вниз”.

Отже спосіб формування суб'єктів (органів) управління (як критерій поділу соціального управління) є, по-перше, вторинним, оскільки використання того чи іншого способу завжди залежить від функціонального призначення суб'єктів (органів) управління, а, по-друге, цей критерій, на нашу думку, не досить „чистий”, бо суб'єкти адміністративного управління можуть формуватися різними способами. Наприклад, президент може обиратися або парламентом, або прямим голосуванням виборців, а прем'єр-

міністр може призначатися президентом або обиратися парламентом.

Отже при аналізі соціально-управлінських механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави в основу класифікації видів соціального управління слід покласти сукупність соціальних якостей індивідів як суб'єктів управління. Цей критерій, на нашу думку, важливий ще й тому, що зміна соціальних якостей індивідів викликає зміни їх потенційних можливостей стосовно реалізації своїх особливих і загального інтересів у межах суспільної системи. Найважливішими соціальними якостями індивідів як суб'єктів управління є, по-перше, ступінь їх участі в процесі підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень; а по-друге, зміст і характер їх управлінських функцій у цьому процесі.

Управлінські рішення (що ухвалюються суб'єктами управління в межах демократичної держави) повніше відображають особливі інтереси людей громадянського суспільства тоді, коли останні беруть активну участь у їх підготовці, ухваленні та виконанні. В результаті загальний інтерес (цільовою формою якого є управлінське рішення) адекватніше відображає особливі інтереси людей громадянського суспільства. Причому максимальна відповідність особливих і загального інтересів людей громадянського суспільства досягається тоді, коли вони представлені в управлінських структурах демократичної держави. Це означає, що більшість людей громадянського суспільства бере безпосередню участь у процесі підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень, виступаючи при цьому не тільки в якості людей держави, але й у якості суб'єкта та об'єкта управління [15 – 17].

Така взаємодія стосовно конкретного індивіда проявляє себе як два рівнозначні явища. Тобто індивід, з одного боку, є як людиною держави (суб'єкт управління), що справляє управлінський вплив на громадянське суспільство як об'єкт управління, а також людиною громадянського суспільства, яка піддається цьому впливу. У першому випадку індивід є одночасно виразником і носієм свого особливого і загальносуспільного інтересу, а в другому випадку він впливає на свій особливий інтерес для його узгодження з особливим інтересом інших індивідів, оскільки в такий спосіб здійснюється узгодження й реалізація загального інтересу.

В останньому випадку маємо справу з особливим видом соціального управління, який у науковій літературі отримав назву прямого самоврядування. Отже під прямим самоврядуванням (як видом соціального управління) розуміємо, як правило, цілеспрямований самовплив людей на власну життєдіяльність заради узгодження спрямованості та змісту спільних дій [18, с. 41 – 42]. Пряме самоврядування характеризується й такими властивостями, як спільна участь людей громадянського суспільства в процесі підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень; однакове становище кожного індивіда в цьому процесі; поєднання в одній людині таких соціально-управлінських ролей, як роль носія і роль виразника своїх особливих інтересів; суспільний характер виконання

управлінських функцій, що дає можливість людям громадянського суспільства бути єдиним об'єктом реалізації своїх особливих інтересів [19, с. 43 - 44].

Пряме самоврядування має, з одного боку, істотні переваги завдяки максимальному залученню людей до ухвалення важливих управлінських рішень, а з іншого – певні обмеження щодо масштабів його використання. Водночас вимоги до участі людей в процесах управління утворюють певні обмеження щодо масштабів їх ефективної організованої взаємодії в процесі підготовки, ухвалення та організації виконання управлінських рішень. Це, зокрема, пояснюється дією закону економії часу, згідно з яким ефективність процесу управління завжди залежить від витрат часу [20, с. 81]. Причому залучення значної кількості людей до підготовки складних управлінських рішень вимагає не тільки збільшення часу на узгодження їх позицій, а й відповідної професійної управлінської підготовки [21, с. 75 – 76].

Використання цього виду соціального управління на етапі ухвалення управлінських рішень не має кількісних обмежень щодо учасників цього процесу. Але і в цьому випадку вимоги до компетентності людей, які беруть участь в ухваленні управлінських рішень, зберігають своє попереднє значення, що вимагає від громадянського суспільства делегування до органів державного управління людей, найбільш підготовлених для виконання державницько-управлінських функцій.

Отже використання принципу виділення людей „знизу вгору” при формуванні органів державної влади й управління дозволяє встановити досить ефективну організаційну взаємодію між людьми громадянського суспільства і людьми держави, діяльність яких спрямовується на реалізацію загального і особливих інтересів у межах певного виду соціальної залежності. Це означає, що становище людей держави цілком має залежати від становища людей громадянського суспільства. І така залежність між ними буде тим сильнішою, чим з більшого числа людей (які є виразниками особливих інтересів громадянського суспільства) будуть обрані його представники до органів державної влади і управління. Але демократична держава (як суб'єкт управління) має не тільки зберігати відносну незалежність від громадянського суспільства, але й володіти достатньою силою владного впливу на нього, що дало підстави Р. Дарендорфу особливо підкреслити, що „демократія має давати можливість правити” [21, с. 70].

Тож соціальна залежність людей держави від людей громадянського суспільства хоча і є необхідною, але недостатньою умовою організаційної впорядкованості демократичної держави. Потрібно, щоб саме громадянське суспільство набуло здатності виконувати роль визначального керуючого суб'єкта управління в демократичній системі соціального управління. Для виконання ним цієї ролі слід запровадити принцип роздільного визначення суб'єктів управління (наприклад, уряду і парламенту), кожний з яких має

окремо формуватися самим громадянським суспільством. Тільки за цих умов громадянське суспільство (як визначальний суб'єкт управління) стає єдиним носієм об'єктивного змісту загальної управлінської мети, з якою визначені ним суб'єкти державної влади й управління звірятимуть не тільки свої цілі, але й дії.

Поряд з цим, ефективність взаємодії суб'єктів державної влади і управління залежить і від управлінських функцій (повноважень), якими вони володіють в межах демократичної держави. Для цього їх необхідно наділити управлінськими функціями (повноваженнями), які не дозволять жодному з них самотійно реалізувати загальну управлінську мету, а також визначати стан і спрямованість дій індивідів та соціальних груп (чи об'єкта управління).

Але в основі поділу управлінських функцій (повноважень) лежать якісні розбіжності в суб'єктах управління стосовно організаційно-управлінських відносин. Причому на етапах підготовки та ухвалення рішень – це, як правило, відносини рівності та незалежності, а на етапі організації їх виконання – це, переважно, відносини супідрядності та підпорядкованості суб'єктів управління. Отже механізми взаємовпливу суб'єктів управління будуть ефективними тоді, коли функції підготовки та ухвалення управлінських рішень зосереджуватимуться „в руках” одного суб'єкта управління, а функції організації виконання цих рішень – „в руках” іншого суб'єкта управління. У цьому випадку перший суб'єкт управління (наприклад, парламент) не зможе самотійно реалізувати управлінські рішення, оскільки не володітиме функцією організації їх виконання, а інший суб'єкт управління (уряд) без ухваленого управлінського рішення не зможе забезпечити його виконання.

За цих умов запобіганню монополізації управлінських функцій, „зрощуванню” інтересів першого і другого суб'єктів управління перешкоджатиме їх несамодостатність щодо здійснення функції соціального контролю. Такий механізм організаційної взаємодії суб'єктів управління може бути сформований тільки, по-перше, в межах соціально-управлінського порядку демократичної держави шляхом виокремлення третього відносно незалежного суб'єкта управління (органів судової влади), які здійснюватимуть контрольну функцію, а по-друге, в межах демократичної системи соціального управління, у якій функція соціально-управлінського контролю належить самому громадянському суспільству (як визначальному суб'єкту управління), наділеному винятковим правом визначати (формувати) органи державної влади й управління. Кожен з цих суб'єктів управління залишається несамодостатнім у межах демократичної системи управління щодо реалізації загальної управлінської мети (яку визначає саме громадянське суспільство), що змушує їх взаємодіяти одне з одним заради виконання делегованих їм управлінських функцій (повноважень).

Стале відтворення демократичної системи управління можливе за умови залежності демократичної держави від громадянського суспільства, що може досягатися шляхом впровадження іншого принципу визначення суб'єктів управління – принципу циклічності. Адже періодичне визначення (обрання) виразників особливих інтересів громадянського суспільства та наділення їх державницько-управлінськими функціями (повноваженнями) істотно змінює персональний склад людей держави. Це обумовлюється, з одного боку, постійними змінами змісту, спрямованості і значимості особливих інтересів людей громадянського суспільства, а з іншого – необхідністю дотримання певного стану соціальної залежності суб'єктів соціального управління, зокрема, залежності демократичної держави від громадянського суспільства. Тобто чим меншим є цикл визначення (обрання) людей (як виразників особливих інтересів громадянського суспільства) до складу органів державної влади й управління, тим більшою стає залежність держави від суспільства і тим більшою стає сила управлінського впливу останнього на неї. У багатьох демократіях цикл визначення (обрання) найвищих посадових осіб (суб'єктів державної влади й управління) становить здебільш 4 – 5 років. Причому в демократичній системі соціального управління громадське суспільство, за допомогою своїх представників, делегованих до органів державної влади й управління, саме себе розвиває, використовуючи для цього державну форму свого відображення.

Використання людей держави як виразників особливих інтересів людей громадянського суспільства поступово призводить до того, що особливі інтереси перших починають відрізнятися від особливих інтересів других. Це пояснюється тим, що в умовах прямого представницького самоврядування й дотепер немає ефективних механізмів залучення людей до реалізації управлінських рішень, а тому цю функцію виконують переважно люди держави. А це обумовлює нерівне становище людей держави і людей громадянського суспільства стосовно процесу реалізації управлінських рішень, а відтак люди держави стають носіями своїх особливих інтересів, а не особливих інтересів людей громадянського суспільства. Це викликає не тільки певні суперечності між ними, але й часто посилює „руйнівні” тенденції, що об'єктивно виникають в демократичній системі соціального управління.

Аби запобігти таким „руйнівним” тенденціям, необхідно, на нашу думку, мінімізувати розбіжності між особливими інтересами людей держави і людей громадянського суспільства шляхом надання суспільного характеру функціям, які вони виконують, тобто шляхом запровадження представницького самоврядування. У його межах становище людей держави і людей громадянського суспільства хоча й залишається нерівноважним стосовно реалізації управлінських рішень, але воно є рівноважним стосовно об'єкта реалізації їх особливих інтересів, яким у демократичній системі управління є саме громадське суспільство.

Саме воно здатне створити для людей рівні можливості для реалізації їх приватної ініціативи, вибору професійної діяльності, кар'єрного зростання тощо.

Ефективність представницького самоврядування як виду соціального управління не завжди безумовна, оскільки воно проявляє свою ефективність, як правило, на рівні відносно невеликих територіальних громад. Це зумовлюється, насамперед, тим, що суспільний характер виконання управлінських функцій накладає певні обмеження на використання як представницького, так і прямого самоврядування. Тому для подолання цих обмежень необхідно, на нашу думку, перейти від громадського до професійного виконання управлінських функцій. Це означає, що виконання цих функцій стає професійною діяльністю людей держави, а також потужним засобом реалізації ними своїх особливих інтересів, оскільки вирішальним об'єктом реалізації інтересів людей держави в цьому випадку стає не громадянське суспільство, а держава.

Таким чином, для усунення обмежень представницького самоврядування в межах соціально-управлінських механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави з'являється інший вид соціального управління – представницьке управління. Головні характеристики останнього залишаються практично такими ж, як і за представницького самоврядування, за винятком того, що виконання управлінських функцій здійснюється на постійній і професійній основі. За рахунок цього в межах представницького управління більш ефективно і кваліфіковано здійснюється процес підготовки, ухвалення та організації виконання управлінських рішень (незалежно від їх складності і від масштабів об'єкта управління).

Основною формою представницького управління на сучасному етапі розвитку суспільства є те, що узагальнено прийнято називати парламентом. Однак ефективним механізмом організаційної впорядкованості демократичної держави представницьке управління стає тоді, коли при формуванні його керівних органів застосовується такий метод прямого самоврядування, як вибори.

Але й в умовах представницького управління, як свідчить досвід, теж виникає проблема організації виконання управлінських рішень, тому цей процес, на нашу думку, має будуватися на інших принципах взаємодії суб'єктів управління, ніж на етапах підготовки та ухвалення цих рішень. Процес організації виконання будь-якого управлінського рішення припускає, що апріорі воно вже є прийнятим певним суб'єктом управління і постає перед його виконавцем (іншим суб'єктом управління) як бажаний стан суспільного розвитку, який має відповідати інтересам людей громадянського суспільства.

Тому організація взаємодії суб'єктів управління стосовно виконання управлінських рішень має, на нашу думку, спрямовуватися на досягнення бажаного стану суспільного розвитку, що технологічно передбачає,

по-перше, взаємозв'язок цілої низки приватних (часткових) цілей і завдань різного змісту, по-друге, розробку й ухвалення відповідних заходів (організаційних, технічних, політичних, економічних, соціальних, господарських тощо), спрямованих на забезпечення виконання визначених цілей і завдань, по-третє, поєднання різних видів діяльності, спрямованих на реалізацію цих заходів, а ще на розподіл цілей, завдань і видів діяльності за виконавцями і термінами, що забезпечить ефективний контроль за реалізацією ухвалених управлінських рішень [19, с. 56]. Ця управлінська технологія складає ніби організаційно-технологічний аспект процесу організації виконання управлінських рішень (або досягнення загальної управлінської мети), що здійснюється суб'єктами державного управління (людьми держави), які є одночасно й носіями особливих інтересів людей громадянського суспільства.

Для узгодження дій суб'єктів державного управління, спрямованих на реалізацію загальної управлінської мети, необхідно встановити субординацію між ними, що досягається шляхом запровадження принципу їх визначення „згори вниз”. У результаті в системі керівних органів демократичної держави виникає нерівність становища між суб'єктами державного управління (людьми держави), що й зумовлює особливу форму їх організаційної взаємодії, основу якої й складає адміністративне управління.

Цей вид соціального управління на різних етапах розвитку держави і суспільства відігравав як визначальну, так і допоміжну роль, що призвело до неоднозначного його тлумачення в спеціальній літературі. Наприклад, термін „адміністрація” найчастіше використовується щодо апарату управління будь-якого підприємства, хоча він відображає й управлінську діяльність держави, оскільки адміністрацію останньої складає сукупність виконавчих і розпорядчих органів державного управління. У багатьох країнах (у тому числі і в Україні) терміном „адміністрація” позначаються зазвичай органи державної виконавчої влади і управління на рівні області, міста і району, або відомств, що входять до складу уряду. Отже сутність адміністративного управління як одного з видів соціального управління становлять переважно адміністративно-розпорядчі методи і форми управління [22, с. 31].

Р. Драго вважає, що адміністрація є засобом виконання рішень органів політичної влади, але не входить до їх складу [23, с. 6]. Так, призначений парламентом міністр – це політична влада, оскільки він несе політичну відповідальність перед виборцями, а вищий урядовець будь-якого міністерства – це член адміністрації, оскільки він призначається на посаду урядом і несе перед ним адміністративну відповідальність. Правда, й сам дослідник вказує на двозначність і штучність такого поділу, оскільки впливає, що діяльність політичного лідера (під керівництвом якого працює адміністрація) відокремлюється від діяльності певної адміністрації. Таке розуміння адміністративного управління, на нашу думку, надто

вузьке, хоча в певному сенсі його і можна вважати доречним.

Для визначення механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави адміністративне управління слід тлумачити в широкому контексті, що практично й робить Р. Драго, визначаючи адміністрацію як сукупність людських і матеріальних засобів, покликаних забезпечувати виконання закону [23, с. 7]. З огляду на соціально-управлінські механізми демократичної держави, ключовою ознакою адміністративного управління є, насамперед, організація процесу виконання управлінських рішень, оскільки самі закони є державною формою цих рішень. При цьому все ж лишається простір для певних заперечень, бо, наприклад, управлінська діяльність президента (як суб'єкта адміністративного управління) включає в себе не тільки організацію виконання управлінських рішень. Однак реалізація цієї функції є основою його управлінської діяльності, оскільки ця функція вторинна стосовно функції ухвалення законів, яка належить до компетенції суб'єкта представницького управління (парламенту).

Для визначення соціально-управлінських механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави важливі не тільки певні види соціального управління, але й відповідні організаційно-управлінські функції, які й складають зміст цих механізмів. Водночас вкрай важливими є і способи розподілу цих функцій між суб'єктами управління. Історично-управлінська практика свідчить, що функції представницького і адміністративного управління можуть поєднуватися й у межах одного суб'єкта чи органа державного управління. Наприклад, коли депутатські функції (представницьке управління) виконує, скажімо, міністр (адміністративне управління), то це означає, що одна й та ж людина держави здійснює свою діяльність у межах як представницького, так і адміністративного управління, тобто в межах двох якісно різних видів соціального управління.

Таким чином, за поєднання однією людиною функцій представницького та адміністративного управління, вона, як правило, опиняється в суперечливому стані стосовно соціальної залежності. Більше того, для реалізації свого особливого інтересу ця людина має, по-перше, виражати особливий інтерес окремої групи людей громадянського суспільства; по-друге, забезпечувати реалізацію загального інтересу людей громадянського суспільства; по-третє, задовольняти особливий інтерес свого вищого адміністративного керівництва, а також реалізовувати власний особливий інтерес. А оскільки ці групи інтересів майже завжди перебувають у суперечливому стані, то ця людина сприятиме забезпеченню інтересу, від якого залежить реалізація її власного інтересу [8, с. 114 – 140]. Такі інтереси є для цієї людини лише засобом реалізації її власного інтересу, оскільки соціальна залежність цієї людини держави від людей громадянського суспільства носить відкладений характер завдяки циклічності визначення (обрання) суб'єктів представницького управління. Тому особливий інтерес

людей громадянського суспільства, так само, як і загальносуспільний інтерес, стає для людей держави другорядним щодо групових інтересів людей держави. Звідси випливає, що, перебуваючи в суперечливому стані стосовно реалізації чотирьох зазначених груп інтересів, людина держави керуватиметься у своїх діях переважно інтересами свого адміністративного керівництва, від якого вона прямо залежить.

В результаті соціальний зміст загальної управлінської мети (будь-якого рішення, закону тощо) починає відображати не стільки особливі інтереси людей громадянського суспільства, скільки особливі інтереси людей держави. Це викликає негативні тенденції: представницьке управління „поглинається” адміністративним управлінням (тобто воно стає нездатним виконувати свою управлінську роль), а в крайньому випадку демократична система управління перетворюється на авторитарну.

Соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави ґрунтуються переважно на розподілі управлінських функцій суб'єктів представницького і адміністративного управління, який є дієвим засобом реалізації принципу функціональної несамодостатності керуючих суб'єктів, кожний з яких наділяється специфічними управлінськими функціями і владними повноваженнями в межах процесу підготовки, ухвалення та організації виконання управлінських рішень.

Висновки

1. Соціально-управлінський порядок демократичної держави є внормованою взаємодією організаційно й функціонально визначених груп людей (суб'єктів управління) в межах процесу підготовки, ухвалення та організації виконання управлінських рішень, спрямованих на реалізацію особливих і загального інтересів людей громадянського суспільства.

2. Складовими елементами соціально-управлінських механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави є окремі види соціального управління, що віддзеркалюють становище людей (суб'єктів управління) стосовно їх ролі в управлінському процесі, а також стосовно змісту і характеру їх управлінських функцій (повноважень).

3. Роль окремих видів соціального управління в демократичній системі соціального управління постійно змінюється в залежності від рівня організації громадянського суспільства, а також масштабів і складності об'єкта управління. На нижньому рівні організації демократичної держави визначальними є такі види соціального управління, як пряме представницьке самоврядування, а на середньому і вищому рівнях – представницьке та адміністративне управління. Окремі види соціального управління набувають значимості в демократичній державі з ускладненням і розвитком громадського суспільства, однак кожний з них не скасовує домінуючого виду соціального управління, а поєднується з ним, передаючи йому в такий спосіб низку своїх властивостей.

4. Визначальними принципами формування соціально-управлінських механізмів організаційної впорядкованості демократичної держави є принцип роздільного визначення суб'єктів управління, принцип циклічності та принцип несамодостатності суб'єктів управління, які разом з іншими принципами забезпечують відтворення залежності демократичної держави від громадянського суспільства. Функції представницького та адміністративного управління в організаційній структурі демократичної держави чітко розподіляються між окремими суб'єктами державного управління. Організаційна взаємодія суб'єктів представницького управління будується на основі принципів рівності та відносної незалежності, а суб'єктів адміністративного управління – на основі принципів супідрядності та ієрархічності.

5. Виокремлення різних видів соціального управління в діяльності суб'єктів державного управління дозволяє демократичній державі застосовувати їх комбінації. Наприклад, наявність тільки адміністративного управління сприяє виникненню тоталітарної системи, а поєднання двох видів соціального управління (адміністративного і представницького за самодостатньої ролі останнього) сприяє виникненню авторитарної системи. Поєднання прямого самоврядування і адміністративного управління (але за самодостатньої ролі першого) призводить до виникнення самоврядної системи управління, або системи народного правління. Комбінація усіх видів соціального управління за їх відносної самостійності, але за умов визначальної ролі представницького управління і прямого самоврядування, дозволяє сформуванню демократичну систему соціального управління.

6. Характеристики окремих видів соціального управління дозволяють не тільки визначати їх можливості та якісну специфіку, але й ефективність їх використання при формуванні соціально-управлінських механізмів організаційної взаємодії суб'єктів управління демократичної держави на етапах підготовки, ухвалення та організації виконання управлінських рішень, спрямованих на реалізацію потреб та інтересів людей, а також реалізацію загальної мети суспільного розвитку в цілому.

Література:

1. Карпичев В. С. Организация и самоорганизация социальных систем. Словарь. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – 126 с.

2. Туленков М. В. Соціально-економічний порядок організаційної взаємодії в системі соціального управління // Науковий часопис НПП імені М. П. Драгоманова. – Серія 11: Збірник наукових праць. – 2007. – С. 141 – 163.

3. Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г. В. Осипова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 672 с.

4. Социальное управление. Словарь / Под ред. В. И. Добрянькова, И. М. Слененкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 208 с.

5. **Остром В.** Содержание американского федерализма: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 308 с.
6. **Flamant М.** Ne Liberalisme contemporain. – Press Universitaires de France, 1988. – 249 p.
7. **Іванов В. М., Матвієнко В. Я., Патрушев В. І., Молодих І. В.** Технології політичної влади. – К.: Вища шк., 1994. – 263 с.
8. **Лазарев Б. М.** Государственное управление на этапе перестройки. – М.: Политиздат, 1980. – 312 с.
9. Основы научного управления социально-экономическими процессами / Под. общ. ред. А. З. Селезнева, Р. А. Белеусова. – М.: Мысль, 1984. – 430 с.
10. **Гарднер Дж.** Великобритания: центральное и местное управление: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1984. – 338 с.
11. **Зайченко В. Л.** Местное самоуправление: пути создания и совершенствования. – М.: Экономика, 1984. – 243 с.
12. Региональное управление: зарубежный опыт. – М.: Экономика, 1993. – 322 с.
13. **Булыгин Ю. Е.** Организация социального управления. Словарь-справочник. – М.: Контур, 1999. – 254 с.
14. **Кронин Т. Е.** Как разумно управлять собой: прямая и представительная демократия в американской политической культуре // Полис. – 1994. – №3. – С. 22 – 36.
15. **Тихомиров Ю. А.** Социалистическое самоуправление народа. – М.: Политиздат, 1987. – 183 с.
16. **Бутенко А. П.** Власть народа посредством самого народа. – М.: Политиздат, 1988. – 226 с.
17. Самоуправление: от теории к практике. – М.: Наука, 1988. – 238 с.
18. **Даль Р.** О демократии: Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 233 с.
19. **Туленков М. В.** Організаційна взаємодія в демократичній системі соціального управління. – К.: ІПК ДСЗУ, 2007. – 102 с.
20. **Лукашевич М. П., Туленков М. В.** Менеджмент соціальної роботи: Теорія і практика. – К.: Каравела, 2007. – 296 с.
21. **Дарендорф Р.** Дорога к свободе: демократия и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 28 – 42.
22. **Фомичев А. Н.** Административный менеджмент. – М.: Корпорация „Дашков и К”, 2003. – 228 с.
23. **Драго Р.** Административная наука: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1982. – 464 с.

Роль історизації у становленні раціональної громадянськості особистості

Віра Ярошенко,

кандидат політичних наук, доцент

Миколаївського державного гуманітарного університету
ім. П. Могили

Успіх демократичної трансформації в Україні багато в чому залежить від громадянськості особистості, індивідуалізації громадянського суспільства, тобто готовності і здатності людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків, в тому числі й на основі критичного переосмислення минулого своєї нації. У цьому зв'язку великого значення набуває розсекречення архівних матеріалів радянської доби. Це дає можливість визнати важливість впливу влади факту як образу „правди минулого” на формування стилю мислення і молодого, і старших поколінь, внаслідок чого минуле стає засобом проектування самоорганізації сучасного суспільства.

Сприяння держави відтворенню правдивих сторінок історії є однією з передумов становлення раціональної громадянськості особистості в Україні та прикладом соціальної синергії (спільного утвердження зразків взаємодії влади і суспільства). Це стає також кроком до критичної „переробки” минулого, тобто історизації минулого як модернізації сучасного.

Термін „історизація” увів у науковий обіг П. Бурдье. „Історизувати” означає „розмістити в історичну перспективу” певні історичні події для усвідомлення і кращого розуміння минулого. У цьому зв'язку важливою є проблема створення інституту історичної пам'яті в Україні, пов'язана, зокрема, з розсекреченням СБУ архівних матеріалів стосовно голодомору 1932 - 1933 років, примусової колективізації, політичних репресій у різні періоди радянської влади.

Чимало досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених (П. Бурдье, М. Едельман, Х. Вельцер, С. Лур'є, П. Рікер, Х. Кеніг, М. Хайдеггер, З. Фрейд, Р. Шнайдер, К. Науманн, П. Нор, Т. Адорно, А. Еткінд, М. Ферретті, С. Аверинцев, Г. Дилигенський, Е. Фром, Ю. Левада, Л. Гудков, С. Романенко, Б. Дубін, І. Глебова) були присвячені ролі пам'яті в житті суспільства [1].

Б. Дубін, зокрема, наголошує, що „...невикоренене минуле„нав'язує” себе сучасному. Уявлення про минуле набуває тут структури медичного симптому. До історії належить саме те, що не прожито як досвід і не вирішено як проблема, а тому постійно повторюється [2].

Цілком очевидно, що успіх демократичної трансформації в Україні залежить від громадянськості особистості, індивідуалізації громадянського суспільства, тобто готовності і здатності людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків [3].

Нагадаємо, що критерієм громадянськості особистості вважається: співвідношення власної життєдіяльності з громадянськими цінностями буття, яке проявляється у їх утвердженні словом і ділом у власному способі життя; відповідальне ставлення до громадянських цінностей при впровадженні їх у життя в складних умовах, поважливе ставлення до вивчення історії країни, її традицій та державної мови; інтерес до суспільно-політичного, економічного і культурного життя країни; бажання працювати на благо країни; ступінь співвідношення особистісно-значущих цілей з громадськими; ступінь громадянської відповідальності; ступінь ідентифікації себе з іншими громадянами країни тощо.

Згідно із зазначеними критеріями, рівень громадянськості особистості може бути високим, середнім і низьким. Відповідно до рівня забезпечення державою прав і свобод особи, більшість вчених, думку яких поділяє і автор, розрізняє такі моделі громадянськості особистості: деструктивна модель (радянський період з тоталітарним режимом, коли людина служила державі), перехідна модель (період проголошеної демократизації – 1991 – 2004 роки) і раціональна модель (від 2004 року й донині).

Робота над вивченням розсекречених архівних матеріалів, залучення до їх аналізу студентів-політологів і серія виступів у Миколаївському обласному радіоєфірі дали можливість авторів цієї статті переконатися у важливості впливу „влади фактів” як образу „правди минулого” на формування стилю мислення і молодого, і старших поколінь. Ця робота дозволила також зробити припущення, що знання подій минулого, їх неупереджена оцінка сприяють проектуванню самоорганізації суспільства; відтак у фокусі минулого актуалізується майбутнє.

Завдяки сучасним комунікативним можливостям управління минулим („політика пам'яті”) підвищується його образність, а отже й соціальне значення образів. На жаль, маємо нині не кращі приклади використання політики пам'яті у якості політтехнологій у передвиборчій боротьбі, що, зокрема, позначилося на виборах 2004 року, внаслідок чого в електоральній свідомості постали „дві України”. Забуття, яке обумовлює „зникнення минулого”, засвідчує „коротку” пам'ять, неспроможність (і небажання) суспільства пам'ятати, а отже й розуміти самих себе. „Хто не може пригадати минуле, – зазначав М. Хайдеггер, – той приречений на те, щоб спочатку його вигадати”. „Обтяжливе минуле” стає об'єктом

політичної спекуляції, перетворюється на зброю політичної боротьби. Як писав Т. Адорно, „ясним розумом” розтинається прокляття минулого. Перехід до критичних споминів передбачає зняття табу – заборони з травматичного минулого, актуалізацію публічних дебатів та активізацію політичної просвіти.

Перший досвід таких споминів стосується Німеччини. ФРН продемонструвала приклад зміни ролі пам’яті в легітимації політичного устрою, включення в нормативний фундамент її колективної ідентичності зловісного минулого. Це стало однією з підстав політичного консенсусу, в межах якого відбувся відхід від ідеї „особливого німецького шляху”, в результаті чого німцям вдалося інтегруватися в європейський світ і стабілізувати нову німецьку демократію [4].

Сучасну політичну культуру українського суспільства характеризує яскраво виражена функціональна диспропорція, що викликає системний дисбаланс. І це при тому, що українці завжди були добрими хазяями і тяжіли до приватного ведення господарства, навіть ціною власного життя. Бажання мати своє господарство, володіти майном, розпоряджатися власним добром було і є архетипічною рисою українського менталітету. Це, зокрема, підтверджують і документи розсекречених архівів. Три з них вважаємо за доцільне навести у цій статті повністю.

Ф. 11, оп 1, д. 13, стр. 60.

Цілком таємно

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Комуністична Партія (більшовиків) України.

Вознесенський районний комітет

Відділ АГІТ КО Н/індекс: 322 24/2 – 1932 року

Відповідаючи, посилатись на цей індекс

ОБЛРВК.....

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО О РЕАЛИЗАЦИИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ЦК ВКП/б/ „О ПРИНУДИТЕЛЬНОМ ОБОБЩЕСТВЛЕНИИ СКОТА”.

С получением постановления ЦК ВКП/б/ от 26/III-32 – р. „О принудительном обобществлении скота” Районный Партийный Комитет, учитывая сложность этого постановления, немедленно сконцентрировал внимание партийных организаций, особенно села, на руководство правильным разъяснением колхозникам данного постановления.

Постановление ЦК ВКП/б/ проработано в каждом колхозе. Сначала обработка была проведена на партийных и комсомольских собраниях, перед активом колхоза, а после на бригадных собраниях колхозников и женских собраниях.

При проработке этого постановления в отдельных колхозах выявлены такие проявления кулацких влияний, так например: в с.

Віра Ярошенко

Бугском селянское собрание, собраное для проработки этого вопроса, было сорвано. Женщины подняли крик о том, что надо сейчас разбирать коров и собрание закрылось.

В с. Александровке в артели им. Чуберя колхозница САЛИВЕСТРОВА по положению социальному беднячка забрала корову со стада, но на этот же день, утром ее сын привел и отдал корову в артель на ферму.

Кулачество с целью вызвать волнение в селе пустило слух, что женщины организовались разбирать коров под руководством колхозницыЛЕКТОВОЙ, по социальному положению беднячка, практически этого не было.

В с. Бугском в результате кулацкой агитации собралось человек 50 колхозников с веревками, цепями забирать со стада коров. Когда активисты начали уговаривать их, чтобы этого не делать, то раздались крики: „Бей актив, это они нас сделали голодными, забрали весь хлеб, хоть молоко будем пить”.

После этого было выбрано 15 коров без разрешения. Правление колхоза и сельского совета, 5 после 7 человек из них привело коров и сдали на молочную ферму, остальные коров не возвратили.

В с. Еланце в колхозе „Восток” таким же анархическим путем было забрано 47 коров из 83.

Разбирали коров во всех колхозах анархическим порядком, главным образом женщины.

Таким образом кулачество попользовавшись продовольством трудящихся в отдельных колхозах наталкивало колхозников на анархические действия.

Сами кулаки тоже пытались стать во главе движения по разбору коров и начали было забирать с колхозов. Такие случаи были в с. Еланце 2 Касиоровке 4 Сербуловке 2 и др. селах.

В селах где имели место эти проявления активности кулака, были закреплены члены бюро РКП, которые на месте обеспечили правильное розъяснение решения ЦК.

По району коровы обобществлены по 9 колхозам /8 сельсоветах/ в количестве 443 шт. после постановления ЦК разобрано анархистским путем колхозниками коров 118 шт. Случаев анархического разбирания молодняка один.

Там, где в процессе проработки решения ЦК, что обобществление коров проведено принудительно, РПК

По отдельным сель..... былииспользованы

ЦК с целью разобрать лошадей.

В с. Троицком, благодаря неправильным действиям П

Долг колхозника забрал с колхоза его обобществленной лошади /охранники разобрали молодняк – лошадей в колхозе, мотивируя это тем, что каждому нужна лошадь дома. Лошадь после проведения соответствующей разъяснительной работы среди колхозников.

В с. Лубянки велась агитация кулачества за то, чтобы не обобществлять, на основании этого постановления, виноградники.

В с. Еланце были случаи, когда кулаки использовали это постановление для своих целей, сами начали вселяться в свои хаты, заявляя, что вышел закон повернуть „труженикам” не только коровы, но и хаты и их добро.

Колхозники на своих собраниях резко осудили анархические действия отдельных колхозников, разбиравших свои коровы, везде на своих собраниях было принято решение обобществлять весь молодняк.

Часть колхозников взяла телят для выкармливания до 5 м-цев правления колхозов согласились на это /Бугское/, а в некоторых колхозах Правление колхозов телят оставили в колхозе – И. Касиорова, колхозникам коровы.

Райпартком своевременно на основе массовой проработки постановления ЦК ВКП/б/ вскрыл целый ряд болезненных явлений.

Были приняты меры для поправления допущенных в том или ином случае ошибок.

Брожение по этому вопросу было по 5 - 6 сельсоветам района, в остальных сельсоветах это постановление ЦК колхозники приветствовали, одобрили и рассматривали его как постановление направленное на улучшение материального положения колхозника и быстрее разрешение проблемы.

Было внесено колхозниками ряд практических предложений направленных на укрепление колхозных ферм.

В с. Покровском в результате проработки этого постановления 14 колхозных бригад заключили содоговор на успешное проведение весенней посевной кампании. Аналогические факты есть в других сельсоветах.

Это решение ЦК при проработке с колхозными массами было широко использовано для успешного проведения весеннего сева.-

Секретарь РПК /Кинжалов/ [5].

З/Х 33 г.

№40/4351

СПЕЦДОНЕСЕНИЕ

На колхозных посевах с. Тарасовки Первомайского района объездчиком была задержана и подвергнута приводу в Сельсовет раскулаченная того-же села ДИДЫК, занимающаяся хищением зерна. Председатель Тарасовского С/совета МАНЬКОВЕЦ Мойсей Архипович, 38 лет, канд. КП/б/у, распорядился поместить задержанную в погреб, откуда последняя пыталась бежать. Тогда по распоряжению МАНЬКОВЦА на задержанную ДИДЫК одели железное лошадинное „путь” которым обычно спутывают лошадей.

Спустя некоторое время раскулаченная ДИДЫК бежала и была задержана через 4 дня вторично в колхозной кукурузе.

Віра Ярошенко

Председатель С/совета МАНЬКОВЕЦ привлечен к ответственности за нарушение революционной законности.

Дело закончено и направлено Народному Следователю для предания Суду.

О результатах суда будет сообщено дополнительно.

*Врид. НАЧ. РК. МИЛИЦИИ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ /
ЦЕРТОВИЧ/*

Ф2000,оп.2,дело24,арк.30 [6].

ПОСТАНОВА

Одеського Обласного Виконавчого Комітету

від 8/ XII – 1932 року.

/Прот. № 11/.

„Про заходи економічного бойкоту та репресій до сіл Свято-Троїцького Троїцького району та Песків-Баштанського району, занесення на чорну дошку постановою ЦК КП(б)У та РНФК за злісний зрив хлібозаготівель”.

1. На виконання директиви ЦК КП(б)У та РНК від 6/ XII – п.р. взяти таких заходів економічного бойкоту та репресій до с.с. Свято-Троїцького Троїцького району та Песків-Баштанського району, що злісно зривають виконання хлібозаготовчого плану 1932 р.:

а/ негайно вивезти з цих сіл весь крам, в тому числі сіль, сірники і гас;

б/ широко оголосити по всіх суміжних селах про занесення с.с. Свято-Троїцького та Песків на чорну дошку з тим, щоб ні в якому разі не припускати продаж краму громадянам цих сіл по базарах-крамницях тощо;

в/ організувати спеціальні бригади /караули/ з працівниками міліції, колгоспного активу, червоних партизан та інших для регулювання руху з цих сіл з метою неприпущення будь-якого ввозу та вивозу краму, сільсько-господарської продукції тощо та цілковитого забезпечення заходів економічного бойкоту;

г/ цілком заборонити в с.с. Свято-Троїцьке та Пісках колгоспу торгівлю, колгоспників та одноосібників, широко попередити про це всіх громадян, зобов'язати Троїцький та Баштанський РВК штрафувати порушників цієї заборони;

д/ на час застосування репресій відібрати від всіх громадян цих сіл всі видані від сілрад і колгоспів посвідки /особистості/;

е/ негайно повністю припинити помол і видачу посвідчень на право помолу;

ж/ через судових виконавців негайно заарештувати поточні рахунки колгоспів цих сіл у відповідних філіях Держбанку;

з/ лінією Державного банку і Сільгоспбанку негайно припинити всяке

кредитування колгоспів цих сіл та до дотермінового стягнення всіх боргів по раніш виданих кредитах;

і/ Облфінвідділу також негайно стягнути всі платежі по обов'язкових надходженнях;

к/ негайно реалізувати всю передплату по позиці та інших добровільних внесках;

л/ всі кредити, що їх було надано колгоспникам до вступу їх у колгоспи, тобто під час ведення ними одноосібних господарств та при вступі до колгоспу перераховано на колгосп, негайно знову повернути на цих колгоспників та повністю стягнути з них;

м/ всі кредити, що їх було надано колгоспам і витрачено ними на невиробничі потреби – розкласти поміж окремих колгоспників – злісних зривачів хлібозаготівель, лодарів і кулацький елемент, що підлягає виключенню з кологоспів та негайно ж повністю стягнути;

н/ оштрафувати ці села в розмірі 15 місячного пляну м'ясозаготівель як по одноосібних господарствах, так і по колгоспах і господарствах кологоспників.

2. Облміліції та соц. зем. банку негайно відрядити спеціальні бригади до цих сіл для практичного проведення репресій, встановивши диференційований підхід до окремих колгоспників – госпів, а також до окремих колгоспників, особливо до червоних партизан, родин червоноармійців та інші.

3. Обл КК РСІ разом з районним КК РСІ негайно провести перевірку та очистку колгоспів і державного й кооперативного апарату цих сіл від антирадянських елементів.

4. Доручити ДПУ провести очистку сіл і колгоспів від контрреволюційних елементів.

5. Вважати, що під час застосування репресій засоби виробництва кологоспів продажу не підлягають, крім окремих випадків/ продаж кращим колгоспам району великих складних машин, цінного племінного матеріалу тощо/ з дозволу ОВК в кожному окремому випадку.

6. Розірвання договорів МТС з колгоспами може проводитися тільки в кожному окремому випадку з дозволу ОПК та ОВК.

7. Підвести клопотання перед ЦК та РНК про дозвіл розірвати договори МТС з колгоспами сіл Свято-Троїцького Троїцького та Песків /телеграма/.

8. Цю постанову застосувати також до колгоспів, які ОВК занесено на чорну дошку.

ЗАСТ. ГОЛОВИ ОБЛВИКОНКОМУ /ТАРАНЕНКО/
Ф.Р.-710, оп. 1, дело 26 [7].

Коли аналізуєш архівні документи, які 1934 року за наказом ВКП(б) були засекречені, розумієш, що це прямі докази злочинів тоталітарної більшовицької держави проти своїх громадян. Прояви геноциду або

Віра Ярошенко

доміциду (знищення державою своїх громадян) підтверджуються майже кожною сторінкою поживклих документів. „Чорні дошки”, „зачистки”, „концтабір”, „розкуркулення”, „донесення”, „план хлібозаготівлі”, „заготзерно”, „ГПУ”, „змагання”, „колективізація”, „колгосп”, „продкрам”, „консерви”, „сипний тиф в дитячому будинку”, „підбурення до непокори”, „куркульські елементи”, „одноосібники”, „не робіть нас рабами”, „пожалійте голодних дітей”, „терористична група”, „заб'ємо палицями”, „ще не вмерла Україна” – такі ключові слова містяться у розсекречених документах, які нині представлені науковцям у Державному архіві Миколаївської області.

Такі докази суб'єкт-об'єктних відносин держави і особи ґрунтувалися на „революційній законності” і спрямовувалися на репресії (вилучення) разом з хлібом і гідності громадян. Від 43 до 146 сіл у Миколаївській області зникли з мапи в результаті голодомору 1932 - 1933 років. І 75 років ці факти не були документально засвідчені. Єдиним джерелом були спомини бабусь і дідусів, тодішніх дітей. Своє відчуження від держави вони передали дітям і онукам майже генетично. Із 376 студентських праць миколаївських ВНЗ з генеалогічних розвідок свого роду 11 студентів вказали на факти, коли родичі по одній з ліній роду постраждали від голодомору 1932 - 1933 років.

То ж чи варто дивуватися, що сьогодні респонденти із засторогою і недовірою ставляться до таких понять, як „державна”, „влада”, „патріотизм”. Що, у свою чергу, уповільнює процес формування раціональної громадянськості особистості в сучасній Україні та актуалізує важливість публічних дебатів і активізацію політичної просвіти.

Дослідження впливу історизації на формування раціональної громадянськості особистості означили певні результати нашої роботи. По-перше, студенти, які брали участь в аналізі архівних матеріалів, з особливою сумлінністю поставилися до завдання. Їх висновки містили глибокі емоційні усвідомлення трагічних сторінок національної історії. По-друге, слухачі радіо, переважно люди похилого віку, у своїх повідомленнях про враження від розсекречених документів виявили як надзвичайну емоційність, так і полярність поглядів. Зокрема, дехто з них не відрізняв події голодомору 1921 - 1922 років, 1932 - 1933 років і 1947 року, дехто намагався все пояснити... хворобою Й. Сталіна. А деякі слухачі пропонували надати документи, що засвідчують ті події, з свого сімейного фонду.

Історизація необхідна ще й для того, щоб сучасні гострі конфлікти через приватизаційні та земельні питання змінилися на успішне політико-правове функціонування інституту власності в Україні, а відносини особи і держави – на партнерські.

Але для цього ще потрібен час і напружена робота.

Через 75 років актуальність дослідження функціонування інституту власності як важливого елемента взаємодії економічної і політичної

системи зумовлюється тим, що в Україні немає ефективної моделі організаційно-регулятивної системи соціально-економічних відносин, які координуються через політику. Передвиборчі обіцянки майже всіх політиків щодо сприяння формуванню середнього класу (що є ознакою зміцнення інституту власності) лишаються порожніми деклараціями. А тим часом поглиблюється майнове розшарування, збагачується олігархічний прошарок.

Недосконалість та неузгодженість сучасних законів створює сприятливі умови для спритних ділків для використання незаконних засобів для заволодіння чужою власністю. Про такі факти повідомляв у ЗМІ й Президент України, аргументуючи свою позицію щодо необхідності створення належних умов реалізації права власності громадян на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Він, зокрема, зазначав, що загрозливого поширення набувають випадки розпаювання земельних фондів колишніх колективних і державних господарств, а також укладання новими власниками землі договорів оренди на наділені паї. Одночасно, поряд з традиційними схемами протиправного розподілу та перерозподілу земельних ресурсів, спостерігаються факти прихованої купівлі земельних ділянок, які здійснюються під виглядом оформлення довгострокової оренди на умовах незворотної передачі права власності. Викликають занепокоєння стійкі тенденції до „тіньового” скуповування значної кількості земель сільськогосподарського призначення фізичними та юридичними особами, в тому числі й на замовлення іноземців. Це викликає в суспільстві посилення прихованого (поки що) соціального протесту, зниження рівня довіри до влади, моральну кризу та вплив працездатного населення за межі країни [8].

Порівняння подій 75-річної давнини з сучасним станом вирішення проблем власності в Україні схиляє до сумних аналогій.

Розсекречення архівних документів примусової колективізації 1932 - 1933 років є кроком до критичної, раціональної „переробки” минулого українським суспільством, „історизації” минулого як модернізації сучасного, що, безумовно, сприятиме становленню раціональної громадянськості особистості в Україні.

Література:

1. **Глебова И. И.** Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука: Исследования политической культуры: Современное состояние: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал.-информ. исслед., Отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки. Ред. и сост. Малинова О. Ю., Глебова И. И. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С. 114 - 140.

2. **Дубин Б.** Конец века // Дубин Б. Интеллектуальные группы и символические формы: Очерки социологии современной культуры. М., 2004. – С. 156.

3. **Ярошенко В. М.** Утвердження громадянськості особи в умовах демократичної трансформації сучасного українського суспільства // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 35. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 624 - 630.

4. **Глебова И. И.** Травматическое прошлое и национальная политическая культура // Политическая наука: Исследования политической культуры: Современное состояние: Сб. науч. тр. /РАН ИНИОН. Центр социал.-информ. исслед., Отд. полит. науки.; Рос. ассоц. полит. науки. Ред. и сост. Малинова О. Ю., Глебова И. И. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С. 114 - 140.

5. Матеріали Державного архіву Миколаївської області // Ф. 11, оп 1, д. 13, стр. 60.

6. Матеріали Державного архіву Миколаївської області // Ф 2000, оп. 2, дело 24, арк. 30.

7. Матеріали Державного архіву Миколаївської області // Ф.Р.-710, оп. 1, дело 26.

8. **Ярошенко В. М.** Політико-правове забезпечення інституту власності в Україні // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – Випуск 13. – Київ - Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 93 - 108.

Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні?

Віктор Котигоренко,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

У статті розкриваються потенційно етноконфліктогенні фактори суспільних відносин в Україні. Акцентується роль держави і її правлячого класу в мінімізації загроз соціальній стабільності, пов'язаних з цими факторами.

За всі роки після здобуття державної незалежності в Україні не сталося жодного значного конфлікту на етнічному ґрунті. Однак, як свідчать результати дослідження, здійсненого Інститутом соціології НАНУ 2006 року, 49 % респондентів визнали: вони не впевнені, що в країні не стануться міжнаціональні конфлікти. Ще 32,7 % респондентів зазначили, що їм важко відповісти, є у них така впевненість чи ні. Ці показники засвідчують досить високий рівень занепокоєння в суспільстві щодо загроз конфліктної дестабілізації етнонаціональних відносин. Це занепокоєння не є новиною, ще, принаймні, з 1995 року, коли таке запитання було вперше включено до анкети, за якою Інститут соціології здійснює моніторинг вітчизняної суспільної динаміки [1].

З'ясування чинників, які можуть призвести до етнічних конфліктів, є актуальним завданням політичної науки і політичної практики. Дослідницька робота у цьому напрямі важлива, зокрема, для визначення шляхів відвернення етноконфліктної перспективи або хоча б мінімізації її деструктивних наслідків, якщо конфлікту не вдалося запобігти.

Чимало науковців вважає конфлікт нормою, неодмінною реальністю, позитивним явищем, яке сприяє прогресивному оновленню суспільства [2].

У цій статті термін „етнічний конфлікт” вживається на означення особливого виду суспільного конфлікту, який виникає і розвивається як криза етнічних суперечностей в одній (чи більше) сфері суспільства, проявляється у вигляді гострого протистояння і суперництва сторін, з яких щонайменше одна репрезентує певні етнічні інтереси стосовно предмета конфлікту. Методологічною основою такого розуміння є розведення понять

„суперечність” (англ. – contradiction) і „конфлікт” (англ. – conflict). Перше означає об’єктивно та суб’єктивно зумовлений незбіг інтересів суспільних суб’єктів (у випадку етнічних суперечностей йдеться про незбіг саме етнічних інтересів і потреб). Друге вказує на різновид, форму, спосіб поведінки суспільних суб’єктів для реалізації інтересу (етнічного інтересу, коли йдеться про етнічний конфлікт).

Конфлікту, як специфічній суспільній поведінці і способу регулювання (зняття, розв’язання, гармонізації) суперечностей, можна і необхідно шукати альтернативу. А вона полягає в такому усвідомленому й свідомому оновленні суспільних відносин, форм і способів суспільної взаємодії носіїв різних інтересів, яке дозволяє відвернути (або зняти) напругу і гостре протистояння між ними шляхом компромісного узгодження їх позицій. Адже будь-який конфлікт рано чи пізно завершується тим же. За винятком випадків, коли метою і (або) результатом конфлікту стає знищення якогось або всіх його учасників.

Поліетнічність населення України аж ніяк не означає невідворотності етнічних конфліктів на її теренах. Немає жодних підстав вважати доведеним (утім, як і беззаперечно спростованим) виведений Дж. Олпортом „залізний закон етнічності”: „Де є етнічні відмінності, там неминуче трапиться етнічний конфлікт”. Адже поліетнічність не обов’язково є конфліктогенною. Вона має потужний інтегративний потенціал: створює для суспільства і громадян сприятливі можливості розвитку на основі взаємозбагачення культурними, інтелектуальними, генетичними та іншими ресурсами. Та поліетнічність все ж ускладнює суспільні відносини, позаяк етнічна динаміка і міжетнічна взаємодія реалізуються через суперечності між суб’єктами цих відносин у зв’язку з їх етноспецифічними і спільними потребами та інтересами. Такі суперечності формуються і проявляються практично в усіх сферах суспільного життя. В Україні вони щільно пов’язані зі специфікою політичних, етнODEMOграфічних, етномовних, етносоціальних і міграційних процесів минулого й сучасності, особливостями вітчизняної економіки та політики, культури і суспільної свідомості і психології, історичної пам’яті населення, геополітичних і геоецивілізаційних викликів сучасності та з різницею орієнтацій населення різних регіонів.

Про деякі аспекти української поліетнічності, зокрема, етнічної та етномовної сегментованості вітчизняного соціуму, дає уявлення інформація, подана в **таблиці 1**.

Зрозуміло, що така сегментованість не позбавлена конфліктної загрози. Однак вона не може бути її причиною або ознакою неминучості.

Універсальною причиною появи будь-якого суспільного конфлікту є зміна ситуації, яку часто не очікують, що дестабілізує усталений, принаймні для більшості людей, порядок. У випадку етнічного конфлікту то є зміна, що стосується етнічних інтересів та їх носіїв. Можна виокремити два види (типи) такої зміни. Перший полягає у зміні звичного балансу (співвідношення) інтересів. Другий – у зміні ставлення суспільних

суб'єктів як до звичного балансу інтересів (у випадку, коли цей баланс не зазнав суттєвих змін), так і до зміни цього балансу.

Таблиця 1

**Розподіл населення України за національністю та рідною мовою
(українці та представники 18 інших найчисленніших етнічних груп,
станом на 5 грудня 2001 р.)**

Населення	Всього		Вважають рідною мову					
			своїї національності		не своїї національності			
	Осіб	% до загальної кількості населення	Осіб	% до кількості осіб національності	українську		російську	
					Осіб	% до кількості осіб національності	Осіб	% до кількості осіб національності
Всі національності	48240902	100	41093957	85,18	606740	1,26	6279838	13,02
Українці	37541693	77,8	31970728	85,16	*****	*****	5544729	14,77
Росіяни	8334141	17,28	7993832	95,92	328152	3,94	*****	*****
Білоруси	275763	0,57	54573	19,79	48202	17,48	172251	62,46
Молдавани	258619	0,54	181124	70,04	27775	10,74	45607	17,63
Кримські татари	248193	0,51	228373	92,01	184	0,07	15208	6,13
Болгари	204574	0,42	131237	64,15	10277	5,02	62067	30,34
Угорці	156566	0,32	149431	95,44	5367	3,43	1513	0,97
Румуни	150989	0,31	138522	91,74	9367	6,20		0,00
Поляки	144130	0,3	18660	12,95	102268	70,96	22495	15,61
Євреї	103591	0,21	3213	3,10	13924	13,44	85964	82,98
Вірмени	99894	0,21	50363	50,42	5798	5,80	43105	43,15
Греки	91548	0,19	5829	6,37	4359	4,76	80992	88,47
Татари	73304	0,15	25770	35,15	3310	4,52	43060	58,74
Цигани	47587	0,1	21266	44,69	10039	21,10	6378	13,40
Азербайджанці	45176	0,09	23958	53,03	3224	7,14	16968	37,56
Грузини	34199	0,07	12539	36,66	2818	8,24	18589	54,36
Німці	33302	0,07	4056	12,18	7360	22,10	21549	64,71
Гагаузи	31923	0,07	22822	71,49	1102	3,45	7232	22,65
Словаки	6397	0,01	2633	41,16	2665	41,66	335	5,24
Чехи	5917	0,01	1190	20,11	2503	42,30	2144	36,23

Обидва види (типи) змін не обов'язково визначають конфліктну поведінку. Одні й ті ж зміни можуть стимулювати і неконфліктну суспільну активність: чи як самостійну реалізацію суспільним суб'єктом власних інтересів без зазіхання на інтереси інших, чи як взаємовигідне узгодження дій з іншими суб'єктами стосовно урахування ситуації, що змінилася. Яка суспільна поведінка – конфліктна чи неконфліктна – стане реальністю етнонаціональних відносин, залежить переважно від якості та ефективності державного етнополітичного менеджменту; зокрема, від

спроможності держави, її структурі, головне, персон, наділених владними повноваженнями, враховувати, мінімізувати, нейтралізувати та усувати потенційно конфліктогенні фактори (чинники), а також формувати, стимулювати й використовувати фактори (чинники) неконфліктної суспільної динаміки.

Конфліктогенні щодо етнонаціональних відносин фактори (етноконфліктогенні фактори) є, по суті, причиноформуючими, тобто здатними продукувати зміни суспільної ситуації. Такі зміни не є чимось фатально-стихийним. Вони постають як спосіб, форма і результат людської діяльності – духовної і матеріальної, індивідуальної і групової. Ця діяльність може бути репродуктивною (відтворює результат звичним шляхом) і продуктивною (досягнення звичних чи нових цілей новими методами).

Діяльність є проявом динаміки суспільних відносин у теперішньому часі. Самі ж суспільні відносини результують попередню діяльність і становлять основу діяльності як поточної, так і майбутньої. Ця діалектика надає будь-якій людській діяльності (у тому числі й конфліктній чи неконфліктній) ознак об'єктивно-суб'єктивного феномена. Мета діяльності і засоби її досягнення, власне діяльність і її результат, є формою і способом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів буття. До перших належать відносини (умови), в яких діє суспільний суб'єкт. Другі – це властивості цього суб'єкта: його світогляд, ідеали, цінності, схильність до певної поведінки тощо.

Серед потенційно етноконфліктогенних факторів суспільних відносин в Україні можна назвати кілька, що можуть мати найбільший вплив.

1. Політизація етнічності.

Цей феномен засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Він полягає у прагненні здобути чи розширити доступ до владних можливостей, до участі у прийнятті політичних рішень носіями етнічної ідентичності. Цей процес може бути легітимним і толерантним або ж досягатися через протистояння, конфлікти тощо. Суттєвий вплив на якість та особливості відповідної динаміки чинить поведінка лідерів етнічних груп і претендентів на лідерство, а також те, як влада реагує на таку поведінку.

Політизація етнічності об'єктивно зумовлюється, оскільки культурницька та будь-яка інша діяльність, пов'язана з етнічними інтересами, потребує сприятливих політичних умов. Водночас така політизація є проявом і результатом дії суб'єктивних чинників. Тому навіть громадські організації, створені (передовсім чи винятково) для досягнення мовних та інших культурних цілей, під тиском обставин та особистісних якостей їх керівників, політизуються, спрямовуються на залучення до політики якомога більшої кількості представників етнічної групи. Так виникає своєрідний суспільний парадокс: чим більше демократизується влада, тим більш громадянським стає суспільство; його складники самоорганізуються, і це проявляється, зокрема, у збільшенні кількості та

активізації різних об'єднань – потенційних конфліктантів.

Найпомітнішими проявами політизації етнічності в Україні стали:

- утворення Автономної Республіки Крим, яка юридично є адміністративно-територіальним утворенням з розширеними повноваженнями у складі української держави, а фактично, з огляду на домінування етноросійських ідентитетів у всіх сферах життєдіяльності регіону, етноросійською автономією;

- утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу української держави та приєднання до Російської Федерації;

- вимоги кримських татар трансформувати АРК у кримськотатарську автономію [3];

- прагнення кримських татар і деяких інших національних груп (юридично – національних меншин) набути офіційного статусу „корінних народів” з відповідними преференціями [4];

- формування „політичного русинства” в його осучасненій версії [5]. Його прихильники намагаються ідеологічно відокремити корінне населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу, а відтак домогтися адміністративно-політичного або й державно-політичного самовизначення русинів як окремого народу, нації. Русинську ідентичність „політичні русини” розглядають як легітимацію їх виняткового права на управління регіоном, використання його природних та інших соціально-економічних ресурсів і людського потенціалу. Значна частина „політичних русинів” орієнтується на Росію і, звичайно, одержує там підтримку;

- ініціатива уторців Закарпаття щодо утворення на території області уторського автономного національно-територіального округу (без будь-яких проектних пропозицій щодо правових параметрів такої автономії);

- вимоги низки культурницьких та інших, утворених за національною ознакою, організацій про внесення до виборчого законодавства змін, які б забезпечували певним етнічним групам гарантоване представництво у структурах центральної і місцевої влади.

2. Особливості соціально-психологічного та емоційного стану представників національних (етнічних) груп населення.

Деякі з цих особливостей сформувалися внаслідок руйнації СРСР і суверенізації України. Пішла у небуття радянсько-комуністична система соціальної та етнонаціональної стратифікації, розпочалася трансформація реальних статусів етнічних спільнот. Вона стосувалася, насамперед, українців, які з „формально титульної нації” УРСР, а де-факто – національної меншини Радянського Союзу, стали „реально титульною” етнічною більшістю суверенної держави. Одночасно зі зміною статусу українського етносу етнічні росіяни України, які в радянські часи представляли в республіці домінуючу на теренах СРСР російську націю, стали етнічною меншиною. Але меншиною досить чисельною і впливовою. Її мова і культура зберігають перші позиції у багатьох сферах та регіонах

попри формальне позбавлення колишніх переваг. Саме тому велика частина суспільно активних росіян категорично заперечує правовий статус своєї групи як національної меншини.

Зрозуміло, що такі зміни впливають на індивідуальне і колективне самоусвідомлення української і російської етнічних спільнот, викликаючи духовне піднесення у представників першої, та певну розгубленість (чи активне неприйняття нової ситуації) в середовищі другої. Політично це проявилось в оформленні радикальних партій, квазіпартій і громадських організацій, одні з яких керувалися і керуються ідеєю переваги української „етнічної нації” в новоствореній державі, а інші прагнуть зберегти й посилити традиційне для імперсько-російської і радянської доби російське домінування якщо не в усій Україні, то хоча б на окремих її територіях.

У багатьох представників національних меншин України посилюється усвідомлення етнокультурної і політичної спільності з населенням країн їх походження. Так, серед кримських татар актуалізувалася ідентичність автохтонного народу Криму з одночасною віктимізацією свідомості¹. Ці соціально-психологічні особливості чинять помітний вплив на політичну поведінку репатріантів, включаючи характер їх стосунків з державними структурами та громадянами інших національностей. Тим часом усередині етноросійської більшості населення АРК наростає негативне ставлення до повернення раніш депортованих, їх суспільної поведінки і діяльності утворених ними організацій.

Загальна соціально-психологічна динаміка в сучасному українському суспільстві є хвилюподібною і не завжди сприятливою для міжетнічного порозуміння. Це засвідчують результати моніторингу Інституту соціології НАН України щодо національної дистанційованості населення країни в 1992 – 2006 роках (таблиця 2)².

3. Регіональні відмінності в етнополітичній самоідентифікації громадян [6].

Не в останню чергу внаслідок особливостей перебігу виборчих кампаній 2004 – 2006 років у політичному дискурсі та масовій свідомості актуалізувалася тема „двох Україн” – з різною мовою, культурою, релігією, політичними цінностями і геополітичними орієнтаціями. Саме

¹ Віктимізація – процес перетворення особи на жертву злочинного замаху, а також результат цього процесу.

² Результати моніторингу зведені в таблицю з показником, який називають **індексом соціальної дистанції** або **національної нетолерантності**. Він розраховується за названою іменем її розробника „шкалою Богардуса” як середній бал числових виразів семи показників про згоду респондента допустити осіб певної національності як: 1 – членів своєї сім’ї, 2 – близьких друзів, 3 – сусідів, 4 – колег, 5 – жителів України, 6 – гостей України, 7 – таких, кого взагалі не слід пускати в Україну. Шкала побудована за кумулятивним принципом, згідно з яким позитивна відповідь щодо першої позиції передбачає позитивні відповіді і щодо решти позицій. Числовий вираз середнього показника від 1 до 3 балів означає помірну дистанцію, від 3 до 5 – підвищену, від 5 до 7 – високу дистанцію, яка свідчить про наявність значної упередженості у ставленні до представників певної групи.

Таблиця 2

**Національна дистанційованість населення України
(середній бал: шкала 1 - 7 балів)**

**Результати моніторингу показників національної
дистанційованості населення України (шкала Богардуса)****

Національна дистанційованість населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1–7 балів)										
	1992	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005	2006
азербайджанців	-	-	-	-	-	-	-	5,8	5,8	5,7	5,8
американців*	4,3	4,4	4,6	4,7	4,8	4,8	4,9	5,4	5,5	5,4	5,7
арабів	5,4	-	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,0	6,1
афганців	-	-	-	-	-	-	-	6,2	6,2	6,1	6,1
білорусів*	2,9	2,7	2,6	2,5	2,4	2,8	2,7	4,2	4,1	3,9	4,1
грузинів*	5,3	4,9	5,0	5,1	5,0	5,4	5,3	5,4	5,5	5,4	5,5
євреїв*	4,2	3,8	3,8	3,9	3,8	3,9	3,9	5,1	5,1	5,0	5,2
китайців	-	-	-	-	-	-	-	5,9	5,9	5,8	5,9
кримських татар*	5,1	4,6	4,8	4,8	4,9	4,9	5,0	5,6	5,5	5,4	5,5
молдован		4,6	4,7	4,8	4,8	5,1	5,1	5,3	5,2	5,1	5,4
негрів	4,5	-	-	-	-	-	-	6,0	5,9	5,9	5,9
німців*	4,4	4,5	4,6	4,8	4,7	4,8	4,9	5,2	5,2	5,1	5,3
поляків*	3,8	4,4	4,5	4,6	4,5	4,8	4,9	5,0	5,0	4,8	5,0
росіян	2,5	2,3	2,1	2,0	1,9	2,3	2,2	3,3	3,1	3,1	3,2
румунів*	4,6	4,7	4,9	4,9	4,9	5,2	5,2	5,4	5,4	5,1	5,3
сербів	-	4,8	5,0	5,1	5,1	5,4	5,4	-	-	-	-
словаків	-	4,6	4,8	4,8	4,8	5,0	5,0	5,1	5,1	4,9	5,1
турків	-	4,9	5,2	5,3	5,4	5,6	5,6	5,9	5,9	5,7	5,8
угорців*	4,2	4,6	4,8	4,9	4,8	5,1	5,1	5,4	5,4	5,1	5,3
українців	1,6	1,8	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	2,4	2,2	2,2	2,1
українців, які живуть в інших країнах	3,5	-	-	3,9	3,8	4,0	4,1	3,5	3,4	3,1	3,2
циганів*	5,6	5,1	5,3	5,4	5,5	5,6	5,7	6,0	6,1	6,0	6,1
чехів	-	-	-	-	-	-	-	5,3	5,3	5,1	5,3
чеченців	-	-	-	-	-	6,1	6,1	6,3	6,4	6,4	6,3
Інтегральний індекс національної дистанційованості	4,6	4,5	4,6	4,7	4,7	5,0	5,0	5,5	5,5		
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями, позначеними „*”	4,4	4,4	4,5	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	5,3	5,1	5,3

* У таблиці наведено індекси національної дистанційованості (середній бал за семибальною шкалою соціальної дистанції) стосовно представників кожної національності,

а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) — усереднене значення щодо всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори. Оскільки впродовж десяти років відбувалися зміни у переліку національностей задля нівелювання можливого впливу цих змін, у таблиці наведено інтегральний індекс національної дистанційованості за десятима національностями, ставлення до яких оцінювалися в усіх дослідженнях моніторингу.

** Джерело інформації: Українське суспільство. 1992 – 2006 рр. Соціологічний моніторинг / Національна академія наук України. Інститут соціології. – К., 2006. – С. 480 – 481.

тоді виборчі штаби кандидатів через підконтрольні їм ЗМІ (російські, центральні українські, а ще більше – регіональні) нав'язували образ В. Юценка буцімто як русофоба, радикал-націоналіста та американського лобіста. Його ж основного конкурента, В. Януковича, позиціонували як захисника інтересів росіян і російської мови та культури, „обранця” влади Росії. „Спрацював” ще й чинник так званої радянської ідентичності. Властивий значній частині громадян старшого покоління, він проявляється, зокрема, в „імперській ностальгії” та проросійській орієнтації.

Регіональний розподіл електоральних симпатій по осі Схід – Захід закріпився у період кампанії 2005 – 2006 років з виборів до парламенту та представницької влади на місцях, а також під час дочасних, 2007 року, виборів до Верховної Ради України. Мусувалися питання: Україна унітарна чи федеративна держава, одна чи дві державні мови, НАТО чи Росія і „дешевий” газ, Європейський Союз чи СНД і Єдиний економічний простір. Ці питання PR-технологи, ідеологи та лідери політичних партій і блоків актуалізували задля мобілізації своїх виборців. Відповіді та результати голосування за різні політичні сили суттєво різнилися на Заході і Сході, у Центрі та на Півдні країни. Однак регіональний розподіл електоральних симпатій не став чинником суспільного протистояння. Навпаки, він посилив усвідомлення цінності громадянського порозуміння. Одним з його стимулів стали події „помаранчевої революції” 2004 року. Тоді на столичному Майдані кияни й приїжджі з регіонів не так підтримували кандидата від опозиції, скільки захищали власну гідність і своє право вільно обирати владу й жити за демократичними принципами. В усіх регіонах серед населення різних національностей відбулося помітне зростання національно-державного самоусвідомлення.

2005 року соціологи зафіксували понад 10-відсоткове (від 44,2 до 54,6 % порівняно з попереднім роком) збільшення частки тих, хто на запитання „Ким ви себе перш за все вважаєте?” відповіли: „Громадянином України”. 2006 року аналогічну відповідь дали 51,6 % опитаних. При цьому пріоритетною ознакою державно-національної „українськості” респонденти різних національностей визначили відчуття відповідальності за свою країну. Водночас від 3,1 % 2004 року до 1,8 % 2006 року зменшилася частка тих, хто вважає себе передусім представником своєї етнічної групи; від 10,7 % до 7,3 % – тих, хто визначає свою групову належність як „громадяни колишнього СРСР”. У 2004 та 2006 роках пріоритет

самоідентифікації як жителя села, району чи міста виявили, відповідно, 30,5 % та 27,7 % респондентів; як жителя регіону (області чи кількох областей) – 6,7 % та 6,6 % [6].

На тлі цієї з'ясованої соціологами і поки що не надто усталеної тенденції розвитку ідентичності громадян України в напрямі національно-державної консолідації не втрачають актуальності загрози дезінтеграції всеукраїнського суспільного загалу через сегментованість і слабку вкоріненість його ціннісних основ. Національне опитування (омнібус) 2006 року виявило, що лише 24 % респондентів вважають, що людей об'єднує спільна історія, територія, 21 % – мова спілкування, 19 % – релігія, 13 % – національна належність, 12 % – політичні погляди, 12 % – патріотичні почуття громадянина України, 10 % – національна ідея побудови української держави. Відроджуються стереотипи ідентифікації населення за регіональними ознаками – „східняки”, „западенці”; засоби масової інформації тиражують „ярлики” на кшталт „дони”, „донецькі”, „закарпатські”; наростає відчуження населення різних регіонів [8].

4. Політизація етноконфесійних відносин.

Найнаочніше вона виявилася 2004 року – у ставленні архієреїв та кліру Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) до основних тодішніх претендентів на посаду Президента України. Згодом, в електоральних цілях, було створено Всеукраїнське об'єднання „Православний вибір”. Його метою було задекларовано захист „інтересів вірних Української православної церкви (у канонічній єдності з Московським патріархатом) на наступних парламентських і місцевих виборах”. Під час виборчої кампанії 2006 року об'єднання виявило прихильність до партії „Держава”, Партії регіонів, „Русского блока”, партії „Союз” та комуністів.

Показовим свідченням активної участі духовенства УПЦ МП у політичних процесах є діяльність отця Сидора як очільника політичного русинства на Закарпатті. Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька та Католицька церкви також не залишилися поза політикою.

Помітним чинником політизації релігійно-церковних відносин стало публічне декларування Президентом В. Ющенком прихильності до ідеї конституювання в Україні єдиної Української помісної православної церкви.

Посилюється залучення до громадського і політичного життя України протестантських, мусульманських, юдейських, а також новітніх релігійних утворень, нетрадиційних для вітчизняного духовного простору.

Гострі проблеми виникають у взаєминах керівників та віруючих православної і мусульманської громад в АРК. Попри проголошуване ними бажання міжконфесійного миру, реальні стосунки не завжди складаються добре. Ситуацію ускладнює конфронтаційна поведінка управлінських структур та високопосадовців АРК щодо релігійних потреб мусульман,

втручання у релігійне життя окремих представників політикуму Росії та проросійських організацій у Криму, а також з боку деяких арабських країн.

Так, у розпал президентських виборів 2004 року активну інформаційну кампанію в АРК розгорнув український осередок забороненої у багатьох країнах (у тому числі й мусульманських) організації „Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі” („Партія ісламського визволення”). Відомо, що „Хізб ут-Тахрір” було утворено як екстериторіальну міжнародну партію 1953 року для поширення ісламської віри та ісламського способу життя шляхом джихаду³, а також створення єдиної теократичної держави – Халіфату. Офіційна позиція Меджлісу і Духовного управління мусульман Криму щодо ідеології і практики „Хізб ут-Тахріру” полягає в їх рішучому запереченні як таких, що підривають основи кримськотатарської ісламської традиції і вносять розкол у кримськотатарську громаду та кримське суспільство в цілому.

Етноконфесійні відносини політизуються і продукують суспільні суперечності ще й тому, що управлінські центри майже всіх найчисленніших конфесій України перебувають поза її межами. Їх ставлення до українського суспільства та його перспектив багато в чому відрізняються і, зрештою, мало в чому збігаються з українськими національно-державними інтересами.

5. Особливості динаміки етнічного складу населення.

Упродовж 1990-х років неухильно й суттєво погіршувалася ситуація з природним відтворенням населення України – зростала смертність, зменшувалась народжуваність. За цих умов саме репатріація в перші роки після проголошення суверенної української держави забезпечила значне зростання її населення. 1993 року воно перевищило 52 мільйони осіб. Надалі, передовсім через загальне погіршення соціально-економічної ситуації, в'їзд в Україну сповільнився, вперше за повоєнні часи Україна почала втрачати населення, переважно за рахунок виїзду до Росії та країн Європи. Водночас тривав приплив з інших пострадянських держав [9].

За розрахунками демографів, Україну очікує подальше скорочення людності, зростання частки українців за національністю, зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар. Зростатиме чисельність вихідців з Кавказу, а також мігрантів з країн Азії та Африки. Відтак викликає занепокоєння зростання кількості випадків

³ Слово „джихад” з арабської мови перекладається як **старанність, прагнення, напруга зусиль**. Мусульманські богослови виокремлювали: „джихад серця” – боротьбу з власними негативними рисами; „джихад слова” – повеління дотримуватися того, що заслуговує схвалення, і заборона того, що засуджується; „джихад руки” – покарання злочинців і порушників загальноновизнаних норм; „джихад меча” – збройна боротьба проти „невірних”. Така багатозначність терміна зумовлює суттєві відмінності в означуванні ним суспільний поведінці. Помірковані ісламісти дотримуються позиції про джихад як самовдосконалення й прагнення працювати заради просвітницьких цілей і піднесення культури народу, передовсім релігійної, та зміцнення економічної й оборонної потуги ісламських держав. Мусульманські праві радикали тлумачать джихад у вкрай агресивному сенсі.

конфліктної (аж до кримінальної) поведінки окремих осіб з „корінного” населення на ґрунті расової та етнічної нетерпимості. Отже актуалізується необхідність формування толерантного ставлення з боку українського загалу до іммігрантів, етнокультурна і расова ідентичність яких не є традиційною для нашої країни. Якнайшвидшого розроблення та реалізації потребує системна державна політика інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

6. Нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів.

Території проживання різних за етнічним складом, мовою спілкування та суспільними орієнтаціями компонентів українського громадянства помітно відрізняються за природними, господарськими можливостями, рівнем економічного розвитку, концентрацією виробничих, фінансових, інформаційних, науково-освітніх, людських та інших ресурсів. Так, за обсягом валової доданої вартості, розрахованим на одну особу, показники між областями відрізняються більше, ніж у шість разів, за розміром середньої зарплатні – більше, ніж удвічі, за рівнем бідності – у чотири рази. Якщо довкола цих та інших відмінностей відбуватиметься посилення політизації етнічності, провідниками якої стають деякі представники вітчизняних і зарубіжних політичних і громадських утворень та навіть релігійних об'єднань, то може виникнути небезпека конфліктної етнонаціональної дезінтеграції соціуму через загострення міжрегіональних протиріч. Навряд чи було б доцільно легковажити такою ймовірністю, зважаючи на певні прагненн протиставити жителів східних областей, серед яких значною є частка росіян та російськомовних українців, населенню переважно україномовних західних областей.

7. Недосконалість адміністративно-територіального устрою країни, системи поділу повноважень та формування бюджетних ресурсів центральної влади і місцевого самоврядування, а також порядку обрання депутатів місцевих рад

Нинішня адміністративно-територіальна побудова України консервує історично сформовані міжрегіональні економічні та соціальні диспропорції, стримує інтенсифікацію господарських зв'язків регіонів та їх жителів, а отже гальмує процес національно-громадянської консолідації різноетнічного населення країни. Крім того, територіальні громади не мають стимулів і можливості нагромаджувати у місцевих бюджетах необхідних коштів для самостійного задоволення спільних та етноспецифічних інтересів громадян. Зволікання з адміністративно-територіальною реформою та реформою міжбюджетних відносин може вже найближчим часом спровокувати суспільну напругу і конфліктність якщо не між територіальними громадами і громадянами різних національностей, то між ними і державою.

Напругу і конфліктність може спричинити і збереження застосованої 2006 року системи обрання депутатів Верховної Ради АРК, обласних і районних рад за списками політичних партій та блоків політичних партій

із застосуванням так званого прохідного бар'єра. За результатами виборів виявилось, що територіальні громади багатьох районів і міст були взагалі позбавлені можливості мати своїх представників у депутатському корпусі районного і обласного рівня. Це сталося всупереч Статті 140 Конституції України, яка визначила районні та обласні ради органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст. Частина цих громад представлена громадянами, які належать до національних меншин, що компактно проживають у певних населених пунктах і нерідко становлять більшість їх жителів. Отже є підстави вважати, що чинна виборча система скасовує рівноправність територіальних громад у частині обрання депутатів до районних та обласних рад і вищого представницького органу АРК; вона порушує не тільки громадянські, а й етнонаціональні права та інтереси громадян.

8. Намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України всупереч її власним національно-державним інтересам.

Такі намагання простежуються, зокрема, з боку Російської Федерації. Деякі її політичні діячі, та навіть державні органи, своїми заявами і діями вже тривалий час втручаються у внутрішні справи України, провокують російську громаду Криму до конфлікту з українською державою і більшістю її населення. Посилення такої активності можливе у зв'язку з наближенням часу, коли РФ має вивести свої військово-морські формування із Севастополя. Небезпека провокування російською стороною етнополітичних конфліктів та іредентизму на українських теренах є цілком реальною в контексті зроблених у березні 2008 року очільниками РФ – Президентом В. Путіним, керівником МЗС С. Лавровим, начальником Генштабу Збройних Сил Ю. Балусєвським – заяв про можливі дії Росії щодо України в разі її входження до НАТО. Серйозний етноконфліктний потенціал містить політизація характерних для наукового та освітнього дискурсів Росії і України відмінностей в оцінці низки подій історичного минулого.

Не збігаються з інтересами етнополітичної стабільності в Україні і деякі аспекти реалізації на її теренах державної політики РФ щодо „закордонних співвітчизників”. Зокрема, пов'язані з цією політикою ініціативи щодо надання державній мові РФ статусу офіційної в Україні та інших країнах СНД є проявом не тільки прагнення розширити російський мовний і культурний простір. За цими ініціативами очевидно проглядаються намагання домінувати в інформаційному просторі країн-сусідів та забезпечувати на ньому сприятливіші умови своєму гуманітарному бізнесу. Так, за оцінками Громадянської ініціативи „Кіно-Переклад”, орієнтовний обсяг кіноринку України 2006 року сягнув 60 млн. доларів. Приблизно 20 % кінострічок демонструвалися українською мовою, 80 % – російською. 65 - 75 % загальної кількості фільмів прийшли в Україну через дистриб'юторів, що закуповували їх у РФ. Це при тому,

що понад 90 % фільмів з українського прокату вироблялося великими голлівудськими компаніями (так званими мейджорами) або були їх власністю. Останні прихильно ставляться до дублювання свого товару українською мовою. Те саме не можна сказати про постачальників „голлівудського” кіно через Росію. Адже розрахунки свідчать, що ринок перекладу кіно для України наближається до 2 млн. доларів [10]. Нині ці кошти фінансують кінопідприємницький сектор Росії.

Певні загрози етнополітичній стабільності в Україні створює поведінка екстремістських кіл у Румунії та Угорщині, а також реалізація цими країнами їх законів і державних програм, які стосуються осіб румунської та угорської національності, що є громадянами сусідніх держав [11].

9. Політична безвідповідальність правлячого класу України і безпринципна боротьба всередині цього класу за владу і власність на центральному та регіональному рівнях⁴.

Етноконфліктогенний потенціал цієї особливості суспільних відносин проявляється у намаганнях окремих політичних сил і діячів здобути електоральну підтримку актуалізацією і політизацією пов'язаних з етнічністю ціннісних відмінностей, стосовно яких найважче досягти порозуміння. Йдеться про відмінності у релігійних перевагах, традиціях і культурі громадян різної національності, їх ставленні до історичних постатей, міфів, пам'ятників, до версій та інтерпретацій подій минулого (Голодомор, Українська Повстанська Армія тощо). Наочним прикладом загострення суспільних відносин довкола ціннісних питань стали інспіровані в електоральних цілях колізії стосовно статусу української і російської мов в Україні [12].

У Криму вже звичними стають намагання деяких державних чиновників, керівників і депутатів місцевих рад етнізувати земельні проблеми, щоб затінити свою бездіяльність або зловживання та уникнути відповідальності переведенням уваги правоохоронних органів на конфлікти груп і осіб різної національності. Певні політичні сили використовують такі випадки для загострення стосунків між кримськотатарським і „слов'янським” населенням, сподіваючись здобути підтримку виборців у боротьбі за владу.

⁴ Термін „правлячий клас” (англ. – *ruling class*) вживається на означення правлячих груп у різних суспільних сферах – політиці, економіці, релігії, збройних силах, держапараті тощо. Він, на нашу думку, більш адекватний порівняно з часто вживаним терміном „еліта”. Останній широко використовується в тваринництві та рослинництві (франц. *elite* – **кращий, добірний**). Він запроваджений у політичний дискурс на означення правлячої меншості в Україні без ґрунтовної мотивації. Політичною елітою коректно називати більшою або меншою мірою усталену, відкриту чи закриту політичну групу, представники якої, перебуваючи і у владі, і в опозиції, адекватно усвідомлюють національно-державні інтереси та підпорядковують свою політичну поведінку цим інтересам.

10. Недосконалість правових регуляторів етнонаціональних відносин.

В основних своїх параметрах ці регулятори відповідають європейським стандартам. Однак чинна законодавча база досі не кодифікована, зокрема в сенсі системності та узгодженості змісту термінів, що вживаються у правових актах, затверджених цими актами норм та порядку їх застосування. Як наслідок, реальною є небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними і регіональними спільнотами, між ними і державою, між центральною і регіональною владою тощо. Найвідомішу з таких колізій спричинили вади Закону України про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин [13]. Ці вади стали спонукою для ухвалення деякими місцевими радами неадекватних рішень щодо функціонування мов у регіонах їх юрисдикції.

Ще гостріших правових і політичних проблем можна очікувати через суперечливість тлумачення політиками, правниками та широким загалом термінів, включених у правовий дискурс Конституцією України, але які не мають офіційних дефініцій; серед них – терміни „українська нація” і „корінні народи” [14]. Потребують удосконалення закони, якими визначається кримінальна відповідальність за розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі. Так, за ці зловживання у мас-медійній сфері Закон про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні передбачає відповідальність саме засобу інформації. Тим часом газета є лише матеріальним носієм певних відомостей. Відомості ці збирають, інтерпретують і викладають у текстовій формі конкретні особи. Конкретні особи також приймають рішення про використання газети і використовують її для поширення текстів з певними відомостями. Вони й мали б відповідати перед законом за зміст, якість, достовірність та масове поширення написаного й опублікованого на газетних шпальтах.

* * *

Мінімізація, нейтралізація та усунення загроз виникнення етнічних конфліктів внаслідок дії описаних та деяких інших факторів вимагають ефективної етнонаціональної політики як частини загальної внутрішньої і зовнішньої політики української держави, потребують високої суспільної відповідальності правлячого класу, формування всередині цього класу справжньої, а не позірної еліти. Реалізація цих імперативів сприятиме мінімізації загроз етнічних конфліктів. Саме мінімізації, а не остаточному усуненню, позаяк будь-яка державна політика і політична поведінка завжди є ризиком. Ризиком вона є передовсім тому, що спрогнозувати всі комбінації об'єктивних і суб'єктивних суспільних факторів та наслідки їх дії неможливо.

Суть державної етнонаціональної політики як ризику полягає у виборі

й реалізації державою та її правлячим класом певної моделі поведінки в етнонаціональній сфері та щодо цієї сфери в ситуації, коли немає визначеності щодо остаточних результатів такої поведінки. Йдеться про поведінку як діяльність і як бездіяльність. Остання теж є проявом ризику. Адже у поведінковому контексті ризик постає як вибір однієї з двох альтернатив. Перша полягає у тому, щоб скористатися шансом на успіх у досягненні мети і відповідно діяти. Другою альтернативою є відмова від використання цього шансу – від „ризикованих” дій – через непевність щодо отримання бажаного результату та імовірні несприятливі, негативні наслідки.

Яку з альтернатив буде реалізовано в Україні, якими будуть результати цієї реалізації, великою мірою залежить від якості державного етнополітичного менеджменту і якісних характеристик правлячого класу, його чільних представників та працівників апарату управління, їх спроможності адекватно усвідомлювати суспільні виклики і загрози, відповідати на них згідно зі справжніми національно-державними інтересами.

Найкращим, але в усіх компонентах навряд чи здійсненням політичним сценарієм міг би стати такий: „Різні групи правлячого класу України відмовляються від технологій конфліктної політизації і політичної мобілізації різних етнокультурних, етноконфесійних і регіональних сегментів українського суспільства методом актуалізації ціннісних проблем. Вони досягають згоди щодо розуміння та реалізації національних інтересів як синтезу інтересів суверенної держави, громадянського суспільства, громадян і їхніх груп різної етнічної ідентичності. Відтак ухвалюється Концепція (Стратегія) державної етнонаціональної політики, щільно пов'язана з Концепціями (Стратегіями) структурних реформ в усіх сферах життєдіяльності населення. Започатковуються й ефективно реалізуються реформи політичної та судової систем, державного управління і місцевого самоврядування, правових, економічних і фінансових відносин, інформаційної та культурно-освітньої сфер. Запроваджуються єдині для всієї країни стандарти надання соціальних послуг населенню. Молоде покоління, сформоване в роки незалежності, розширює соціальну базу громадянського українського патріотизму. Спільна позиція переважної більшості оновленого правлячого класу і його регіональних сегментів щодо національних геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів уможливорює їх досягнення з урахуванням стратегічного значення України в геополітиці Європейського Союзу, Росії, США та інших центрів сили багатопольярного світу, що формується. Українська держава оптимізує міграційну динаміку. Ефективна політика інтеграції в традиційний український соціум новітніх національних меншин, що формуватимуться у країні, дозволить мінімізувати загрози їх геттоїзації та криміналізації, сприятиме адаптації іммігрантів до нового для них середовища. Це середовище зазнаватиме змін, але не втрачатиме самобутності. Завдяки

цілісності та системній багатоаспектності державної етнонаціональної політики як частини загальної внутрішньої і зовнішньої політики української держави міжетнічна взаємодія в суспільстві розвиватиметься на засадах толерантності і взаємозбагачення здобутками її учасників”.

З огляду на особливості сучасної політичної динаміки, небажаним, але цілком імовірним може стати інший сценарій суспільних змін: „Боротьба всередині правлячого класу за владу і власність продовжується тими ж способами, які досі. Реформи не відбуваються або не є ефективними. Україна проявляє неспроможність досягти критеріїв членства в Європейському Союзі. Не тільки політична, а й економічна інтеграція в європейський простір на правах його рівноправного суб'єкта унеможливорюється. Великий український бізнес стає заручником російських „ресурсних” компаній або поглинається транснаціональними корпораціями. Україна втрачає перспективу швидкого інноваційного оновлення, в системі міжнародного розподілу праці остаточно закріплюється у статусі сировинної периферії і території екологічно шкідливого виробництва. Поглиблюється регіональна, етнополітична, міжетнічна, етноконфесійна розділеність українського соціуму. Загострюються соціальні проблеми. Задовільна реалізація культурних, соціальних та інших потреб етнічних груп унеможливорюється. Відтак наростає напруга і виникають конфлікти між етнічними групами і державою та міжетнічні конфлікти. Посилюється трудова та інша еміграція – зокрема, в країни з населенням, етнічно і культурно спорідненим громадянам, які емігрують. Етнічну еміграцію стимулюють заохочувальні заходи з боку Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії, країн Західної Європи. Україна стає „відстійником” для нелегальних мігрантів. Посилюються ксенофобські настрої і відповідна поведінка, особливо в молодіжному середовищі. Країна поступово втрачає ресурси геополітичної суб'єктності. Регульована децентралізація влади і розвиток місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів гальмуються. Як наслідок, посилюється політизація етнічності. Це відбувається одночасно з посиленням корупції на центральному та регіональному рівнях. Наростають автономістські настрої. Їх інспірують місцеві групи правлячого класу у власних корпоративних інтересах. Актуалізується ідея федералізації країни. Цю актуалізацію супроводжують прояви іредентизму, загрози територіальній цілісності держави. Останні частішають внаслідок політики деяких сусідніх держав, передовсім Росії. Її національні інтереси стають все більш імперськими. Вони передбачають включення якщо не всієї України, то її окремих територій до складу РФ або, щонайменше, посилення російського впливу на українську державу й обмеження її суверенітету та євроінтеграційних перспектив. Способами такого обмеження можуть стати залучення України в якесь квазідержавне утворення під російським патронатом, збереження і навіть розширення після 2017 року російської військової присутності в Україні під гаслом захисту співвітчизників, зокрема в

Севастополі та Криму. Загострюються етнополітичні, етноконфесійні та міжрегіональні суперечності та конфлікти навколо питань геополітичного вибору і соборності України”.

Найвірогідніше, у суспільних відносинах матимуть місце складові обох імовірних версій політичної динаміки. Тенденції в етнонаціональній сфері тяжитимуть до песимістичного сценарію у випадку збереження нинішньої якості відносин усередині правлячого класу і між ним та загалом громадян. Сила тяжіння до оптимістичної альтернативи визначатиметься швидкістю і силою усвідомлення правлячим класом, що його головні корпоративні інтереси можуть бути реалізовані тільки в соборній суверенній конкурентоспроможній українській державі і соціально стабільному суспільстві.

Вітчизняні науковці і практики державного управління сформували досить надійну науково-інформаційну і рекомендаційну основу ефективної етнонаціональної політики держави, зокрема тих її напрямів, реалізація яких важлива для мінімізації загроз етнічних конфліктів. Результати їх дослідницької і законопроектної роботи друкувалися на шпальтах офіційних і наукових видань [15]. У часописі „Стратегічні пріоритети” опубліковано проект Закону України „Стратегія державної етнонаціональної політики” [16]. Текст синтезує і доповнює попередні конструктивні напрацювання. У ньому враховано також висновки і рекомендації учасників колективного дослідження проблем стратегії державної етнонаціональної політики. Праця виконувалася 2007 року на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України із залученням науковців академічного Інституту демографії та соціальних досліджень, а також Національного інституту стратегічних досліджень. До авторського колективу входили: В. Котигоренко (керівник), В. Кулик, О. Майборода, О. Макарова, О. Малиновська, Л. Нагорна, М. Панчук, О. Позняк та інші.

Література:

1. Українське суспільство. 1992 – 2006 рр. Соціологічний моніторинг / Національна академія наук України. Інститут соціології. – К., 2006. – С. 496.
2. Основні концепції суспільного, в тому числі етнічного, конфлікту і позиція автора детально описані у кн.: **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – С. 41 – 117, 239 – 275.
3. **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – С. 182 – 185.
4. **Майборода О.** Ідентифікація „корінного народу” як суб’єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної

практики зарубіжних країн // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – № 4. – С. 91 – 97; **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти... – С. 185 – 198.

5. Про сучасне „політичне русинство” як закарпатську версію периферійного націоналізму, його природу і причини див.: **Мишанич О.** Карпаторусинство, його джерела й еволюція у XX ст. // Карпатська Україна. – 1992. – 19 листопада; **Макара М., Мигович І.** Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 117 – 128; **Панчук М.** Политическое русинство в Украине // Політична думка. – 1995. – № 2 - 3. – С. 117 – 124; **Майборода О.** „Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму // Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті „Києво-Могилянська академія”. – К., 1999. – 26 с.

6. **Нагорна Л.** Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.; **Кривицька О.** Міжрегіональний „розкол” України: чинники поглиблення // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 51 – 65.

7. Українське суспільство 1992 – 2006... – С. 93, 102, 485.

8. **Шульга М.** Симптоми фрагментації суспільства (замість післямови) // Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 462.

9. Див. **Котигоренко В.** Етнічний склад населення України // Українознавство. Електронне наукове фахове видання / Науково-дослідний інститут українознавства // <http://rius.kiev.ua/tokar/ethnos/>

10. Дослідження: Стан справ в українському кінопрокаті // <http://www.kino-pereklad.org.ua/?p=111>

11. **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя... – С. 454 – 466.

12. **Іванов І.** Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 66 – 75; **Савойська С.** Мовно-сепаратистські тенденції у політичному просторі України // Там само. – С. 76 – 88.

13. **Котигоренко В.** Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2007. – № 2 (3). – С. 137 – 146.

14. **Степико М.** Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19 – 29.

15. Проект Закону України „Про Концепцію державної етнонаціональної політики України” // Кримські студії. Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про Концепцію державної етнонаціональної політики України” / Беліцер Н., Євтух В., Майборода О. та ін. – 2005. – № 1 – 2. – С. 6 – 17; **Котигоренко В.** До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України: Проект Закону України „Про Основи державної етнонаціональної політики”. Пояснювальна записка

до проекту Закону України „Про Основи державної етнонаціональної політики” // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 20 – 43; Проект Закону України „Про Концепцію державної етнонаціональної політики України”. 20 березня 2008 р. / Державний комітет України у справах національностей та релігій // www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=50311&cat_id=45482

16. **Котигоренко В.** Про стратегію державної етнонаціональної політики // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2008. – № 1 (6). – С. 40 – 52.

Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності

Юлія Зерній,
заступник директора
Національного інституту
стратегічних досліджень

У статті дається теоретичне обґрунтування зв'язку національної ідентичності та історичної пам'яті, зазначається, що вона має багатофункціональний характер, що є основою визначення моделей, стратегій і тактик державної політики пам'яті.

Тісний взаємозв'язок між історичною пам'яттю та національною ідентичністю – це вже науково доведений факт. І все ж ця тема лишається предметом інтенсивних досліджень у дискурсах різних наукових дисциплін – соціології, політології, філософії, історіографії тощо. Її актуальність зумовлюється посиленням інтересом до національних трансформацій в умовах глобалізації, яка підвищує собівартість національних ідентичностей, найістотнішим атрибутом яких була і лишається історична пам'ять. Великий мислитель XX століття папа Іван Павло II стверджував, що „нації, як і окремі індивіди, обдаровані історичною пам'яттю. ... історії націй, об'єктивовані й зафіксовані письмово, є одним із найважливіших елементів культури – елементом, який є вирішальним для ідентичності нації у вимірах часу” [1, с. 83].

Складність процесів національного становлення в країнах пострадянського простору сформувала запит на новітні наукові розвідки у цьому напрямі. Відгуком на цей запит є праці українських дослідників, зокрема, М. Степика, І. Кресіної, Ю. Шаповала, Л. Нагорної, С. Кульчицького, М. Стріхи, С. Здіорука, А. Портнова, В. Євтуха, О. Забужко, М. Рябчик, Я. Грицака, Н. Яковенко, В. Лісового, О. Проценко, А. Колодій, В. Середи, Л. Зашкільняка, Л. Залізняка. Вагомий вклад у розробку проблем зв'язку національної ідентичності і пам'яті на українському матеріалі зробили дослідники зарубіжних українознавчих студій, зокрема, Е. Вілсон, Т. Кузьо, О. Гнатюк, Г. Грабович, З. Когут, Р. Шпорлюк.

Кореляція історичної пам'яті і національної ідентичності цілком вкладається у формулу, запропоновану Т. Кузьо: „Немає пам'яті – немає

ідентичності, немає ідентичності – немає нації” [2, с. 134]. Проте прояснення природи та механізмів взаємозв’язку історичної пам’яті і національної ідентичності продовжує бути відкритим теоретичним питанням, яке залишає великий простір для інтерпретацій.

Передусім треба зазначити, що характер взаємозв’язку між пам’яттю та ідентичністю націй має встановлюватися лише в контексті суттєвих розбіжностей у розумінні феномена „уявлених спільнот” (Б. Андерсон), які існують в теорії націй та націоналізму. Адже відомо, що прихильники конструктивізму та модернізму вважають національні спільноти „сконструйованим” чи „винайденим” продуктом модерної доби, мінімізуючи роль етнокультурних чинників у її формуванні. Тоді як теорії етніцизму та примордіалізму трактують нації як результат тривалого культурно-історичного розвитку, а націогенез вважають органічним продовженням етногенезу. Такі розбіжності обумовлюють неоднозначність оцінок впливу історичної пам’яті на процес націотворення.

Конструктивістський підхід, найвідомішими прихильниками якого є Б. Андерсон, Д. Гатчінсон, Е. Геллнер, Е. Гобсбаум, К. Дойч, Т. Рейнджер, не заперечуючи ролі історичних міфів у становленні нації, вважають їх продуктом штучного конструювання. Колективна пам’ять, на їхню думку, є концептом, народженим в контексті становлення європейських держав-націй та формування модерних національних історичних наративів.

Е. Геллнер пов’язує формування сучасних націй передусім з технологічним, економічним, політичним розвитком. Нація є витвором політичних еліт і владних структур постіндустріальної доби. Культурну гомогенність, яка зазвичай передбачає спільність поглядів на минуле, Е. Геллнер розглядає як політичне знаряддя для реалізації національних проектів, а не як результат етнокультурного розвитку домодерних спільнот.

„Комунікативна” теорія К. Дойча наголошує на функціоналістських ознаках нації. Національна спільнота, за К. Дойчем, є спільнотою компліментарних способів і засобів спілкування. Культура та історична пам’ять розглядаються як „знаряддя” для налагодження комунікації, а компліментарність поглядів на минуле як засіб підвищення рівня такої комунікації [3].

Конструктивістські підходи до формування національної ідентичності демонструють Е. Гобсбаум і Т. Рейнджер. Їм належить оригінальна теорія „винайдення традицій”, яку вони розуміють як „низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які прагнуть прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваності, що автоматично передбачає зв’язок з минулим” [4, с. 13]. В контексті цієї теорії історичній пам’яті відводиться суттєва роль у легітимації держави та національної єдності, проте вона трактується скоріше як продукт соціальної інженерії.

Не заперечуючи наукової цінності конструктивістських теорій нації, слід звернути увагу на їх надмірний функціоналізм та раціональність у трактуванні національної самосвідомості, тоді як вона, за І. Кресіною, у багатьох своїх проявах є ірраціональним феноменом [5]. На нашу думку, конструктивістські побудови звужують поле для віднайдення відповідей на питання: якщо нації є сконструйованими спільнотами, то що саме визначає їх автентичність, несхожість, індивідуальність? Чому історичні образи національних спільнот такі різні і що обумовлює різницю між ними? Як зауважує В. Лісовий, „нації не можна розглядати як певні споруди, збудовані на очищеному майданчику” [6, с. 12].

Очевидно, що громадянські чинники (політична лояльність, громадянська солідарність тощо), на яких наголошують конструктивісти, мають глибше підґрунтя, яке формується у донаціональний період і є етнічним за своєю природою. Модерні нації надетнічні, але вони зберігають виразний етнічний компонент. „Етнічна нація утворює основу (чи „серцевину”) єднання в одну політичну націю”, – стверджують В. Лісовий і О. Проценко [7, с. 29].

Водночас маємо зазначити, що абсолютизація етнічного чинника у формуванні націй, притаманна „класичним” школам примордіалізму (Е. Шилз, П. ван ден Берг, К. Гіртц), на нашу думку, теж пропонує дещо спрощене трактування природи нації та національної ідентичності. Погляд на націю як одвічну „природну” даність, що формується за принципом кровної спорідненості, не пояснює всієї складності націогенезу. У світлі цих теорій уявлення спільнот про минуле постає як об'єктивна даність, чому важко знайти переконливе підтвердження, враховуючи динамічний характер колективної пам'яті, високий ступінь її залежності від соціальних змін та зовнішніх впливів.

Треба зазначити, що, попри всю різницю між примордіалістськими та конструктивістськими підходами, вони, скоріше, доповнюють одне одного. Обидва у різних комбінаціях застосовуються в реальних практиках національного будівництва. Наприклад, на думку К. Калхуна, різні різновиди націоналізму по-різному обходяться з культурно-історичною спадщиною: одні прагнуть замінити традиційні ідентичності, виковуючи сучасні нації, інші претендують на національну ідентичність і суверенітет саме на основі давніх етнічностей. Для прикладу автор пропонує порівняти досвід Франції та Німеччини. Він зазначає, що і в першому, і в другому випадку на підтримку націоналістичних міфів були мобілізовані історичні наративи, однак французький наратив виводить націю з сучасного акту її заснування і підкреслює роль республіки та ідею громадянства, тоді як у Німеччині націоналістична історіографія звертається у товщу віків у пошуках „натуралістичних” основ німецької етнічності. Але при цьому акцентується не тільки на різниці між цими моделями, а й на їх подібності: „Культурні традиції слугують основою для націоналізму там, де вони ефективно формують історичну пам'ять” [8, с. 62].

На нашу думку, методологічно виправданим є комплексний підхід в осмисленні феномена нації та ідентичності, за якого її політичні (громадянські) та етнокультурні складові включно з історичною пам'яттю не протиставляються, а тісно пов'язуються. Близькими до такого підходу є **теоретики етніцизму** М. Вебер, Е. Сміт та інші, які вважають нації політично-усвідомленими етнокультурними спільнотами з виразною претензією на державність. „Пояснюючи відмінність націй від інших спільнот, - зазначає А. Колодій, - прихильники цієї інтерпретації націй наголошують на ролі етнічної серцевини (стрижня, ядра, осердя), території та культури в утворенні націй, підкреслюють закоріненість націй у минулому. Політичний чинник представники цього напрямку також вважають важливим, але підпорядкованим меті збереження й примноження культурних цінностей, якими володіє певний народ” [9, с. 205]. Концепт „політизованої етнічності” відкриває широкі можливості для встановлення взаємозв'язку між національною ідентичністю та історичною пам'яттю, а головне - якнайповніше обґрунтовує природність прагнення націй відшукати власні корені в етнічному минулому.

Нерозривність етнокультурних та політичних маркерів нації переконливо обґрунтовує М. Вебер. Він стверджує, що нація існує тоді, коли є певні об'єктивні ознаки, які відрізняють один народ від іншого (мова, територія, історична доля), а члени спільноти усвідомлюють їх як духовну цінність. Саме так виникає почуття внутрішньої єдності в протиставленні з іншими групами. Індивідуальність нації пов'язана з її культурою в широкому розумінні цього слова. Саме вона синтезує різні характеристики національної ідентичності. Очевидно, що історична пам'ять як культурний феномен є неодмінним чинником національної ідентичності. Нація є спільнотою з почуттям приналежності до неї. Спільна пам'ять наділяє націю почуттям такої приналежності.

Вагомий вклад у розвиток теорії національної ідентичності та обґрунтування пов'язаності останньої з етнічною ідентичністю зробив Е. Сміт. Він доводить, що „нації завжди вимагають етнічних „елементів”, а „між етносом і нацією існує величезне історичне та концептуальне взаємоперекривання” [10, с. 49]. При цьому автор жодним чином не абсолютизує роль етнічного чинника у розбудові нації, підкреслюючи, що „модерні нації є водночас та неодмінно громадянські та етнічні” [11, с. 139], а національна ідентичність є результатом взаємодії етнічного і громадянського (політичного) компонентів.

За Е. Смітом, нація, як і етнічна група, є спільнотою, що має спільні міфи і спогади. Національна ідентичність постає в результаті „подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти” [10, с. 169]. Е. Сміт вводить у науковий обіг поняття „етноісторії”, яку визначає як пам'ять про спільне минуле та його тлумачення представниками певного

етносу. На його переконання, етноісторія є джерелом культурної сили й політизації. Спільноти, що мають тяглі етноісторії, мають перевагу у змаганні з іншими спільнотами, історії яких бідні чи сумнівні. В останньому випадку перед інтелектуалами постає подвійне завдання: вони мусять відкрити досить великий обшир історії спільноти, аби переконати її членів, ніби у них блискуча минувшина; до того ж мусять надати їй достатньої вірогідності.

Обґрунтуванню ідеї виникнення громадянських націй на основі „етнічних ядер (осердь)”, які утворює культура титульного етносу (включно з його етноісторією), присвячені праці Я. Тамір, Д. Міллера, М. Кейнована.

Етнокультурну „нейтральність” сучасних ліберально-демократичних держав переконливо спростовує В. Кимлічка [12], автор оригінальної теорії „соціетальної” культури (societal culture), яка забезпечує спільність соціальних практик та інституцій і охоплює всю територію держави. Наявність такої культури, при всій її плюралістичості та багатоманітності елементів, автор вважає необхідною умовою досягнення і збереження соціокультурної цілісності ліберальних суспільств.

Треба зазначити, що теорія „культурних осердь” є досить універсальною не тільки для моноетнічних чи поліетнічних націй з наявністю титульного етносу. „Культурні осердя” виконують об'єднавчу та ідентифікуючу функцію навіть у таких державах-націях, як США, які формувалися за принципом „плавильного казана”.

За твердженням С. Гантінгтона, політика мультикультуралізму, яка тривалий час застосовувалася в США, не може оминати увагою головного факту: „Протягом трьох століть стрижнем американської ідентичності була англо-протестантська культура. Саме вона – те спільне, що об'єднує американців, ...саме вона вирізняє американський народ серед інших” [13, с. 16]. Аналізуючи сучасні дезінтеграційні процеси в американському суспільстві, автор пов'язує їх з ерозією стрижневої культури нації, оцінюючи мультикультуралізм як загрозу західній цивілізації. А. М. Шлезінгер-молодший [14, с. 25] підтверджує, що домінування принципу багатокультурності утворило реальну загрозу „декомпозиції”, „роз'єднання” американського суспільства, а принцип „плавильного казана” досягнув точки заперечення ідеї спільної культури і єдиного суспільства.

Світовий досвід свідчить: модерні нації постають водночас і як політичні, і як культурні. Проте для української нації, яка, з огляду на історичні обставини, тривалий час формувалася саме як „культурна” (Kulturnation), а не „державна” (Staatnation), історична пам'ять набуває особливого значення. За недостатнього розвитку громадянської складової національної ідентичності (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій та громадянських практик) саме соціокультурні чинники, включно з історичною пам'яттю, можуть прискорити процес

формування національної ідентичності. Уявлення про минуле, зазначає Л. Рєпіна, посідають ключове місце у структурі ідентичності, причому „чим менше спільнота укорінена в існуючих і добре функціонуючих соціальних практиках..., тим більш конструктивним для нього є спогади про минуле” [15, с. 7]. Досвід модерного націєтворення свідчить: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов’язане з актуалізацією історичної пам’яті, її консолідуючих та об’єднавчих властивостей.

В. Масненко звертає увагу на те, що характер і роль зв’язку історичної пам’яті та національної ідентичності в Україні суттєво не відрізняються від загальноєвропейських тенденцій [16] і, з очевидністю, має аналізуватися у широкому контексті загальносвітових тенденцій соціокультурного розвитку.

Необхідно зазначити, що національна культура сучасних європейських держав-націй має і етнічні корені, і модерний зміст. При цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність. Її пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний внутрішній зв’язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм. М. Степико зауважує, що процес формування української політичної нації потребує „...не „переплавлення” її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства” [17, с. 86]. При цьому інтегруючу функцію виконує саме „культурне ядро” титульного етносу, надаючи тій чи іншій культурі національної визначеності, автентичності.

Історична пам’ять як прояв національної культури з подібністю кристалізується навколо єдиного системоутворюючого елемента - етноісторії титульного етносу, інтегруючи в єдиний національний історичний наратив історії національних меншин та етнічних груп, для яких українські землі є природним життєвим простором. Проте треба наголосити: історична пам’ять модерної нації не дорівнює етнічній. Так, говорячи про українську історію, Я. Грицак застерігає від її надмірної „етнізації”: „Не можна трактувати її лише як результат дії самих лише українських мас, забуваючи про присутність на українських етнічних землях упродовж всієї історії інших національних груп. ...кожен з цих народів робив свій внесок в „український проект”... Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, але й політичне значення: співучасть у такому проекті в минулому передбачає, що всі, хто проживає

на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, в майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати" [18, с. 21].

Таким чином, державна політика пам'яті, яка має на меті зміцнити національну ідентичність, потребує віднайдення оптимального балансу, який би, з одного боку, унеможлиблював розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого, сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів різних культур. „Тоді ми позбавимося того, що нам страшно заважає зараз з нашою історією – це її етнічної ексклюзивності”, – зазначає Г. Касьянов [19].

І етнічні українці, і представники національних меншин мають „привласнити” українську історію, відчуті пов'язаність з нею себе і своїх предків. Для цього такі ключові історичні сюжети, як, наприклад, трагедія Бабиного Яру чи депортації кримських татар мають стати „місцями пам'яті” всієї нації, органічною частиною українського історичного наративу. Доля закордонного українства, його величезні заслуги перед Україною також мають стати частиною національної пам'яті. Саме за такої моделі історична пам'ять поліетнічної політичної нації набуває цілісності і здатності продукувати спільну національну ідентичність, прийнятну та привабливу для всіх громадян.

Державна політика пам'яті має бути зорієнтована на досягнення спільності та компліментарності в оцінках минулого. Але при цьому треба враховувати, що цілісність пам'яті досягається не через уніфікацію індивідуальних уявлень про історичне минуле, які завжди зберігатимуть множинність. Ідентифікуюча роль колективної пам'яті полягає у її здатності підпорядкувати цю множинність єдиній логіці національного історичного наративу. На відміну від індивідуальної, колективна пам'ять не може бути дискретною, гетерогенною чи альтернативною, розпадатися на окремі історії про минуле. Національний міф, який легітимізує претензії спільноти на державність, культурну окремішність, високий політичний статус, завжди базується на стереотипізації і нетерпимий до будь-яких альтернатив.

Множинний стан колективної пам'яті, який характеризується контраверсійністю в оцінках минулого, неминуче продукує множинну ідентичність. Нація, яка прагне самоутвердження через ідентичність, має опанувати минуле у спільних смислових і ціннісних категоріях, спиратися на „свої” історичні корені, ретельно відокремивши їх від „чужих”. В протилежному випадку історична пам'ять нації втрачає консолідуючу потужність і може набувати дезінтегруючої сили, перетворюючись на загрозу національній ідентичності. Як зазначає Е. Вілсон, „...українську ідентичність іще треба „перебудувати”, відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом століть – російської, радянської, польської, угорської тощо” [20, с. 378].

Колективна пам'ять українців потребує вивільнення від величезного масиву імперсько-радянських стереотипів у сприйнятті історичного минулого, які стримують процес національного самоусвідомлення громадян України.

Визнання цього факту є концептуальною основою державної політики пам'яті, яка має спрямовуватися на досягнення цілісності історичної пам'яті нації, подолання полярності та контраверсійності в оцінках історичного минулого. Це завдання в різний час і за різних політичних обставин неодноразово вирішували національні держави та еліти. Т. Джадт, посилаючись на досвід Франції, зазначає: „Після 1871 року засновники Третьої республіки мали знову виробити основу громадянської єдності, відтворити французьке суспільство після трьох революцій, двох монархій, імперії, нетривкого республіканського режиму та поразок у великій війні: всі ці події припали на період життя одного покоління! В них це вийшло, оскільки їм вдалося зв'язати разом минуле і сучасне країни у цілісне оповідання, яке вони з усією переконливістю прищепили трьом поколінням французьких громадян” [21, с. 66].

Очевидно, що історична пам'ять тієї чи іншої нації явище не статичне. Національна модель історичного минулого не є фіксованою: в межах певних дискурсивних меж вона постійно реконструюється у відповідь на нові потреби, інтереси та способи сприйняття. Як наголошує Д. Мак Крон, „наратив нації так само активно включає процеси забування, як і пам'ятання, отже історія не є мертвою вагою минулого у сучасному, але радше засобом, за посередництвом якого формується національна ідентичність у процесі постійного і активного реформування” [22, с. 63]. Історична пам'ять не „сховище подій і фактів”. Вона, як зазначає О. Здравомислов, „інтерпретація національного минулого, внаслідок якого національний дискурс набуває цілком очевидної і дуже значущої історичної іпостасі” [23, с. 46].

Будь-який національний проект формує запит на таку проекцію історичної пам'яті, яка б була здатна виконати функцію каркаса національної ідентичності. При цьому держава, разом з інтелектуальними та політичними елітами, є головним суб'єктом формування такого запиту, активним учасником конструювання історичної пам'яті нації.

Треба брати до уваги, що історична пам'ять, виконуючи роль каталізатора національного становлення, справляє потужний вплив на інші маркери національної ідентичності: громадянську лояльність, культурну приналежність, ціннісні орієнтації тощо. Так, на основі соціологічних досліджень, проведених у різних регіонах України В. Середою, доведено тісний зв'язок між історичною пам'яттю та політичними орієнтаціями громадян України [24].

Окрім ідентифікуючої, історична пам'ять виконує ряд похідних від неї, але цілком самостійних, функцій: мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки.

У вирішальні для держав-націй періоди, коли перед ними постають складні завдання або виникає загроза самому їх існуванню, історична пам'ять стає ефективним засобом **мобілізації**. 1940 року, коли вторгнення німців на територію Великобританії постало як реальна загроза, У. Черчілль звернувся до парламенту із словами: „Мобілізуймо всі наші сили на здійснення нашого священного обов'язку і будемо поводитися як належить великій нації. І тоді, навіть якщо Британська імперія і Співдружність націй проіснує ще тисячу років, наші нащадки зможуть з гордістю сказати про нас: „Так, це був їх зоряний час” [25, с. 19]. Британський історик Г. Баттерфілд акцентував, що під час війни лідери Великої Британії „постійно нагадували нам про ті ресурси минулого, які можуть бути залучені, аби згуртувати націю у воєнний час. Завжди, навіть поринаючи у море змін та нововведень, Англія не переривала зв'язку із своїми традиціями і перекидала містки до минулих поколінь... Нам в Англії пощастило, і ми маємо пам'ятати нашу щасливу долю, тому що ми справді живимо сили з безперервного наступництва нашої історії. Ми були благорозумні, бо були уважні до всього, що пов'язує минуле та сучасне воедино, і коли траплялися великі переломи – наприклад, під час Реформації чи громадянських воєн – наступне покоління робило все можливе, аби усунути дірки та прогалини, що виникли у тканині нашої історії. Англійці ...знов і знов пришивали минуле до майбутнього” [26, с. 5]. Посилання на історію як аргумент для суспільної мобілізації простежується і в публічній діяльності політичних лідерів сучасних європейських країн, зокрема, у виступах та промовах Президента України В. Ющенка.

Історична пам'ять є потужним чинником **легітимації** політичних амбіцій спільнот на власну державність, цілісність, неподільність і суверенність у межах кордонів державних утворень. „Формування почуття національної приналежності через образи минулого есенціалізує кордони національного тіла і, відповідно, релятивізує набуті культурні, соціальні та політичні зв'язки”, – вважають І. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновський і М. Могильнер [27, с. 14]. Історичний міф, який у модерну добу набуває статусу національного, легітимізує в очах спільноти її історичне право на визнання окремішності та винятковості власної ідентичності. Історична пам'ять легітимізує в очах громадян такі державні атрибути, як прапор, національний гімн, столицю, Конституцію, кордони тощо. Кожен з цих атрибутів історично обумовлений. Усвідомлення цієї обумовленості закорінене у пам'яті нації.

У цьому контексті доречно зауважити: неспроможність імперій легітимізувати в очах поневолених народів свої експансіоністські прагнення, на думку Є. М. Томпсон, „зумовлена відсутністю спільної пам'яті в країнах, створених внаслідок підкорення вже існуючих націй” [28, с. 30].

Глибока і безперервна історична пам'ять наділяє членів національної спільноти відчуттям братерства, внутрішньої пов'язаності, взаємної

відповідальності. В цьому сенсі історична пам'ять виконує **функцію солідаризації** нації, яку Д. Александер вважає ключовим чинником націєтворення. Джерела національної солідарності він шукає в історичному минулому: „...солідарність стає фундаментальною, оскільки кожна нація має зрештою починатися історично” [29, с. 268].

Історична пам'ять виконує **функцію соціалізації**, наділяє членів спільноти набором ціннісних категорій та смислових кодів, за допомогою яких вони орієнтуються у своєму оточенні. Усвідомлення історичних коренів на психологічному рівні формує у людини відчуття гідності, неприйняття власної залежності, підпорядкованості, вторинності. І навпаки – історична амнезія індивіда може призводити до заниженої самооцінки людини, формувати в неї комплекс меншовартості, негативний автостереотип. Конфлікт між особистими спогадами (автобіографічною пам'яттю) та офіційними репрезентаціями минулого, що виникає, передусім, в умовах колоніальних і тоталітарних (авторитарних) режимів, викликає в людини почуття самотності, самоізоляції і стає причиною глибоких переживань. Ця тема в різних інтерпретаціях простежується в літературному та мистецькому наративах, дискурсі постколоніальних студій.

Історична пам'ять виконує **безпекову функцію**. Монолітна пам'ять убезпечує націю від культурного, світоглядного, політичного розшарування, підсилює доцентрові настрої в суспільстві. І навпаки, множинність (полярність) колективної пам'яті може бути джерелом національної дезінтеграції. Враховуючи те, що історична пам'ять є надзвичайно політизованим сегментом суспільної свідомості, вона має властивість за певних політичних умов швидко перетворюватися на фактор соціальної напруги та громадянського протистояння. Конфліктуючі візії минулого є „реальною загрозою для існування самої держави”, – вважає Л. Зашкільняк [30, с. 201].

Підсумовуючи, слід зазначити, що теоретичне обґрунтування зв'язку між національною ідентичністю та історичною пам'яттю, доведення багатофункціонального характеру останньої має прикладне значення, зокрема для визначення моделі, стратегії і практики державної політики пам'яті. Офіційні репрезентації минулого, формування українського історичного наративу мають спрямовуватися на вирішення двоєдиного завдання: збереження і зміцнення етнокультурної основи національної пам'яті і, водночас, уникнення її етнічної ексклюзивності. Інкorporація історичного минулого національних меншин та етнічних груп в український історичний наратив сприятиме формуванню модерної політичної нації. Досягнення єдності в оцінках минулого, подолання дуалізму історичної пам'яті українців має розглядатися державою як потужний чинник зміцнення національної ідентичності. Зорієнтованість політики пам'яті на вирішення цього завдання дозволить прискорити процеси суспільної консолідації, пришвидшити темпи подолання світоглядного, культурного

та політичного розширення населення України.

Література:

1. **Іван Павло II.** Пам'ять та ідентичність. – Львів: Літопис, 2005. – 167 с.
2. **Kuzio T.** Ukraine. State and Nation Building. – London: Routledge, 1998.
3. **Deutsch K.** Nationalism and Social Communication. – [2nd ed.]. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1966.
4. **Гобсбаум Е., Рейнджер Т.** Винайдення традицій. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
5. **Кресіна І.** Українська національна свідомість у контексті сучасних політичних процесів: Дис. ... доктора політ. наук: 23.00.05. – К., 1999. – 451 с.
6. **Лісовий В.** Перший в Україні системний виклад теорії націй та націоналізму // Вступне слово до книги: Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму". – К.: Либідь, 1999. – 3 - 18 с.
7. **Лісовий В., Проценко О.** Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 11 - 34 с.
8. **Calhoun C.** Nations matter: Culture, history, and the cosmopolitan dream. – London–New York: Routledge, 2007.
9. **Колодій А.** Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі // Народознавчі зошити, 2002. – № 2. – 192 – 211 с.
10. **Сміт Е.** Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
11. **Сміт Е.** Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
12. **Кимлічка В.** Лібералізм і права меншин. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – 173 с.
13. **Хантингтон С.** Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М.: Транзиткнига. – 2004 – 635 с.
14. **Arthur M. Schlesinger, Jr.** The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society. / New York–London: W. W. Norton and Company, 1992.
15. **Репина Л.** Память и знание о прошлом в структуре идентичности // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 21. – М.: ЛКИ, 2007. – 5 - 10 с.
16. **Масненко В.** Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49 – 62.
17. **Степико М.** Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості // Стратегічна панорама. – 2004. – № 1. – 84 - 90 с.
18. **Грицак Я.** Страсті за націоналізмом. – К.: Критика. – 2004. – 343 с.

<http://www.niss.gov.ua/Table/220408/stenograma.htm>

19. **Вілсон Е.** Українці: несподівана нація / К.: К.І.С. – 2004. – 552 с.
20. **Джадт Т.** „Места памяти” Пьера Нора: Чьи места? Чья память? – Ab Imperio. – 2004. – № 1. – 44 - 72 с.
21. **Mc Crone D.** The Sociology of Nationalism. – London – New York: Routledge, 1998.
22. **Здравомыслов А.** Трансформация смыслов в национальном дискурсе // Язык и этнический конфликт / Под ред. М. Брилла Олкотт и И. Семенова; Моск. Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 2001. – С. 34 - 57.
23. **Середа В.** Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. – К., 2006. – 20 с.
24. **Черчилль У.** Мускулы мира. – М.: Эскмо. - 2003 – 524 с.
25. **Butterfield H.** Englishman and his History. - London, 1944.
26. **Герасимов И., Глебов С., Каплуновский А., Могильнер М.** Есть ли у империи память? // Ab Imperio. – 2004.- № 1. – 11 – 19 с.
27. **Томпсон Сва М.** Трубадури імперії: Російська література та колоніалізм / К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”. - 2006. – 368 с.
28. **Alexander Jefferi C.** Core Solidarity, Ethnic Out-Groups and Social Differentiation / In: Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspective. Ed. by Jefferi C. Alexander and Paul Colomy. - New York: Columbia University Press, 1990. - P. 267 - 293.
29. **Зашкільняк Л.** Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість / Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 93 - 113.

Гендерна політика у сфері академічної науки

Ольга Зернецька,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту світової економіки

і міжнародних відносин НАН України

Олена Мирончук,

аспірант

Інституту світової економіки

і міжнародних відносин НАН України

У статті використано традиційні і компаративні підходи для осмислення гендерної політики, що базуються на аналізі гендерних диспропорцій у царині академічної науки в США, країнах Євросоюзу та в Україні. Досліджуються гендерні диспаритети не тільки з уваги на директиви, окреслені в Міжнародній доповіді ЮНЕСКО „Наука, технологія і гендер” (2007 р.), але й використовуються унікальні статистичні дані щодо чоловіків і жінок, які працюють у Національній академії наук України (це здійснюється, по суті, вперше). Наша мета – привернути увагу до цієї малодослідженої сфери і довести її життєву важливість щонайменше з трьох причин: 1) для кращої реалізації гендерної політики в академічній науці, 2) для розуміння науковою і політичною громадськістю країни, що збільшення жінок-науковців у академічній науці – це ключ до української конкурентоспроможності, 3) для подальшого розвитку глобальної наукової комунікації.

Коли замислюємося про найвищі досягнення людини у царині науки, то, передусім, маємо на увазі лауреатів Нобелівської премії як ознаці всесвітнього визнання у цій галузі діяльності. Премія, заснована 1901 року А. Нобелем, стала одним з промовистих символів не тільки розвитку науки у світі, але й визнання її високої ролі у життєдіяльності людства. Прикметно й те, що вже 1903 року лауреатом цієї премії в галузі фізики стає жінка – М. Склодовська-Кюрі, яка згодом отримує другу Нобелівську премію – в галузі хімії. Саме з цих дат починається відлік підкорення жінками-вченими наукових висот і світового визнання їх як учених

найвищого рівня, що доти було „привілеєм” науковців чоловічої статі.

Це не означало, що жінки були зовсім „відлучені” від науки, але вони здебільш перебували на „других ролях” – як помічниці в наукових дослідженнях свого батька чи чоловіка. Згодом, виборюючи право на навчання у вищих навчальних закладах з подальшою перспективою спочатку викладати у школах і гімназіях, а потім й у коледжах, інститутах та університетах, вони отримували наукові ступені, очолювали кафедри тощо. На таку позитивну динаміку приходу жінок до науки їм знадобилосядесь півтора століття. Зрозуміло, йдеться про ті регіони світу, де наука була найбільш розвиненою, а соціальні реформи сприяли входженню жінок до науки, хоча переважно заслуга тут належить самим жінкам.

Не будемо вдаватися тут до аналізу різних етапів, які сприяли тому, щоби жінки, серед інших гендерних стратегій, взяли за втілення чи не найважчої – добиватися рівності можливостей і паритету у доступі до наукової діяльності, до досягнення визначних наукових і кар’єрних результатів [1 - 3]. Наскільки їм це вдалося, свідчать Нобелівські премії.

З 777 лауреатів Нобелівської премії (йдеться про всі її категорії: з фізики, хімії, фізіології, медицини, літератури та премії миру) тільки 34 є жінки [4]. З них тільки дві (М. Склодовська-Кюрі, 1903, та М. Гепперт-Майер, 1963) отримали премію з фізики, три (Г. Корі, 1947, М. Склодовська-Кюрі, 1911, І. Жоліо-Кюрі, 1935, Д. Ходжкін, 1964) – премію з хімії та сім (Г. Корі, 1947, Р. С. Ялоу, 1977, Б. Макклінток, 1983, Р. Леві-Монтальчіні, 1986, Г. Елайон, 1988, К. Ньюслайн-Фольхард, 1995, Л. Бак, 2004) з фізіології і медицини.

Отже бачимо, що після 1964 року Нобелівські премії в галузі фізики й хімії не отримала жодна жінка-вчений, а у галузі фізіології і медицини у третьому тисячолітті тільки одна жінка стала Нобелівським лауреатом. Тобто за більше, ніж сто років існування Нобелівської премії, у цих галузях наук ми бачимо тільки десять жінок-лауреатів, що становить 1,3 відсотка від загальної кількості нобелівських лауреатів. Цей факт спонукав нас проаналізувати, скільки жінок – лауреатів Нобелівської премії з літератури і премії миру присвятили себе і науці та освіті.

Замислитися над цим аспектом гендерної проблематики сприяло й те, що одна з авторок цієї статті (О. Зернецька) мала щастя не тільки познайомитися під час наукового відрядження до США з видатною американською письменницею Т. Моррісон, лауреатом Нобелівської премії з літератури 1993 року, але й слухати її виступи та взяти у неї інтерв’ю. Т. Моррісон поряд з літературною діяльністю веде й наукову. Вона викладала англійську мову в університеті штату Нью-Йорк, була запрошеним лектором у Бельському університеті, а 1984 року стала професором кафедри А. Швейцара в університеті штату Нью-Йорк в Олбані. 1989 року вона була запрошена на кафедру Р. Ф. Гоена у Принстонському університеті. Т. Моррісон є членом Американської академії та Інституту мистецтв і літератури, членом Американської академії гуманітарних

і точних наук. До її наукового доробку слід також додати численні виступи на міжнародних конференціях з питань літературної творчості. Є й інші приклади наукових досягнень жінок-лауреатів Нобелівської премії з літератури. Так, англійська письменниця Д. Лессінг, яка стала Нобелівським лауреатом 2007 року, задовго до цього, 1995 року, отримала ступінь доктора Гарвардського університету (США).

Не менш вражаючими є наукові досягнення жінок - лауреатів премій миру. Багато з них переймалися освітянством. Це Дж. Адамс (премія 1931 року), Е. Болч (премія 1946 року), мати Тереза (премія 1979 року), Дж. Уїльямс (премія 1997 року). Серед жінок - вчених були Б. Уїльямс, яка стала професором політичних наук та історії в університеті Сем Х'юстон (Техас, США), Ш. Ебаді (премія 2003 року), яка захистила дисертацію і стала, до того ж, першою в Ірані жінкою, що очолила міський суд. А лауреат премії миру 2004 року В. Маатаї з Кенії, яка здобула вищу освіту в США, стала першою жінкою з країн Центральної і Східної Африки, що отримала науковий ступінь, стала доктором наук у галузі ветеринарії, а також першою жінкою, що очолила факультет університету й обіймає посаду заступника міністра з питань екології в уряді своєї країни [5; 6]. Початок ХХІ століття ознаменувався тим, що Нобелівські премії вперше отримали жінки - представниці Азії та Африки.

Світ на початку третього тисячоліття важко уявити без активної ролі жінок усіх континентів і регіонів у всіх сферах людської діяльності. На Всесвітньому саміті 2005 року уряди всіх країн визнали, що „прогрес в інтересах жінок - це прогрес в інтересах усіх”. Так само неможливо уявити собі втілення ідеалів та реалій сталого розвитку без активного підключення потенціалу й таланту жінок у всіх сферах життєдіяльності, надто - в науці. Сьогодні це розуміння превалює у більшості розвинених країн світу. Проте, як відзначив Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у посланні у зв'язку з Міжнародним жіночим днем 8 березня 2008 року, „ми повинні виконати ще більшу роботу. Всій нашій спільноті - урядам, багатостороннім організаціям, двостороннім організаціям і приватному сектору - необхідно підрахувати економічні втрати, які виникають через гендерну нерівність, та визначити, який обсяг ресурсів має бути виділений для їх усунення. Нам необхідно створити механізми для відстеження гендерної нерівності та розвинути діяльність щодо забезпечення гендерної рівності. Нам слід зрозуміти, як розподіляються ресурси, й публікувати таку інформацію для того, щоб скорегувати національні бюджети й міжнародні потоки фінансів для реальних потреб та забезпечити їх сталість” [7].

Треба відзначити, що ООН і, зокрема, ЮНЕСКО багато робить для утвердження рівності між чоловіками й жінками, розуміючи, як відзначав Генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура, що „в сучасних суспільствах питання гендерної рівності у професійному житті на всіх рівнях є одним із найгостріших” [8]. Ось чому ЮНЕСКО проводить цілу низку акцій на підтримку жінок різних професій. З усього розмаїття цих

заходів зупинимося на тих, що найближче нам за фахом та науковими інтересами.

Не можна не відзначити ініціативу ЮНЕСКО, скеровану на підвищення іміджу видатних жінок-вчених, яку ця організація реалізує спільно з французькою косметичною корпорацією L'Oreal вже десятий рік поспіль. Вручення премій „Жінки в науці” здійснюється з 1998 року. Ця премія заснована для підтримки талановитих жінок-дослідниць. П'ять лауреатів, які обираються за географічним принципом (один лауреат від регіону: 1. Африка, 2. Латинська Америка і Карибський басейн, 3. Азія і Тихий Океан, 4. Арабські країни, 5. Європа і Північна Америка), отримують по 10 тисяч доларів США. Цю акцію можна вважати взірцем співробітництва, яке об'єднує міжнародну організацію і приватний сектор, скерованого на підтримку жінок-вчених, що сприяє науковому прогресу і розвитку соціальної сфери у світовому масштабі. 2000 року засновано гранти ЮНЕСКО-L'Oreal для 15 молодих дослідниць у розмірі 40 тисяч доларів США кожній. Як підкреслили президент L'Oreal Л. Оуен-Джонс і генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура на церемонії їх вручення, це робиться для підтримки жіночої активності у науковій сфері, захисту екології та зміцнення міжнародного співробітництва.

Такі акції необхідні. Проте навіть сама нагальність їх створення свідчить, що жінки в науці на різних континентах все ще зустрічаються з проявами гендерної дискримінації та зберігається гендерний диспаритет, хоча в останні роки позитивно змінюється соціальний статус і роль жінки в суспільстві в усьому світі, посилюється інтеграція жінок в політичний процес, підвищується їх роль у всіх сферах життя держави і суспільства. Комплексне вивчення сучасної гендерної проблематики та аналіз статистичних даних з цієї предметної галузі як індикатора соціально-економічних змін в суспільстві є одним з найважливіших завдань держави і суспільства, особливо в науці й технології.

Як відзначав заступник генерального директора ЮНЕСКО з природничих наук В. Ерделен, „гендерний аспект науки і технології стає все більш актуальним і важливим питанням у всьому світі. Більш ніж 30 років Генеральна Асамблея ООН та Економічна і Соціальна комісія ООН вказують на проблему нерівності і розриву в освітніх можливостях для жінок і дівчат, а також незадовільного доступу жінок до навчання і ринку праці. Починаючи з 1976 – 1985 років, періоду, оголошеного ООН як „Десятиріччя жінок: Рівність, Розвиток і Мир”, особлива увага приділялася ролі жінки в науці й технології. Коли 2000 року проблема досягнення гендерної рівності була включена до однієї з восьми Цілей розвитку тисячоліття ООН, гендерний аспект науки і технології ще більше вийшов на передній план” [9].

Прикладом того, наскільки послідовно ЮНЕСКО дбає про розвиток гендерної політики у сфері науки, є те, що кожні чотири роки Сектор природничих наук ЮНЕСКО готує аналітичні доповіді. У своїх

дослідженнях ми саме й керувалися теоретичними підходами та емпіричними й статистичними даними, оприлюдненими в останній Міжнародній доповіді ЮНЕСКО „Досягнення гендерної рівності в науці й технології”. На жаль, Україна там не фігурує ані у цифрах, ані у фактах. Це спонукало нас подолати цей інформаційний розрив хоча б у тих межах, які ми можемо запропонувати: тобто окреслити й проаналізувати ситуацію в українській академічній науці щодо гендерного аспекту, навести вперше нові дані з цього питання, до чого закликає доповідь ЮНЕСКО – компаративно дослідити стан жінок у науці в США, Європі та Україні, а також запропонувати свій підхід до аналізу гендерної проблеми в науці, зібравши, опрацювавши та піддавши аналізу дані про сферу наукової діяльності, яку з повним правом можна назвати різновидом активної міжнародної наукової комунікації, – міжнародних академічних наукових обмінів. Наскільки нам відомо, аспекти участі жінок-вчених у науковому співробітництві ще не стали предметом наукового дослідження ані в міжнародному масштабі, ані в масштабі окремих країн і регіонів.

Але спочатку розглянемо бодай головні проблеми, з якими зустрічаються жінки-науковці у США та Європі.

Сучасне становище жінок в академічній науці США і Європи, де, здавалося б, гендерні дисбаланси мають бути найменшими, свідчить, що гендерна політика і соціальні реалії, в яких живуть і працюють жінки-науковці, характеризується ще багатьма проблемами. З одного боку, неспростовним є факт, що вони досягли незаперечних успіхів на нижчих академічних сходинках – магістерських. Але диспаритет зростає на більш високих рівнях академічної ієрархії та в науково-адміністративних посадах (декани, ректори, директори тощо). Те саме спостерігається і в оплаті їх праці.

У США Національна академія наук у вересні 2006 року видала доповідь „Долаючи забобони та бар’єри: використовувати потенціал жінок у науці та інжинірингу”, яку підготував Комітет з максимізації потенціалу жінок у науці та інжинірингу. У цьому документі наголошується: „Збільшення кількості жінок-науковців в академії – ключ до американської конкурентоспроможності”. Цю тезу підтримала й колишній держсекретар у справах здоров’я в уряді президента Б. Клінтона Д. Шалала. Вона зазначила: „Це моральний імператив, і це економічний імператив. Оскільки відбувається глобальне зростання конкуренції в науці та інжинірингу, США не можуть собі дозволити невикористання тієї розумової сили (brain power), яка в них є” [10]. Варто зазначити, що в доповіді рекомендується створити інтер-інституційну моніторингову організацію, яка б допомагала викоренити гендерну нерівність в академічних науках. До збирання даних, за якими б визначалося становлення жінок-вчених у США, доповідь рекомендувала залучити такі інституції, як Американська рада з освіти, Асоціація американських університетів, Національна асоціація державних університетів тощо. Доповідь сприяла широкий

дискусії в наукових колах США, зокрема проведенню двох спеціальних симпозіумів - у Гарвардському університеті та в Американському інституті підприємництва (Вашингтон). Вона була висвітлена на сторінках національної преси, зокрема в газеті „The Boston Globe” [11]. Окремі тези доповіді Національної академії наук, авторами якої були переважно жінки-вчені, піддавалися критиці, що засвідчує те, що в американській науковій спільноті проблеми гендерного паритету ще не розв’язано.

До дискусії підключилися вчені-психологи із Стенфордського університету М. Мерфі та К. Стіл. Вони довели, що дослідники ніколи не звертали уваги на такий аспект, як сама організація цих наук, яка сприяє відчуттю остракізму жінок, де, як правило, співвідношення чоловіків і жінок становить 3 до 1 [12].

Слід відзначити, що чи не найпомітнішого прориву жінки-вчені США досягли в царині природничих наук. Майже 45 % відсотків з тих, хто отримав ступінь PhD у США 2001 року, були жінки, порівняно з 25 відсотками 1977 року [12]. Хоча такі американські дослідники, як М. Ф. Фокс, Дж. С. Лонг, Л. Сміт-Доер, зазначають, що гендерний розрив зберігається у цих науках не на користь жінок в таких аспектах, як заробітна платня і кар’єра [2, р. 14 - 15]. Традиційно дослідження з гендерних відмінностей у науковій продуктивності досліджується через наукові публікації академічних вчених. Американські вчені почали вивчати й такий показник комерціалізації науки, як патентування винаходів жінками-науковцями з природничих наук. Один з висновків цього дослідження полягає в тому, що хоча відсоток жінок – авторів патентів у галузі природничих наук в США нижчий, ніж чоловіків, але популярність патентів, авторами яких є жінки, більша [13, р. 355].

У листопаді 2007 року в Конгресі США в Комітеті з науки і технології відбулися слухання на тему „Жінки в академічній науці та інжинірингу”. Одним із свідків була ректор університету Майамі Д. Е. Шалала, яка є також головою Комітету з максимізації потенціалу жінок в академічній науці та інжинірингу. Серед основних тез, виголошених нею, були наступні.

1. При переході на кожний наступний науковий рівень (бакалавр, магистр, PhD, associated professor, professor, full professor, professor emeritus) кількість жінок в американській науці зменшується.

2. Проблема полягає не тільки у втратах, які відбуваються на цьому „лінійному” шляху, оскільки кількість жінок – повних професорів (full professor) становить менше 15 відсотків у соціальних і природничих науках, але ці цифри є драматично нижчими у всіх інших галузях науки та інжинірингу.

3. Схоже на те, що жінки зустрічаються з дискримінацією у кожній сфері науки та інжинірингу.

4. Значна частка опитаних вчених засвідчила, що більшості їх колег, як чоловіків, так і жінок, притаманні імпліцитні упередження щодо

гендерних проявів.

5. Критерії, за якими здійснюється оцінювання, має довільний та суб'єктивний характер, що йде не на користь жінкам, оскільки праця жінок у науці оплачується менше, ніж праця чоловіків, просування по службі відбувається повільніше, вони отримують менше нагород і обіймають менше керівних посад, ніж чоловіки, і що ці розходження не обґрунтовуються жодними стандартними вимірами досягнень у науці.

6. Академічні наукові структури і правила стають причиною недовикористання потенціалу жінок у науці та інжинірингу.

7. Наслідком бездіяльності у цій сфері буде детермінантною щодо національної конкурентоспроможності [16, р. 2 - 3].

Серед рекомендацій, поданих у доповіді Конгресові США, йдеться про зміну гендерної політики федеральних фондів та організацій, які видають гранти. Це передбачає скасування упереджень щодо жінок-науковців, повного використання їх таланту і можливостей, їх повної участі в наукових процесах. Федеральним агентствам пропонується виробити чіткі рекомендації та настанови, які б жорстко впроваджували у життя чинні антидискримінаційні закони у всіх ВНЗ з метою розвитку талантів у науці та інжинірингу. Конгресу, який має всі важелі для надання транспарентності питанням гендеру в американській науці, рекомендується зосередити увагу на посиленні адміністративних законів, включаючи регулярні наглядові слухання, з метою розслідування та спонукання активності відповідних інституцій – департаменту освіти, департаменту праці, організацій, що надають гранти науковцям тощо.

Виклики, які вбачаються доповідачці, полягають і в тому, щоб осмислити, наскільки глибоко гендерні та расові упередження вкоренилися в американському суспільстві. „Незважаючи на такі вади суспільства, – зазначила Д. Е. Шалала, – ми надто багато втрачаємо тих, хто може зробити свій вклад у розвиток національної науки та інжинірингу, тих, хто може посилити наші шанси у підтриманні нашої позиції глобального лідера у цих найголовніших сферах” [16, р. 3]. Тобто, як бачимо, питання гендерної політики в добу глобалізації неодмінно переростають у питання геополітичні та геостратегічні, пов'язані з проблемою світового лідерства США.

Це добре розуміють і в Європі, яка теж зацікавлена в нарощуванні свого наукового потенціалу. Європу можна назвати „колискою” класичної науки, отже Євросоюз дбає, щоб гендерна політика у цій сфері була послідовною, виваженою і поступальною. І щоб показники у цій сфері були не гіршими, ніж у США. Щоправда, поки що кількість жінок – повних професорів у Європі становить ті ж самі 15 відсотків, що і в США. Різниця тільки в тому, що це загальна цифра з усіх галузей наук, а не із соціальних і природничих, як у США. Тобто можна вважати, що загальна кількість жінок – повних професорів у Європі більша, ніж у США.

За даними Європейської комісії, яка провела дослідження кількості

професорів у 23 європейських країнах, з досить великим відривом попереду йде Латвія (23 %), за нею – Португалія і Фінляндія (по 20 %), Польща – (18 %), Естонія і та Іспанія (14 %), далі – Франція і Бельгія (12,5 %), Італія (15 %), Велика Британія, Угорщина і Швеція (14 %), Норвегія (13%), Ісландія, Литва та Словенія (12 %), Греція (11 %), Данія, Чехія, Словаччина (9 %), Німеччина і Нідерланди (8 %), Австрія (6 %).

За підрахунками ЄС, здійсненими 2006 року, тільки 29 % від усіх дослідників 2004 року становили жінки. А що стосується секторів бізнесу і підприємництва, то тільки 18 % від усіх дослідників 2004 року були жінки, хоча це найбільший дослідницький сектор у багатьох європейських країнах – членах ЄС.

Позитивним моментом у розвитку європейської гендерної політики є те, що більшість випускників європейських університетів від початку 1990-х років – жінки. Але вже на рівні отримання можливості стати докторантами жінки становлять 40 %. Що ж стосується професорів у галузі технології, то 95 % з них – чоловіки. Про це свідчать дані ЄС за 2006 рік.

Треба зважати на те що різні європейські країни мають різну інфраструктуру науки, різну історію залучення жінок до наукових досліджень та їх приходу до тих чи інших наукових спеціальностей, багатоманітний та неоднозначний досвід боротьби за рівність між жінками й чоловіками у різних сферах діяльності, зокрема, в науці.

Доктор Л. Гусу з Гельсінкського університету, виступаючи на міжнародній конференції, присвяченій досягненням в науці та гендерній рівності, яка відбулася у Сант-Яго у листопаді 2007 року, навела низку аргументів та відзначила фактори, які, на її думку, дають відповідь на запитання, чому саме слід боротися за жіночу і гендерну рівність в науці.

Так, аргументом, з точки зору прав людини, є те, що кожен повинен мати змогу реалізувати свій потенціал, незважаючи на стать. Аргументом з точки зору якості є те, що кращі уми й таланти мають бути рекрутовані до досліджень. Аргументом з точки зору робочої сили є те, що база для наймання на дослідницьку роботу зменшується із зменшенням груп людей, з яких можна добирати осіб на цю роботу, тому й потрібно наймати і чоловіків, і жінок. Аргументом з точки зору національної економіки є те, що для суспільства буде марнотратством не повністю використовувати таланти високоосвічених жінок (тобто переважної більшості осіб, що мають вищу освіту).

Загальним фактором гендерного дисбалансу в європейській науці є гендерний дисбаланс у прийнятті рішень щодо політики в галузі науки серед тих, хто визначає, що конституює „good science”. До нього необхідно додати ще чотири епістеміологічні фактори: 1) дослідники, у яких різні гендерні, етнічні, класові тощо відмінності, репрезентують ширші групи суспільства; 2) вони формують розмаїтіші дослідницькі питання; 3) продукують більш багатоаспектні дослідження; 4) забезпечують вищу

якість через різноманітність [17].

Переходячи до аналізу здійснення гендерної політики в Україні, ми обрали об'єктом дослідження Національну академію наук, де протягом 90 років готуються і здійснюють наукові дослідження вітчизняні кадри вищої наукової кваліфікації.

НАН України є вищою державною науковою організацією країни. Вона об'єднує всіх наукових працівників її установ і здійснює дослідження в різних галузях знань, створює наукові основи технологічного, соціально-економічного і культурного розвитку країни. У віданні Академії перебувають установи, організації і підприємства згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України за поданням НАН України (ст. 9 Статуту НАН України). Академія має державний статус і користується правами самоврядності у вирішенні питань внутрішнього життя.

Слід зазначити, що гендерна статистика у нашій науковій системі спеціально не збиралася та не аналізувалася. Разом з тим, у Доповіді ЮНЕСКО спеціально відзначається: „Гендерна статистика є порівняно новою галуззю, яка перетинає всі традиційні статистичні сфери: вона вказує на соціальний прогрес у царині гендерної рівності. Останніми роками попит на відповідну надійну статистику у політиків та у міжнародних спільнот надзвичайно зріс; на жаль, відчувається брак важливих офіційних даних щодо науки, технології та гендеру (НТГ). Ось чому першочерговим завданням міжнародної спільноти є допомога країнам у наращуванні потенціалу, збирання даних і розрахунку показників з НТГ” [9, с. 11]. Тож дані, подані у цій статті, не тільки найсвіжіші, але зібрані й обраховані з урахуванням гендерних питань, якими переймаються і в США, і в Європі.

Так, станом на 1 січня 2008 року в установах НАН України працювали 39304 науковці; близько 24 % з них – жінки. Так, на 1 січня 2008 року в установах НАН України за основним місцем роботи працювали 8022 кандидати наук (з них 2930 жінок), 2565 докторів наук (з них 434 жінки), 343 члени-кореспонденти (з них 24 жінки), 182 академіки (з них 3 жінки).

Як бачимо, є тенденція до зростання як загальної кількості науковців – кандидатів і докторів наук, так і кандидатів і докторів наук – жінок, але відносний гендерний дисбаланс залишається значним. Якщо 2003 року жінки – кандидати наук в системі НАН України становили 34 %, то 2008 року – 36 %. Жінки – доктори наук 2003 року становили 15 %, а 2008 року – 16,9 %.

Ще разуючіший гендерний дисбаланс спостерігається між кількістю науковців-жінок академіків та член-кореспондентів порівняно із загальною кількістю академіків і член-кореспондентів у системі НАН України. Обрахування статистичних даних за 2003 – 2008 роки дає можливість дійти наступних висновків. Кількість науковців-жінок – членів-кореспондентів НАН України в системі НАН України становила 6,1 %, а 2008 року – майже 6,7 %. Тобто можна відзначити незначне зростання.

У всі ці роки кількість жінок академіків НАН України була та сама. Але якщо зважити, що загальна кількість академіків НАН України мала тенденцію до зростання, то відносний гендерний дисбаланс став більшим. Якщо 2003 року жінки – академіки в системі НАН України становили 0,17 %, то 2008 року – 0,16 %.

Далі ми провели аналіз розподілу жінок-науковців „усіх рангів” в цілому в системі НАН України за основними науковими сферами. З'ясувалося, що 41 % з них працює у секції фізико-технічних і математичних наук, 33 % – у секції хімічних і біологічних наук, 26 % – у секції суспільних і гуманітарних наук.

На перший погляд може здатися, що наші показники зайнятості жінок-науковців за науковими сферами входять у суперечність з американськими та європейськими показниками, але слід зауважити, що в Україні існують ще й три національні академії: медична, педагогічна та аграрна. Чимало жінок-науковців працює у сфері освіти. Але такі обрахунки потребують значних колективних зусиль, які, сподіваємося, ще попереду.

Наступним питанням, яке нас зацікавило, було обрахування та аналіз відносного паритету серед жінок-вчених (кандидатів, докторів наук, членів-кореспондентів НАНУ) у різних наукових сферах, представлених в НАН України. Тобто ми хотіли з'ясувати, в яких із них жінки мають можливості для найбільшого кар'єрного зростання в системі НАН України.

Як засвідчили підрахунки, найбільше жінок – кандидатів наук працює у секції хімічних та біологічних наук – 39 %, 38 % – у секції фізико-технічних і математичних наук і 26 % – у секції суспільних і гуманітарних наук.

Майже така сама ситуація і з розподілом жінок докторів наук у відсотковому вимірі за секціями НАН України, але з невеликим відривом перед ведуть вже жінки доктори наук секції хімічних і біологічних наук – 38 %, далі – жінки доктори наук секції фізико-технічних і математичних наук (36 %), потім жінки доктори наук у секції суспільних і гуманітарних наук (26 %).

Але ситуація докорінним чином змінюється, коли йдеться про жінок членів-кореспондентів НАН України. Тут, безперечно, попереду жінки вчені із секції хімічних та біологічних наук (61 %), далі – із секції фізико-технічних і математичних наук (22 %), потім жінки члени-кореспонденти із секції суспільних і гуманітарних наук (26 %). Щоправда, їх так мало, що наочніше вдаватися не до відсотків, а до кількості, що, відповідно до цих секцій, становить: 11,4 і 3. Жінки ж академіки НАН України – це явище поодиноке. Їх усього три. Це Г. Єльська (молекулярна біологія), обрана 25 листопада 1992 року, О. Лук'янова (педіатрія), обрана теж 25 листопада 1992 року, та Г. Скрипник, обрана 6 травня 2006 року.

Якщо поглянути на гендерний диспаритет в українській науці під кутом владно-адміністративним, то можна відзначити, що з 180 установ, які входять до системи НАН України, тільки шість з них очолюють жінки.

Це Г. Бельська (Інститут молекулярної біології і генетики НАНУ), Г. Скрипник (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ), З. Ульберг (Інститут біоколоїдної хімії ім. Ф. Овчаренка), Е. Лібанова (Інститут демографії та соціальних досліджень), А. Мазур (Криворізький ботанічний сад), А. Морозова (Карадазький природний заповідник). Щоправда, на посадах заступників директорів установ НАН України працює 35 жінок. Тим часом у керівному органі НАН України – Президії жінок взагалі немає.

Отже можна зробити висновок, що Україна у гендерному питанні йде в руслі тенденцій, які спостерігаються і в ЄС та США, а за деякими показниками й веде перед (мається на увазі відносний гендерний паритет у заробітній платні, збільшення кількості жінок-вчених на посадах заступників директорів установ тощо).

Вважаємо, що для вироблення гармонійної національної гендерної політики в Україні, зокрема, у сфері науки, слід спиратися на чим більшу кількість статистичних даних, яка б повніше віддзеркалювала становище жінки в суспільстві та її роль нині і в перспективі.

Література:

1. **Link A., Link J.** Women in Science: An Exploratory Analysis of Trends in the United States // Science and Public Policy. – 2000. – Vol. 22. – № 6. – P. 437 – 442.
2. **Long J.S., Fox M.F.** Scientific Careers: Universalism and Particularism // Annual Revue of Sociology. – 2000. – № 21. – P. 45 – 71.
3. **Richardson J.** Women in Europe's Science Decisions // Outlook on Science Policy. – 2000. – № 6. – P. 62 – 63.
4. Лауреаты Нобелевской премии – http://nobelprize.org/nobel_prizes/lists/women.html
5. Кенийка получила Нобелевскую премию Мира. – http://news.bbc.co.uk/hi/russian/newsid_3726000/3726260.stm
6. Маатаи, Вангари Мута – <http://n-t.ru/nl/vr/maathai.htm>
7. Послание Генерального секретаря ООН по случаю Международного женского дня (8 марта 2008 года) – <http://www.ifarcom.ru/ru/news/401> – сайт відвідано 12.03 2008.
8. Глобальная акция ЮНЕСКО „Женщины создают новости – 2008”: за укрепление гендерного равенства в СМИ – .../?sector=Communication%20and%20Information®ion=&lang=_runewsid=2169ann
9. Наука, технология и гендер: Международный доклад. Доклад ЮНЕСКО. Резюме. – Изд-во ЮНЕСКО, Париж, 2007. – С. 4.
10. **Grens K.** National Academy of Sciences Issue Report on Gender Bias // The Scientist, September 19, 2006.
11. **Young K.** Women, Science, and Gender Bias // The Boston Globe. – October 20, 2007.

12. Female Academic Performance Lies in the Gender Bias – <http://www.brightsurl.com/printfriendly/printage.php>

13. **Wittington K. B., Smith-Doerr L.** Gender and Commercial Science: Women's Patenting in the Life Sciences // Journal of Technology Transfer. – 2005. – № 30. – 355 – 370.

14. **Fox M. F.** Women, Science, and Academia – Graduate Education and Careers // Gender and Society. – 2001. – №15. – P. 62 – 85.

15. **Smith-Doerr L.** Flexibility and Fairness: Effects on the Network Form of Organization on Gender Equity in Life Science Careers // Sociological Perspectives. – 2004. – № 47 (1). – P. 25 – 54.

16. http://www7.nationalacademies.org/ocga/testimony/Beyond_Bias-and-Barriers.asp

17. **Husu L.** Gender and Excellence in Science and Technology Research // CEM-CONICYT Conference „Excellence in Science and Gender Equality”. – Santiago, November 6, 2007. – P. 17 – 18.

Від рівності прав до рівності можливостей

Інна Тукаленко,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

**Значною мірою, сучасна політична наука –
це поле діяльності чоловіків, дружини яких
переймаються лише домашнім господарством.
С. Оукін**

Статтю присвячено аналізу політики забезпечення гендерної рівності та особливостям її функціонування в українському суспільстві. Зважаючи на специфіку сучасних проблем гендерної рівності, обумовлених потребою у задоволенні новітніх завдань із забезпечення рівності можливостей, особлива увага звертається на гендерноорієнтовану політику та законодавство, які спрямовуються на створення преференцій фактичної, а не номінальної рівності жінок і чоловіків. Зокрема, як найбільш адекватний спосіб задоволення специфічних прав окремих груп, розглядається механізм позитивної дії (у його крайньому прояві – позитивний дискримінації).

Гендерна рівність. Це поняття нині твердо закріпилося у політико-правовому дискурсі більшості країн світу. І хоча практична реалізація заходів, спрямованих на забезпечення гендерної рівності в різних країнах і навіть у різних сферах (політичній, соціальній, культурній, правовій тощо) однієї країни, не однаково ефективна, та все ж не викликає сумніву позитивна динаміка цього процесу. Однак гендерні диспропорції не усунуто цілковито на жодному зі щаблів стратегії рівності: ані на інституційному (що передбачає реформування інституцій для формального закріплення рівності прав чоловіків і жінок), ані на соціально-економічному (де йдеться про запровадження рівного доступу жінок до економічних ресурсів і сприяння залученню їх до суспільного життя), ані на політичному (для якого важливе посилення громадянської і політичної заангажованості жінки та розширення для неї доступу до впливу на політичне життя і

прийняття рішень) [див. 2]. Тому проблеми вироблення концептуальної політики, спрямованої на утвердження гендерної рівності, наразі актуальні.

У межах оцінювання державної політики стосовно гендерних стратегій розвитку в останні десятиліття порушується питання про недостатність правових вимог рівності, які ґрунтуються на принципі „однакового ставлення”, оскільки цей підхід не торкається передумов нерівності, акцент на чому фокусується в політиці позитивної дії, спрямованої на „забезпечення відповідних соціальних умов, які сприяли б утвердженню фактичної гендерної рівності” [6, с. 315].

У гендерних дослідженнях проблема „однакового ставлення” трактується через опозицію „рівність – відмінність”, коли в межах цієї бінарної пари поєднуються вимоги рівності з вимогами особливого ставлення (особливого заступництва). Теоретичне обґрунтування як евристичного, так і практичного потенціалу такого протиставлення виходить з розуміння рівності, яке включає все розмаїття підходів до трактування поняття рівності: від формальної правової рівності до рівності можливостей і паритету. І якщо рівне право на освіту, працю чи, скажімо, медицину зафіксувати у правових документах за наявності політичної на те волі не становить особливих труднощів, то розв’язати проблему рівності розподілу домашніх обов’язків у родині чи забезпечення однакових умов для кар’єрного зростання обом статям тощо традиційними законодавчими механізмами видається неможливим. Особливо якщо зважати на широкий конотативний ряд самого поняття рівності, який не вичерпується в ліберально-правовій моделі рівності.

Шляхи забезпечення гендерної рівності на різних щаблях розуміння базового поняття мали і матимуть, зрозуміло, свою специфіку і сферу докладання зусиль. Рівність прав чоловіків і жінок, зафіксована законодавчо, – це етап, який для більшості країн світу вже став історією. Забезпечення ж рівності можливостей – проект незавершений, переважно з огляду на політичну складову функціонування цього процесу і з огляду на потребу надання жінкам не просто прав, однакових з правами чоловіків, але й статусу і влади, уможливлених правом.

Модель рівності можливостей передбачає справедливий розподіл соціальних благ і привілеїв між сторонами, що конкурують (це, зокрема, стосується і рівної оплати за рівноцінну працю та доступу до високооплачуваних ролей). Під справедливим розподілом, зрозуміло, йдеться не про революційний егалітаризм, а про створення сприятливих умов, рівноцінних стартових можливостей для різних категорій людей. Такий підхід неминуче порушує питання про справедливість закидів щодо „недієздатності” нинішніх „гендернонейтральних” правових механізмів утвердити гендерну рівність і розробку „гендерноорієнтованої” політики, а також законодавства.

„Гендернонейтральні” практики піддаються критиці з тих міркувань, що

за сучасних соціальних умов і відмінностей за статтю однакове ставлення призводить до різних наслідків; нейтральність має тут лише позірний характер, приховуючи маскулінну сутність вироблення цих формально нейтральних норм. З іншого боку, схильність до гендернонейтральної політики оцінюється з точки зору ідеологічного прийому, що присипляє пильність і здатність адекватно сприймати дійсність. Формальна ж рівність за таких умов легко перетворюється на „ілюзію” рівності під пеленою якої неминуче нуртують суперечності та конфлікти латентної природи. Зрештою гендернонейтральна політика не може забезпечити фактичної рівності, шляхи реалізації якої приховуються, очевидно, в площині гендерноорієнтованих заходів.

Е. Кіс пропонує гендерноорієнтовану політику і законодавство, які забезпечують особливі потреби жінок, розглядати як „комплекс проблем, що потребують спеціального тлумачення”. „Законодавство, що захищає вагітних жінок від втрати робочого місця, - зазначає дослідниця, - краще розуміти не як спеціальний привілей для вагітних, що відповідало б постанові Верховного суду США, винесеній 1987 року, а як засіб гарантування того, що жінки, як і чоловіки, можуть „мати сім'ю, не втрачаючи роботи” [4, с. 59].

Таке тлумачення дозволяє розглядати певні законодавчо підкріплені особливі потреби жінок не як преференції, а як засіб, що уможливило функціонування універсального (спільного для чоловіків і жінок) права. І тоді специфічне право жінок на особливі умови, „які дають можливість поєднувати працю з материнством”, як зазначається в Конституції України (Стаття 23), справді може трактуватися як умова забезпечення чинності певних положень іншої Статті (43) цього ж Розділу (Права, свободи та обов'язки громадянина), що проголошують право **кожного** на працю, підкріплене державними зобов'язаннями для створення **умов** „для повного здійснення громадянами права на працю”.

Отже, забезпечуючи виконання конституційних положень, держава має вдаватися до афірмативних дій, оскільки звужені можливості жінок на ринку праці (зумовлені низкою причин – від особливостей жіночої соціалізації та обов'язків, накладених репродуктивними функціями, до інших соціокультурних перешкод/бар'єрів) можуть компенсуватися певними заходами позитивної дискримінації.

Практика дій позитивної дискримінації залишає й досі поза дискусією питання справедливості такого роду практик чи відповідності такої дискримінації справедливості. Т. Нагель стосовно цієї дилеми зазначає, що „справедливість може вимагати, щоби ми намагалися зменшити автоматичні зв'язки між **матеріальними перевагами, культурними можливостями та інституційною владою**” [5, с. 612]. Проте таких змін якщо і можна добитися, то тільки в результаті комплексних змін „соціальної системи, системи оподаткування і структури заробітної платні”. Інакше компенсаторні механізми, швидше за все, будуть неефективними,

внаслідок чого сприятимуть посиленню аргументів на користь „зворотної дискримінації”, яка порушує права чоловіків, що претендують на певні місця і посади.

Очевидним сьогодні є обмеження правового способу розв’язання проблем жіночої дискримінації, навіть за умови широкого тлумачення поняття правової рівності, яке спиралося б на позитивне право, обтяжене гарантіями і зобов’язаннями щодо розробки та законодавчого закріплення механізмів забезпечення рівних можливостей і результатів. І хоча дискусії щодо вичерпного використання правового ресурсу й досі не вщухають, обмеженість його дії була усвідомлена не одне десятиліття тому. Власне, саме усвідомлення надмірності покладання сподівань лише на правовий ресурс зумовило розширення ґендерноорієнтованої оптики в бік політики, що трансформує інституції „ґендеру і сексуальної ідентичності, шлюбу, сім’ї, робочого місця, національного існування” тощо. Оскільки чинники, що впливають на звуження кола можливостей жінок, лежать на перетині кількох структур впливу одночасно, прямо не корелюючи з таким правом, як сімейне чи домашнє середовище, система освіти, ситуація на робочому ринку (коли структура організації робочих місць часто не зважає на сімейну відповідальність жінок), то це й спричинило зміни в суспільно-політичному дискурсі взагалі.

Поясненням неспроможності і ліберального, і соціалістичного проекту рівності було визнано саме обмеженість уявлення про причини ґендерної дискримінації, які зводяться до проблеми розподілу, ігноруючи чи не надаючи належної уваги іншим видам несправедливості, яких, наприклад, А. М. Янг налічила п’ять: експлуатація, маргіналізація, відлучення від влади, культурний імперіалізм і насильство, які неадекватно враховуються при використанні підходів до справедливості.

Зрозуміло, що певні види несправедливості (експлуатація, відлучення від влади) можуть бути усунені (чи компенсовані) системою певних соціоекономічних і політико-правових заходів. А щодо проблем культурного імперіалізму та насильства, то більш доречними, очевидно, були б зміни соціокультурного і символічного характеру. Н. Фрезер відносить ці два види компенсацій несправедливості (економічної і культурної) до сфери перерозподілу і визнання, де перерозподіл є, звісно, методом компенсації економічної несправедливості, а визнання – культурної несправедливості [див. 7].

Політика перерозподілу нині сприймається суспільством цілком позитивно: постійно нарощується досвід боротьби з такими проблемами, як економічна маргіналізація (обумовлена обмеженням доступу до високооплачуваних ролей) чи експлуатація, бідність/депривація – шляхом перерозподілу прав та економічних ресурсів. За дужками лишається, знову ж таки, питання справедливості такого перерозподілу.

Культурні чи символічні зміни, що ґрунтуються на переоцінці жіночого досвіду та статусу стигматизованих груп чи осіб, потребують розширення

доступу до „засобів інтерпретації і комунікації”, що, у свою чергу, відсилає нас почасти знову до сфери перерозподілу, але не стільки економічних, скільки владних та культурно-інформаційних ресурсів. Саме цей шлях найбільш проблематичний, оскільки тут передбачаються масштабні структурні перетворення, спрямовані на трансформацію „базової структури культурних оцінок”, у якій „відмінність” була б концептуальним знаряддям вибудови ієрархії статей. Відтак можна говорити про спробу виведення дискримінованих чи „позбавлених поваги” ідентичностей за межі цих ієрархій та моделювання нових паритетних форм взаємовідносин статей, формуючи нові патерни (настановлення, взірці) свідомості, які б уможлиблювали неконфліктне сприйняття зразків нових суспільних норм, таких, зокрема, як „жінка-політик”, „жінка-керівник”, „чоловік-опікун і вихователь” тощо.

Важливо наголосити, що „революція підсвідомого” (за Дж. Мітчел) стосується обох статей, а навіть більше жінок. А оскільки нерівність приховується в глибинних шарах людської психіки, то марно сподіватися на встановлення паритетних відносин, покладаючись лише на соціоекономічні реформи. Реформи можуть змінити зовнішні прояви „жіночості”, проте не зможуть змінити самої жінки. Тому культурні та символічні перетворення вимагають філігранної техніки, завдяки якій можна сподіватися на якісні зрушення у забезпеченні гендерної рівності.

Тим часом українська гендерна стратегія перебуває, так би мовити, на роздоріжжі, оскільки суспільство ще не демонструє достатньої зрілості, щоби зважитися на прийняття і схвалення гендерноорієнтованих заходів. До того ж ми ще не вичерпали всього потенціалу гендернонейтральних політик. З іншого боку, гендерна чутливість нашого суспільства дозволяє сподіватися на безболісне здійснення реформ та органічне впровадження нових суспільних норм, що ґрунтуються на нових гендерних стандартах.

Підтверджуючи європейський вектор розвитку, Україна демонструє прихильність до норм і цінностей, які поділяє європейська спільнота, беручи на себе певні міжнародні зобов'язання у сфері забезпечення гендерної рівності. Більшість міжнародних політико-правових заходів і норм міжнародного законодавства в галузі забезпечення функціонального розвитку гендерної політики Україна підтримала. Це, зокрема, Конвенція ООН „Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, ухвалена 1979 року, в якій наголошувалося на урядовій відповідальності за дискримінацію жінок як на суспільному, так і на приватному рівні (в родині) й пропонувалися механізми правового захисту жінок Її ратифікувала Президія Верховної Ради УРСР 1980 року, а далі Україна (спочатку від імені УРСР, а потім і від імені суверенної держави) надавала звіти Генеральному Секретареві ООН про її виконання.

Конституція України у Статті 24 обґрунтовує фундаментальні права і свободи громадян у повній відповідності з міжнародними стандартами

захисту прав людини, вказуючи на неприпустимість привілеїв чи обмежень за будь-якими ознаками. А далі конкретизуються форми і способи забезпечення рівності прав жінки і чоловіка як через надання рівних можливостей у „громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї”, а також передбачаються спеціальні заходи у сфері „охорони праці і здоров’я жінок встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають можливість жінкам поєднувати працю з материнством”.

Україна поставила за мету і впровадження політики, спрямованої на усунення гендерного дисбалансу в усіх царинах життєдіяльності, підписавши „Платформу дій” IV Всесвітньої конференції в Пекіні. В цьому документі було названо й дванадцять напрямів діяльності, у сфері яких необхідні зміни задля поліпшення становища жінок. Наголошувалося, зокрема, на таких аспектах, як забезпечення рівних можливостей для участі жінок у управлінні і прийнятті рішень, боротьба з насильством, вдосконалення інституційних та правових механізмів поліпшення становища жінок у сфері економіки, праці, освіти, медичного обслуговування тощо. Україна підтримала й Декларацію тисячоліття „Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками та жінками, розвиток і мир у XXI столітті”, прийнятую Генеральною Асамблеєю ООН, у якій ще раз підтверджувалась неухильність курсу світової спільноти щодо вироблення технологій гендерно-чутливої політики.

За роки незалежності України гендерна нормативно-правова база збагатилася десятками документів. Серед них варто назвати Указ Президента України „Про підвищення соціального статусу жінок в Україні” (25.04.2001), Постанову Кабінету Міністрів України „Про національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 - 2005 роки” (06.05.2001), Указ Президента України „Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” (26.07.2005).

Особливо значимим кроком на шляху розбудови правової держави і реалізації положень Статті 24 Конституції України є Закон „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, який набрав чинності з 1 січня 2006 року. Цей закон запроваджує механізми реалізації конституційної гарантії щодо рівності прав і можливостей чоловіків та жінок і, тим самим, підвищує ефективність політики держави у сфері забезпечення умов цієї рівності. Закон визначає й механізми запобігання випадкам різного ставлення до особи в залежності від статі у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави (громадсько-політичній, соціально-економічній, освіті). Вказуються органи, установи та організації із зазначенням обсягу їх повноважень у цій сфері. Так, якщо на Верховну Раду покладається стратегічне завдання визначення основних засад гендерної політики держави та контроль за дотриманням принципу

гендерної рівності у законотворчій діяльності, то для Кабінету Міністрів визначено конкретний перелік обов'язків: приймати Національний план дій щодо впровадження гендерної рівності й забезпечувати його виконання; розробляти і реалізовувати державні цільові програми в цій галузі; спрямовувати і координувати роботу міністерств, інших органів виконавчої влади для забезпечення гендерної рівності тощо.

Тим часом стаття 15 Закону про „Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у виборчому процесі” містить „розмите” положення про те, що „політичні партії, виборчі блоки під час висунення кандидатів у народні депутати України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі передбачають представництво жінок і чоловіків у виборчих списках”. Тобто виборчий список, у якому буде хоча б одну представниця, нехай і на останній позиції, з юридичної точки зору вважатиметься бездоганим. І хоча наступна стаття Закону припускає „застосування позитивних дій з метою досягнення збалансованого представництва жінок і чоловіків на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування”, застосування цього принципу до розширення представництва жінок на парламентському рівні не відбувається.

Тим часом на розгляд Верховної Ради ще 1999 року було подано чотири законопроекти, у яких пропонувалася норма встановлення граничної кількості кандидатів однієї статі від партії/блоку на виборах народних депутатів, яка не могла би бути меншою 30 % та більшою за 70 %. Проте ці законопроекти парламент не підтримав. Очевидно, парламентарі потрактували цю норму як недемократичну, дискримінаційну стосовно чоловіків; вони, мабуть, не вважають парламент органом державної влади, який потребує „збалансованого представництва”.

Така законодавча „обережність” обумовлюється, до певної міри, стереотипами й упередженнями щодо ролі і місця жінки в суспільному розподілі праці. Така слабовольність у прийнятті політичних рішень з гендерних питань сприяє відтворенню цих стереотипів, ба більше – звужує конкурентоспроможність нашої влади через нехтування освітнім потенціалом жінок. Адже статистика свідчить, що майже 90 % українського жіноцтва працездатного віку або вчиться, або працює; до того ж Україна посідає провідні позиції за рівнем освіти жінок.

Ці дані прикрим чином „перекреслюються” невтішними даними щодо представництва жінок на різних структурних рівнях політичної та економічної влади. Зменшення жіночого представництва пропорційно підвищенню рангу посади – закономірна для нашого сьогодення тенденція. Водночас представництво жінок на посадах нижчого і середнього рівня керівників зростає (так, серед державних службовців вищого рівня жінки становлять близько 15 %, а серед керівників середнього рівня вже – 50 %). Причини такої низької кореляції між рівнем освіти і просуванням ієрархічною драбиною зумовлюються штучними бар'єрами „скляної

стелі”, упередженням щодо ролі жінки-керівника тощо. Цікаво, що і жінки, і чоловіки висловлюють подібні міркування, даючи оцінку такому стану речей. Відповідаючи на запитання „Чому в Україні так мало жінок обіймає керівні посади?” [див. 1], і жінки й чоловіки висловлюють думку, що жінки меншою мірою, ніж чоловіки, здатні управляти державою, і тому їх менше підтримують (28 % і 27 % відповідно). Щоправда, жінки значно активніше (29 % проти 17 %) погоджуються з тезою про свідомі утиски з боку чоловіків при владі, спрямовані на те, щоби жінок на керівних посадах було якомога менше.

Відповіді на запитання „Чому серед народних депутатів так мало жінок?” підтримують окреслений вище тип мислення кожної зі статей. Більшість відповідей підтвердила існування стереотипу щодо меншої здатності жінок управляти державою та переконання в тому, що „представники влади роблять усе можливе, щоби жінок у владних структурах було якомога менше” (по 27 % жінок обрали ці два варіанти відповідей і 19 % та 15 % чоловіків погодилися з цими судженнями).

Насамкінець слід зазначити, що усвідомлення причин ґендерного дисбалансу у владі та створення правової бази, спрямованої на забезпечення ґендерної рівності в Україні, дає підстави сподіватися, що перспектива українського політичного світу залишатися „полем діяльності чоловіків, дружини яких переймаються лише домашнім господарством”, поволі згасає.

Література:

1. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2003. – 129 с.
2. Ґендерні складові процесу розвитку. Витяг зі звіту Світового банку // Ґендер і державна політика. Навчальний посібник. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2004 – С. 17 – 60.
3. **Кіс Елізабет.** Справедливість // Антологія феміністичної філософії. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2006 – С. 577 – 594.
4. Конституція України.
5. **Нагель Томас.** Рівне ставлення і компенсаторна дискримінація // Філософія права. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2007 – С. 606 – 615.
6. **Полек Марк Е., Гафнер-Бертон Емілі.** Нова ґендерна стратегія в Європейському Союзі // Ґендер і державна політика. Навчальний посібник. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2004 – С. 313 – 356.
7. **Фрейджер Нэнси.** От перераспределения к признанию? Дилеммы справедливости в „пост-социалистскую” эпоху // Введения в гендерные исследования. Х.: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001 – С. 258 – 288.

Політико-економічний аспект професіоналізації Збройних Сил України

Володимир Троцько,

полковник, кандидат військових наук,
начальник відділу Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Олександр Малюта,

підполковник,
начальник відділу Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Василь Терещук,

підполковник,
начальник відділу Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Лариса Троцько,

старший науковий співробітник
Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

*У статті розглядаються питання, пов'язані з утриманням
особового складу професійних Збройних Сил з урахуванням
ринкових вимог та економічних умов України.*

Професіоналізація Збройних Сил України, на яку орієнтується керівництво держави, – це тривалий і багатоплановий процес. Досвід багатьох держав, які „пережили” період переходу від призовної армії до професійних збройних сил, свідчить, що досягти мети стрибкоподібним шляхом, протягом двох – трьох років, не вдасться. В деяких країнах з розвинутою економікою і значним воєнно-промисловим потенціалом та відповідними фінансовими можливостями термін переходу складав 18 – 25 років [1].

Одним з найважливіших аспектів переходу Збройних Сил на професійну основу є економічний. Професійні збройні сили є, певним чином, суб'єктом ринку праці. Фактично наймання на військову службу з економічної точки зору мало чим відрізняється від будь-якої іншої галузі господарства.

Метою цієї публікації є дослідження умов забезпечення необхідними

кадрами збройних сил в умовах ринкового конкурентного середовища.

До специфіки кадрового забезпечення збройних сил будь-якої держави належать вимоги до відбору військовослужбовців, які, звичайно, відрізняються від вимог загального ринку праці. До професійних навичок чи знань додаються такі вимоги, як здоров'я, громадянство, віковий ценз тощо. Це ускладнює набір військовослужбовців і робить конкуренцію досить жорсткою.

Крім цього, специфіка військової служби часто виключає можливість служити за місцем проживання, оскільки в місцях виконання завдань не завжди можна знайти необхідну кількість новобранців. За своїм характером військова служба є специфічною формою діяльності не тільки у зв'язку з характером завдань, які належить виконувати, але й через багато обмежень. Відтак це відносить її до категорії важких і небезпечних. Якщо в призовних збройних силах така важка і небезпечна робота виконувалась в примусовому порядку, то в професійних збройних силах цю роботу мають виконувати військовослужбовці на засадах економічних стимулів.

Такими стимулами можуть бути:

- грошове забезпечення;
- інші додаткові види забезпечення (житло, матеріальні засоби);
- система пільг.

Ринок безпосередньо впливає на перелічені стимули. Грошове забезпечення військовослужбовців залежить від економічних процесів, зокрема від рівня інфляції.

Проблема утримання ефективної професійної армії виходить за межі суто економічного забезпечення. Необхідно вирішувати низку питань, які були проблемними в державах, що переходили на професійні рейки. Серед них: забезпечення соціальної перспективи військовослужбовцям і престижу служби, позбавлення від невластивих збройним силам функцій, надання ширших можливостей для просування по службі тощо. Зрозуміло, що в цьому випадку вплив на всю систему військової служби, яка складалася роками, буде значний. Очевидно, зміниться сам тип військовослужбовця-професіонала. Віковий спектр призовників значно розшириться. Зміниться їх ставлення до служби. В цих умовах служба професіоналів вимагатиме набагато більшої фінансової стабільності, ніж сьогодні.

Зменшення фактичної платні з будь-яких економічних причин (інфляція, недовиконання державного бюджету тощо) об'єктивно створюватиме передумови послаблення як морального стану, так і бойового потенціалу. В цьому контексті економічне питання переходить до категорії політичних. Тривале ж послаблення економічних важелів може призвести до розвитку таких явищ, як корупція та пов'язаний з нею розклад системи управління на всіх рівнях. Тому, підходячи до питання створення справді високоефективних, здатних виконувати сучасні завдання професійних

Збройних Сил України, необхідно створити передумови для їх повноцінного економічного, перш за все – фінансового забезпечення.

Першими кроками в цьому напрямі мають бути: вироблення методик утримання Збройних Сил України на основі всебічних соціально-економічних досліджень. При цьому необхідно враховувати економічний стан військовослужбовців у порівнянні зі станом решти населення, а також відстежувати вплив економічних факторів на утримання Збройних Сил і визначати відповідні механізми компенсації.

В цих методиках необхідно враховувати і такий чинник, як регіональна матеріальна диференціація. Нині рівень життя в різних регіонах України неоднаковий. Це наочно видно з державних статистичних звітів [2] (див. таблицю).

Таблиця

Динаміка середньої заробітної платні за перші чотири місяці 2008 року (в розрахунку на одного штатного працівника), грн.

Адміністративна одиниця	Місяці			
	Січень	Лютий	Березень	Квітень
АР Крим	1328	1432	1505	1521
Вінницька обл.	1149	1268	1270	1299
Волинська обл.	1162	1215	1287	1298
Дніпропетровська обл.	1622	1784	1810	1843
Донецька обл.	1745	1873	1916	1937
Житомирська обл.	1155	1238	1289	1319
Закарпатська обл.	1188	1279	1331	1359
Запорізька обл.	1547	1643	1742	1788
Івано-Франківська обл.	1289	1370	1422	1435
Київська обл.	1545	1657	1764	1754
Кіровоградська обл.	1204	1299	1305	1348
Луганська обл.	1509	1618	1665	1706
Львівська обл.	1295	1414	1499	1488
Миколаївська обл.	1370	1429	1497	1552

Одеська обл.	1403	1458	1528	1519
Полтавська обл.	1429	1511	1529	1591
Рівненська обл.	1236	1317	1485	1482
Сумська обл.	1221	1346	1355	1378
Тернопільська обл.	1073	1161	1214	1228
Харківська обл.	1405	1537	1545	1605
Херсонська обл.	1127	1217	1279	1288
Хмельницька обл.	1175	1264	1329	1351
Черкаська обл.	1212	1292	1342	1373
Чернівецька обл.	1148	1226	1295	1316
Чернігівська обл.	1120	1196	1283	1283
м. Київ	2576	2730	2942	3045
Вся Україна	1521	1633	1702	1735

Така диференціація накладає відбиток на становище військовослужбовців у різних регіонах України. Це стосується офіцерів, які є військовими професіоналами. Ті, що служать у великих містах, відчувають матеріальну скруту, витрачаючи на товари і послуги значно більше коштів, ніж їхні колеги, що служать в регіонах України. Як видно з **таблиці**, середня заробітна платня в Києві в 2,5 разу вища, ніж в Тернопільській області. Однак офіцери на однакових посадах та з однаковим військовим званням і в Києві, і на Тернопіллі отримують практично однакову платню. Якщо сьогодні для офіцерів, що прослужили у Збройних Силах України 20 і більше років, така ситуація може бути більш-менш прийнятною, то для молодих військовослужбовців, майбутніх професіоналів, такі умови виявляться неприйнятними при прийнятті рішення про перехід на професійну службу чи продовження контракту. Для професійних Збройних Сил така диференціація стане бар'єром для формування кадрового резерву для служби в окремих місцевостях.

Крім цього, зростання реальної платні в цивільному секторі має враховуватися при матеріальному забезпеченні військовослужбовців. Наприклад, середня заробітна платня лише за перші чотири місяці в Україні зросла майже на 15 % (**діаграма**).

У той же час платня військовослужбовців здебільшого є фіксованою, а реакція на такі коливання відбувається через кілька місяців.

Для вирішення цих питань вже зараз можна запровадити розрахунок

Володимир Троцько, Олександр Малюта

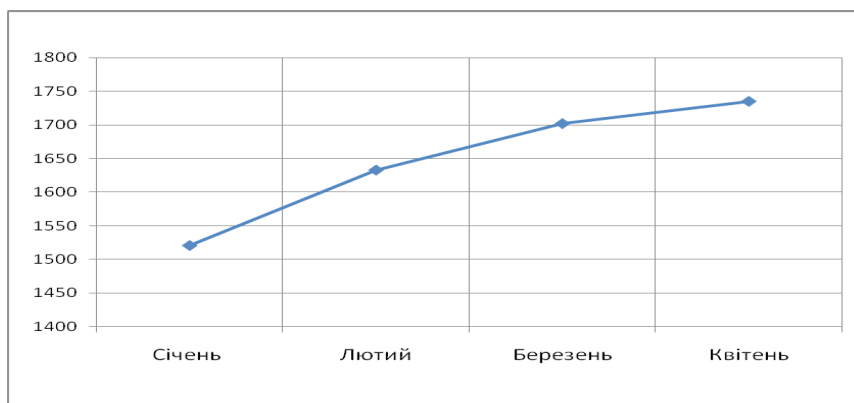
платні з урахуванням поправочних (коригувочних) коефіцієнтів матеріального забезпечення:

$$K = K_c * K_{inf} * K_p,$$

де **K_c** – середня платня офіцера; **K_{inf}** – коефіцієнт урахування інфляції; **K_p** – поправочний коефіцієнт за службу у складних матеріальних умовах, в тому числі і в містах з високим рівнем життя.

Діаграма

Зростання середньої заробітної платні в Україні за січень - квітень 2008 року, грн.

За будь-яких умов, принцип необхідного матеріального забезпечення особового складу професійних Збройних Сил України має дотримуватися беззаперечно. Це забезпечить виконання вимог, які висуваються до цієї нової, за своєю суттю, складової Військової організації держави.

Сьогодні час усвідомити, що за гучними заявами про створення професійних Збройних Сил України повинен стояти тверезий розрахунок, який дійсно забезпечить повноцінне функціонування цієї структури. Виділяючи бюджетні асигнування на потреби Міністерства оборони, необхідно усвідомлювати, що проголошена політика щодо Збройних Сил повинна бути відповідальною, послідовною і чітко вираженою. Тільки за таких умов можна сподіватися на позитивний результат в такому складному питанні, як переведення Збройних Сил України на професійну основу.

Література:

1. **Артюх В.** Та модель нової армії, яка вже запрацювала, поверне поняття служби у війську колишнє почесне звання „школи життя” // К.: Вид. МОУ. - Військо України № 04 (04). – 2008. – С. 12 - 16.
2. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdn/reg_zp_m/reg_zpm08_u.htm

Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій

Марина Шульга,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології

Київського національного університету

ім. Т. Шевченка

Історію російської геополітичної думки (як, власне, і саму російську геополітику) прийнято ототожнювати з концепцією євразійства. Однак в геополітичних побудовах сучасних російських вчених зустрічаємо посилання не лише на представників євразійства, а й на так звані „навкологеополітичні” (В. Цимбурський) тексти і доктрини. А вони, будучи політико-географічними, культурно-історичними чи воєнно-стратегічними за своєю спрямованістю, містять і надзвичайно сильний геополітичний елемент, продукуючи проекти реорганізації простору Росії і світу в якості певного вторинного продукту (несвідомого чи напівсвідомого) стосовно завдань негеополітичного плану, що досягаються в їх межах.

Дослідження історичної ретроспективи російської геополітики як окремої предметної галузі, що має власну логіку і проблематику, утруднюється тим, що „геополітичний заміс” іманентно присутній у всій російській політичній географії, воєнно-стратегічній думці, філософії культури та історії, а „вся російська духовність великоімперської епохи великою мірою зациклена на постійному самовизначенні росіян відносно платформ Європи і Азії” [17, с. 86].

Зважаючи на це, є сенс брати до уваги не історію російської геополітики саму по собі - в єдності її геополітичних та „навкологеополітичних” текстів, а ті моменти цієї історії, які так чи інакше актуалізовані геополітичними реаліями сучасної Росії, залучені до їх осмислення та акцентуються нині російськими дослідниками як певні методологічні аксіоми. Відтак маємо проаналізувати геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій кінця XIX – початку XX століття, які фіксують взаємну залежність культурно-історичних характеристик Росії та напрям її географічного розгортання і стають геополітичними у пункті, що передбачає розбудову

Росії як цілісного особливого світу. Ті чи інші їх положення своєрідно „просвічуються” в геополітичних текстах сучасних російських вчених чи то в якості вихідних положень, що піддаються критиці, чи, навпаки, розгортаються в стрункі побудови, чи в якості висновків геополітичних досліджень і розмислів.

За М. Данилевським, історичний культурний світ Росії має бути влаштований як особливий культурно-історичний тип за критерієм слов'янської належності. Наслідком цього буде утвердження Всеслов'янського союзу (федерації слов'янських держав): „...ґрунтом для розвитку слов'янської культури має бути федерація незалежних слов'янських народів” [2, с. 578]. Для їх сімейства це означатиме запобігання втраті власного історичного значення і перетворення на етнографічний матеріал для обслуговування чужих цілей. Для Росії – можливість діяти не в якості службової стосовно Європи сили, а в якості самобутнього організму, що має своє самостійне призначення й у собі самому знаходить виправдання для всіх своїх прагнень і дій. Тобто завдяки Всеслов'янському союзу Росія остаточно зможе відмежуватися від власне Європи як романо-германського культурно-історичного типу й, з одного боку, зосередити зусилля на вирішенні власних державних завдань, а з іншого – скласти протипагу Європі в усій її цілісності й сукупності. „Якщо ж ...Росія все ж захоче зарахувати себе до Європи, то їй, щоб бути логічною і послідовною, нічого іншого не лишається, як відмовитися від самого політичного патріотизму, від думки про міцність, цілісність та єдність свого державного організму...” [2, с. 348].

Росія, вважає М. Данилевський, яка самим фактом свого існування порушує систему європейської рівноваги сил, за умови виникнення навколо неї федерації слов'янських держав могла б запропонувати світові рівний і справедливий розподіл влади і впливу між народами чи їх групами, які на даний момент є активними діячами всесвітньої історії, а саме: Європою, Слов'янством і Америкою. „Це може бути виражено досить короткою формулою: руйнування всіх перешкод, як моральних, так і матеріальних, що відокремлюють північно-східне Слов'янство – Росію, від Слов'янства південно-східного і всіх православних народів, які населяють Балканський півострів” [10, с. 195]. Програма М. Данилевського, зазначає Р. Туrowsький, відображала російські геополітичні прагнення на західному та південно-західному напрямках, причому відображала настільки точно, що Радянський Союз, який прийшов на зміну Російській імперії, в основному і втілював Всеслов'янську федерацію М. Данилевського, створивши соціалістичну співдружність, до якої, однак не увійшов Константинополь [13, с. 60]. Сьогодні ж, вважає В. Максименко, таке втілення може мати дещо змінений характер, зокрема, існувати як можливість інтеграції пострадянських держав (формування єдиного економічного простору Білорусії, Казахстану, Росії та України) [6, с. 75].

За К. Леонтьєвим, російський історичний культурний світ не може

будуватися за критерієм виняткової слов'янської належності, адже „слов'янство є, славізму немає” [5, с. 117]. Отже слов'янство – неорганічна маса, що легко роз'єднується на малі скалки, які так само легко зливаються з „республіканською Всесвропою”. Якщо ж Росія наполягає на створенні Всеслов'янського союзу й прагне відігравати в ньому провідну роль, то вона, вважає К. Леонтьєв, має дати світові нову східнослов'янську культуру, яка б за своєю привабливістю не поступалася культурі романо-германської Європи. Основою розбудови такої культури може бути лише православ'я, або візантизм, який стосовно Росії є ясним і зрозумілим початком зі своїми ясними і зрозумілими наслідками. Якщо славізм є аморфним, розпливчатим і стихійним уявленням, то візантизм – це чіткий план великої і величної його розбудови [5, с. 94 – 116]. Саме завдяки візантизму, вважає К. Леонтьєв, Росія зможе одночасно впливати як на західних слов'ян, так і на Азію, завдяки чому успішно вирішуватиме два неодмінні для себе завдання: фатальний вплив на слов'янський захід і таке ж фатальне розширення на схід [5, с. 158].

Останнє потребує з'ясування позиції Росії щодо мусульманства та нехристиянського азійського світу загалом. Слід усвідомити, підкреслює К. Леонтьєв, що природним і одвічним ворогом Росії є не стільки Азія і мусульмани, скільки Англія: якщо з першими можливі певні ступені згоди, то з другою згода навряд чи можлива [5, с. 381]. Покликання Росії саме тому не може бути однобічно слов'янським, що вона сама давно вже перестала бути суто слов'янською державою. Азійські провінції Росії, застерігає К. Леонтьєв, надто великі, надто значущі за місцем розташування, надто характерні за своїми ідеями, щоб під час кожного свого політичного руху Росія могла ігнорувати настрої та вигоди цих своїх „дорогоцінних окраїн” [5, с. 355]. Більше того, лише з найбільш східної, з найбільш, так би мовити, азійської – туранської нації в середовищі слов'янських націй і може вийти дещо від Європи незалежне в духовному сенсі [5, с. 356]. „У слов'ян, якби не було поряд з ними цієї загадкової, пів-азійської, містичної і якось по-героїчному розтерзаної Росії, вийшло б все це „гірше, ніж де б це не було, внаслідок наслідувальності слов'ян, внаслідок слабкості сил, що їх оберігають, та їх творчих сил” [5, с. 358]. Саме завдяки туранській своїй складовій, завдяки наявності в самому характері російського народу рис, які значно більше нагадують турків, татар та інших азіатів, а то й зовсім не нагадують нікого, в Росії може розвинути багато такого, що не властиве ані європейцям, ані азіатам, ані Заходу, ані Сходу [5, с. 356].

Сьогодні це положення К. Леонтьєва послідовно розгортає О. Панарін, який доводить важливість для сьогочасної Росії відшукування нових, автентичних постбіполярних реалій слов'яно-туранських синтезів, наголошуючи, зокрема, на важливості вироблення „великого симбіозу” східно-християнської, індо-буддійської, конфуціансько-буддійської та мусульманської традицій, аби протиставити його процесу уніфікації світу з боку західноєвропейської культури [8, с. 236 – 270].

Як випливає з міркувань К. Леонтьєва, для Росії цивілізаційна справа - утвердження власної слов'яно-азійської цивілізації - є першочерговою стосовно геополітичної справи - організації слов'янського та азійського просторів у межах єдиного політичного цілого. Цивілізаційна справа визначає, таким чином, основні пріоритети справи геополітичної. Мабуть, не випадково всі нинішні геополітичні побудови російських вчених розпочинаються з аналізу проблеми цивілізаційної ідентичності Росії. Так, В. Цимбурський вважає, що Росія має передусім усвідомити свій цивілізаційний статус, а вже потім розробляти свою геополітичну стратегію. Якщо ж цього не відбудеться, застерігає він, то їй загрожує роль „всесвітньо-цивілізаційного цапа-відбувайла” [16, с. 43]. О. Панарін підкреслює, що для збереження цілісності свого простору Росія потребує нині особливо потужної цивілізаційної ідеї [9, с. 146].

Найбільш рельєфно підпорядкованість геополітичних проектів вирішенню проблеми цивілізаційного статусу Росії простежується в політичних творах Ф. Тютчева. Якщо у К. Леонтьєва сумніви щодо спроможності Росії до самобутньої цивілізаційної творчості все ж долаються планом створення самостійної слов'яно-азійської цивілізації, яка відливається у відповідний геополітичний проект, то у Ф. Тютчева цей проект є результатом власне таких сумнівів і навіть заперечення цієї спроможності. Геополітика Ф. Тютчева, зауважує В. Цимбурський, спрямована на те, щоб зняти „особливість Росії”, її історично-географічну індивідуальність, яка у Ф. Тютчева не має жодного ціннісного обґрунтування „в собі”. Особливий цивілізаційний статус Росії виправдовується Ф. Тютчевим його тимчасовістю, її прагненням до його викоренення, яке має відбуватися у міру набуття Європою нового цивілізаційного образу „другої Європи – Росії майбутнього”.

В геополітичному доробку Ф. Тютчева чітко простежуються „три Росії”. А саме: „Росія 1”, або Росія в сучасних Ф. Тютчеву імперських кордонах; „Росія 2” як душа і рушійна сила Східної Європи, покликана надати останній власне ім'я; „Росія 3”, що охоплює, за винятком Китаю, увесь євразійський континент і, передусім, Середземномор'я з корінною Європою [17, с. 90, 92 - 93]. При цьому „Росія 2” фіксує факт існування двох різних цивілізацій - „двох самостійностей”, що мають одну назву, - „Європа”, а „Росія 3” дозволяє передбачити два факти майбутнього, а саме: остаточне утворення великої православної Імперії, або Росії майбутнього, здійснене у спосіб поглинання Австрії і повернення Константинополя та возз'єднання двох церков - східної і західної. „Виходить, Росія не може історично існувати не тільки доки не виросте в „Росію 2”, а й більше того - доки не знищить цивілізаційної самостійності Заходу і не стане сама „Росією 3”, „другою Європою” - „другою” також і в розумінні хронологічної послідовності” [17, с. 94].

„Росія 3” Ф. Тютчева, яка за своїм панконтинентальним спрямуванням становить, за виразом В. Цимбурського, разючу паралель моделям Великих

Просторів, проглядається у міркуваннях О. Дугіна про доленосне для Росії значення процесу „збирання Імперії”, що має закінчитися включенням до нового панконтинентального стратегічного блоку, який очолить Росія, держав як континентального Заходу, так і континентального Сходу [4, с. 276 - 278]. Щодо цього В. Цимбурський зауважує, що будь-які проекти континентальної самореалізації Росії нічим не відрізняються від її самознищення, оскільки передбачають рух Росії до „точки омега”, в якій має зникнути її власна етноцивілізаційна платформа [15].

Якщо у Ф. Тютчева базова культурно-історична характеристика Росії - православ'я - розвертає її в бік своєї середземноморської батьківщини - корінної Європи і має на меті зняття протистояння між ними у спосіб поглинання останньої першою, то у Ф. Достоевського це ж культурно-історичне посилення має забезпечити відмежування Росії від Європи і спрямувати її в бік Азії: „Азія, азійська наша Росія - адже це теж наш хворий корінь, який не те щоб освіжити, а зовсім воскресити і перевидати потрібно!” [3, с. 36]. Саме помилкове соромлення Росією своєї азійщини обернулося для неї втратою духовної самостійності, невдалою європейською політикою і смішними намаганнями довести свою європейськість. Тим часом лише Азія може дати Росії те, що свого часу дало Європі відкриття Америки, а саме: піднесення духу і сил, природні багатства і вихід до океану. Росія внаслідок цього отримає стійкі підстави „своєї оригінальності”, своєї гідності та самосвідомості й тим самим змусить Європу повірити у свою цивілізацію та власне самостійне слово: „...в майбутній долі нашої, можливо, Азія і є нашим головним порятунком” [3, с. 33].

Православ'я, як визначальна характеристика культурного історичного світу Росії, у Г. Федорова навіть складає основу геополітичного проекту влаштування світу в цілому [10, с. 131 - 155]. Зміст історії останнього визначається Г. Федоровим як „плач за Константинополем” – першим містом, освяченим хрестом, та Паміром, гіпотетичною могилою прабатьків усіх арійських племен (Ізафета, Сіма та Хама). Константинополь і Памір - це, відповідно, початковий і кінцевий пункт руху Заходу і Сходу назустріч одне одному. Оскільки на цю зустріч Захід веде за собою всі народи океанічної смуги, а Схід – всіх представників континентального царства, то Константинополь і Памір є фокусами зіткнення континентальної і океанічної сил, а історія є „східним питанням”, „боротьбою між Сходом і Заходом не на життя, а на смерть; вирішення ж східного питання буде примиренням Сходу і Заходу, об'єднанням їх уже не на смерть, а на воскресіння і життя” [10, с. 135].

Замість того, щоб протистояти одне одному, Захід, представлений Англією, і Схід, представлений Росією, мають забезпечити поєднання обох проектів (морського і сухопутного), „зовнішнього” об'єднання людства в районі Паміру. Географічно це обумовлюється орієнтацією в цьому напрямі головних російських комунікацій з боку Середньої Азії та

головних англійських комунікацій з боку Індії. „Невже тисячолітня робота, коли вона вже підходить до кінця, коли наші лінії підходять майже до індійського Кавказу, коли нам лише варто простягнути руку Англії, щоб замкнути християнське кільце, охоплюючи ісламізм (для обеззброєння його і спрямування до хліборобства), – невже ця робота буде зруйнована моральною недалекоглядністю Заходу” [10, с. 142].

Взаємне обумовлення історично-культурних характеристик Росії та географічного напрямку її розбудови як особливого світу найбільш виразно проступає в книзі „Росія, Цареград і протоки” (1915), у якій робиться спроба комплексного аналізу так званої проблеми Босфору і Дарданелл. Лише беручи до уваги всі аспекти проблеми проток, можна, на думку С. Жигарьова, скласти повне уявлення як про зміст Східного питання, так і про можливі шляхи його вирішення, зокрема, ті, які б забезпечили Росії авторитет у світі і зняли з неї звинувачення в загарбницьких щодо проток намірах [11, с. 11 – 18]. Адже „... східне питання для Росії не є однією лише боротьбою Європи з Азією чи якоюсь там боротьбою греко-слов'янської культури з романсько-германською, а є важким і складним завданням, яке полягає в тому, щоб забезпечити власні матеріальні інтереси на сході і допомогти своїм східним єдиновірцям та єдиноплеменникам у боротьбі ...за національне і релігійне самозбереження, вивести їх з турецького підпорядкування і ввести в сім'ю європейських народів, не порушуючи законних інтересів і прав як решти незалежних держав Європи, так і самих турецьких християн” [11, с. 18]. Отже, зазначає С. Жигарьов, саме Росія має порушити питання про застосування до проток норм міжнародного права, оскільки рано чи пізно цього вимагатиме загальне правило про свободу судноплавства та інтереси всіх причорноморських держав [11, с. 110].

Формула Східного питання, виведена С. Жигарьовим, багато в чому перегукується з формулою „Росії 2” Ф. Тютчева та ідеєю Всеслов'янського союзу М. Данилевського, але передбачає апелювання не до культурно-історичних особливостей Росії, а до певних універсальних ідей – міжнародного права, справедливості, інтересів членів міжнародної спільноти тощо, які мають лежати в основі російських геополітичних проєктів, не викликаючи протесту з боку інших держав.

Зміщення акцентів у пошуку способів вирішення Східного питання з Чорноморських проток на „сопки Маньчжурії”, яке становило зміст політики Росії кінця XIX – початку XX століття й мало за мету усталення системи „від моря до моря” шляхом ініційованого С. Вітте прокладення південної гілки Сибірської магістралі до Владивостока через територію Маньчжурії, теж, на думку Б. Межуєва, мало у своїй основі певну культурну передумову, а точніше – спробу створити і популяризувати нове уявлення про ідентичність Росії та її історичні традиції [7, с. 35]. Концептуалізацією цієї спроби стало того часу так зване „східництво”, представники якого (П. Бадмаєв, Е. Ухтомський, С. Сиромятников) порушували питання про доцільність введення до культурного світу Росії

так званого „спадку Чингізхана”, який багато в чому визначає для Росії географічні контури її Сходу. „Спадок Чингізхана” означав у „східників” потребу для Росії вивчення і втілення у життя східних ідей за одночасного вироблення власної ідеї з тим, щоб „заодно з Азією” виступити проти Європи, але лишитися при цьому Росією, а не стати ще однією „азійською” чи „східною” країною.

У „східництві”, яке апелює до „спадку Чингізхана”, Б. Межуєв вбачає провісника євразійського континенталізму, називаючи самих „східників” „протоевразійцями”. Та слід зазначити, що одне і те ж культурне посилення – „спадок Чингізхана” – у „східників” і євразійців все ж підпорядковане вирішенню різних завдань, подібно до того, як православ’я в якості такого ж посилення має різні геополітичні наслідки у Ф. Тютчева, Ф. Достоевського і Г. Федотова. У євразійців „спадок Чингізхана” використовується для обґрунтування державного об’єднання Росії-Євразії, географічні обриси якої задаються „системою степу”. Оволодіння останньою, на думку євразійців, є умовою розбудови російської держави у якості „континенту-океану” (П. Савицький) чи „континенту у собі” (М. Трубецької), певного автаркічного світу в цілому, і може бути здійснене за рахунок віднайдення механізмів синтезу слов’янського і туранського начал російської культурної стихії. Тому „похід на Схід”, підкреслював М. Трубецької у праці „Релігії Індії та християнство”, в жодному випадку не означає надання переваги „східним” релігіям і „містиці Сходу” перед принадами західної культури чи прагнення синтезувати перші з християнством. Чому справді варто повчитися у народів нехристиянського Сходу, так це їх ставленню до релігії, сприйняттю її не як сукупності абстрактних формул, а як першочергового і реального фактора повсякденного життя [12, с. 294].

Натомість у „східників” „спадок Чингізхана” використовується для обґрунтування ролі Росії як союзниці і заступниці далекого (монголо-тибето-китайського) Сходу, стосовно якого Росія має дотримуватися самостійної політики, діючи в дусі православної віри та використовуючи потенціал торгових стосунків. Тобто у євразійців „спадок Чингізхана” підпорядкований завданням внутрішньої геополітики: це державне об’єднання Росії-Євразії та союз з „туранською” Азією у спосіб знаходження та усталення слов’яно-туранських синтезів, які становлять несвідомий і неусвідомлений компонент російської культури. У „східників” завданням зовнішньої геополітики є активна роль Росії на монголо-тибето-китайському Сході з тим, щоб мати в особі „жовтої” Азії мирного сусіда і торгового партнера.

Зафіксована в межах російських цивілізаційних концепцій кінця XIX – початку XX століття залежність наряду географічного розгортання Росії від того чи іншого культурно-історичного посилення наштовхує на думку, що геополітичні побудови в Росії так чи інакше є результатом її самовизначення стосовно свого історичного культурного світу. Відповідно,

усі „наркологіополітичні” побудови цивілізаційного спрямування стають геополітичними в пункті, який передбачає розбудову Росії таким чином, „...щоб існував там цілий світ, єдиний за своїм витокі, солідарний в усіх своїх частинах, світ, що живе своїм власним, органічним, самобутнім життям...” [14, с. 16]. В основі такої розбудови може лежати те чи інше культурно-історичне посилання. У Ф. Тютчева – це православ’я, яке є справжнім християнством, а тому увесь християнський світ має стати Росією; у М. Данилевського – це слов’янство, стосовно якого Росія є останнім прихистком; у К. Леонтьєва – візантизм з одночасним визнанням неможливості ігнорування „дорогоцінних азійських окраїн”; у „східників” – „спадок Чингізхана”, витлумачений з огляду на завдання зовнішньої геополітики Росії; у євразійців – той же спадок, але підпорядкований переважно завданням внутрішньої російської геополітики.

Всі ці посилання мають доволі схожі геополітичні наслідки: фатальний рух на південь (до проток і теплих вод океану) та не менш фатальний рух на схід (до „сопок Маньчжурії”). Причому обидва ці рухи, якщо взяти до уваги „Росію майбутнього” Ф. Тютчева, задаються логікою „від Росії 1 до Росії 3” й підпорядковані проблемі утвердження Росії як особливого світу. Просто те чи інше культурне посилання акцентує певний етап реалізації цієї логіки, відкидаючи решту чи відсуваючи їх реалізацію в майбутнє. Наприклад, Східне питання, за К. Леонтьєвим, має бути вирішене якомога швидше, а Всеслов’янське можна відкласти на певний час. Варто припустити, що Ф. Тютчев і євразійці становлять крайні пункти такого твердження. У Ф. Тютчева Росія зрікається своєї історично-географічної індивідуальності на користь „другої Європи - Росії майбутнього”, що має замінити собою „першу Європу”: „Держава з політичним центром в Константинополі, а духовним – в Римі (де цей центр заповнювало б навернене до православ’я західне духовенство), поєднуючи під підданством папи слов’ян, германців, італійців, греків та жителів Близького Сходу, не більше б нагадувала Росію, аніж Єгипет Птолемеїв стародавню Македонію; навіть менше, бо платформа Росії лежить за межами середземноморського ареалу” [17, с. 96].

У євразійців Росія, навпаки, акцентує свою індивідуальність: вона лише в духовному сенсі є охоронницею Візантії, в геополітичному ж дотримується традиції Чингізхана з тим, щоб у всеозброєнні виступити проти „першої Європи”, анексувавши її простори в процесі збирання „єдиної храмини” континенту. У будь-якому випадку „...конструктивістське” уявлення про довільний, не мотивований культурними передумовами поворот геополітичних орієнтацій держави на 180 градусів грішить однобічністю” [7, с. 36].

Для Росії, на думку Б. Межуєва, особливість таких передумов пов’язана, передусім, з положенням про те, що нібито сакральний її центр міститься не усередині неї, а поза її межами. Лише враховуючи цю особливість політичної свідомості Росії, можна, вважає Б. Межуєв, виважено і

комплексно дослідити прагнення Росії оволодіти тими територіями, які мають наблизити її до віддаленого від неї власного сакрального центру, де б він не розташовувався – в Європі, на Балканах чи в казковому Тибеті [7, с. 37]. Брак стилістичної єдності, постійна зміна стильової домінанти під час переходу від одного етапу цивілізаційного розвитку до іншого, відзначають Я. Шемякін і О. Шемякіна, обумовлюються самим характером російської цивілізації, яка є складним вузлом різних типів взаємодії різних начал і традицій [18, с. 94].

Таким чином, російські цивілізаційні концепції задають різні напрями географічного розгортання Росії та продукують різні геополітичні образи такого розгортання й, тим самим, самої Росії. „Унікальність Росії (яку, до речі, часто надто перебільшують) полягає не тільки в територіальній неосяжності чи розмаїтті природних і кліматичних зон, а, передусім, в концентрації різних цивілізаційних векторів” [1, с. 340]. Кожний з цих цивілізаційних векторів і оформлювався у вигляді відповідного геополітичного проекту.

Література:

1. **Гатагова Л. С.** Империя: идентификация проблемы // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Д. Аманжолова, Г. Бордюгов, В. Булдаков и др.; Г. Бордюгов (ред.); Ассоциация исследователей российского общества XX века. – М.: АИРО, 1996. – С. 332 – 356.
2. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа // Классика геополитики, XIX век: Сб. / Сост. К. Королёв. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2003. – С. 275 – 679.
3. **Достоевский Ф. М.** Полное собрание сочинений в 30-ти томах. Т. 27. Дневник писателя. 1881. – Л.: Наука, 1984. – 218 с.
4. **Дугин А. Г.** Проект „Евразия”. – М.: Яуза: Эксмо, 2004. – 511 с.
5. **Леонтьев К. Н.** Восток, Россия и славянство: философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872 – 1991) / Г. Б. Кременев общ. ред., сост., подгот. текста, коммент.). – М.: Республика, 1996. – 799 с.
6. **Максименко В. И.** Геополитическое измерение истории и среднеазиатский вопрос // Восток. – 2003. – № 5. – С. 73 – 85.
7. **Межуев Б. В.** Моделирование понятия „национальный интерес”. На примере дальневосточной политики России конца XIX – начала XX века // Полис. – 1999. – № 1. – С. 26 – 39.
8. **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 271 с.
9. **Панарин А. С.** Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). – М., 1995. – 262 с.
10. Россия и Европа: Опыт соборного анализа. Хрестоматия / Сост. и вступ. ст. П. В. Тулеева. – М.: Наследие, 1992. – 565 с.
11. Россия, Царьград и проливы / Р. Стрельцов (ред.). – Пг., 1915. – 121

с.

12. **Трубецкой Н. С.** История. Культура. Язык / В. М. Жигов (сост.); Н. И. Толстой, Л. Н. Гумилёв (вступ. ст.); Австрийская академия наук. - М.: Прогресс-Универс., 1995. - 800 с.

13. **Туrowsкий Р. Ф.** Русская геополитическая традиция // Вестник Московского университета. Сер. Политические науки. - 1996. - № 5. - С. 51 - 64.

14. **Тютчев Ф. И.** Политические статьи. - Репр. изд. СПб. - Париж: УМСА-Пресс, 1976. - 173 с.

15. **Цымбурский В. Л.** Остров Россия: Циклы похищения Европы (Большое примечание к „Острову Россия”) // www.archipelag.ru

16. **Цымбурский В. Л.** Россия - Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и её геополитика / РАН. Институт философии. - М.: Эдиториал УРСС, 2000. - 142 с.

17. **Цымбурский В. Л.** Тютчев как геополитик // Общественные науки и современность. - 1995. - № 6. - С. 86 - 98.

18. **Шемякин Я. Г., Шемякина О. Д.** Россия-Евразия: специфика формообразования в цивилизационном пограничье // Общественные науки и современность. - 2004. - № 5. - С. 83 - 94.

Політична система мондіалізму

Максиміліан Шепелев,

доктор політичних наук,

доцент кафедри політології

Дніпропетровського національного університету

Постійні зміни і розмаїття є важливими ознаками глобалізму, і тому, на перший погляд, може скластися враження, що в глобальній дійсності взагалі не існує жодних усталених форм і закономірних тенденцій. Насправді ж глобалізація як продукт антропосоціальної творчості цивілізації Модерну об'єктивно спрямована на зростання впорядкованості суспільних відносин, що є умовою виживання і розвитку цивілізації.

Специфіка політологічного підходу до розуміння глобалізації пов'язана з її інтерпретацією як певного світового порядку, що передбачає його інституційне оформлення [1]. У. Бек осмислює глобалізацію як політизацію, тобто ступінь інтеграції світової спільноти, що відбулася, і стає основою переорієнтації та реорганізації політичного простору [2, с. 194 – 195].

Для політологічного підходу до глобалізації важливо, що в цьому процесі в міжнародному житті утверджуються нові центри прийняття політичних рішень, здатні не просто впливати на правила „глобальної гри”, а навіть визначати нові її правила. Йдеться, насамперед, про деконструкцію традиційних уявлень про суверенітет держав та обмеження їх статусу як основних міжнародних акторів. Тим часом для США, як претендента на світову гегемонію, проблеми глобалізації є питанням повсякденного управління. Згідно з американоцентричним світопорядком, фактично створено певну „внутрішньоглобальну” політичну систему.

Насамперед треба відзначити, що світовий процес все більше розглядається з точки зору зростання чи зниження впорядкованості зв'язків і відносин. На цьому ґрунті з'явилися концепції, за якими формування глобального суспільства має супроводжуватися переходом від міжнародного до світового порядку, коли загальносистемна структура визначатиме внутрісуспільні процеси на національному і локальному рівнях. Багато вчених визнають перехід від міжнародного до світового порядку єдиною альтернативою світовому безладу, стихійному розвитку людства.

Зростає усвідомлення, що умовою справжнього світопорядку має бути глобалізація управління світовим розвитком. Проблеми сутності, способів, моделей і наслідків глобального управління, перспективи появи глобальних наддержавних політичних структур стали предметом уваги багатьох дослідників, серед яких можна назвати О. Білоруса, О. Болгова, І. Василенко, Ф. Войтоловського, М. Делягіна, М. Косолапова, В. Кременюка, Г. Морозова, М. Стрежньову, К. Бартлетта, С. Гошала, Л. Брауна, Р. Кохейна, Т. Сінклера, А. Вендта, Дж. Джонсона, Е. Лінклейтера, К. Мушакодзі, В. Рейніке, Дж. Розенау, Р. Фолка, Е. Страусса, А. Етціоні, О. Янга. У процесі розвитку глобальних досліджень увага вчених все більше зміщується в площину технологічних, управлінських проблем глобалізації. Поглиблюються дослідження глобальних політичних інституцій та політичних комунікацій як у структурному, функціональному, так і в прогностичному аспекті.

Формування економічної системи глобалізму, обумовлюючи розгортання процесу мондіалізації як формування світового порядку, що передбачає глобалізацію управління світовим розвитком, створює підстави для формування політичної системи мондіалізму – механізму виявлення, діагностики і вирішення глобальних проблем шляхом прийняття і реалізації глобальних політичних рішень у сфері міжнародних відносин. Політична система мондіалізму містить інституційну, нормативну, функціональну та комунікативну підсистеми, які забезпечують глобальне управління світовим розвитком.

Поява глобального суспільства означає глобалізацію соціальних суперечностей, винесення їх за національні межі. Формуються глобальні класи: інтеркратія – новий глобальний правлячий клас, до якого належать транснаціональні еліти (від глобальної бюрократії, медіа-магнатів, власників глобальних корпорацій до керівних верхів окремих держав, католицьких ієрархів і протестантських пасторів), когнітаріат – такий же глобальний клас виробників знань, інтелектуального капіталу. Політична система мондіалізму покликана забезпечити глобальну владу інтеркратії, сформувати механізм узгодження класових суперечностей у глобальному суспільстві.

Політична система мондіалізму – це система взаємодії транснаціональних еліт, які втратили національну прив'язку і діють всупереч інтересам власних народів, що виражається у змісті і способах прийняття глобальних політичних рішень. Це переконливо засвідчили події навколо воєнної операції проти Іраку, коли владні еліти країн Західної Європи, Туреччини, Австралії, України та багатьох інших держав повністю зігнорували громадську думку. Пов'язані інститутами глобальної „культури Давосу”, вони все більше вдаються до силових акцій, спрямованих на ліквідацію соціальних досягнень минулого та обмеження доступу народу до процесу прийняття політичних рішень.

Хоча інституційним ядром політичної системи мондіалізму стали

егалітарні міжнародні регулюючі органи, що утворилися у XX столітті (Ліга Націй, ООН), однак нині сформувалося „нове покоління” вже елітарних глобальних регулюючих органів, які все більше витісняють попередні структури.

Політична система мондіалізму характеризується вибірковою легітимністю владних суб'єктів і дій, що передбачає наявність владної еліти, яка санкціонує легітимність, та особливої групи суспільств з обмеженим суверенітетом. У цьому сенсі **глобальний елітаризм як основа політичної системи мондіалізму насправді є головним дезорганізуючим чинником світового політичного порядку**, і в цьому полягає суперечливість процесів мондіалізації. Подібно до того, як економічна система глобалізму, будучи продуктом глобалізації економіки, є в певному розумінні її запереченням, те ж саме відбувається й у політико-управлінському вимірі глобалізації. Мабуть, головною причиною цього є те, що не існує глобальних політичних інститутів, які забезпечували б рівновагу як між елементами „глобальної тріади”, так і у відносинах між глобальними центрами влади і глобальним громадянським суспільством. На рівні держави ці функції виконують інститути політичного представництва і політичні партії. Але ще незрозуміло, що може їх замінити на глобальному рівні, і це розбалансовує механізм глобального управління.

Політична система мондіалізму являє собою універсальну систему, покликану забезпечувати підтримку функціональних параметрів світового порядку. Відтак вона виступає в якості системи глобального управління. Якщо підходити до глобального управління з позицій парадигми міжнародних порядків, то слушно пов'язувати політичне управління глобальними процесами саме з встановленням міжнародного порядку субординації.

Формування порядку субординації на початку XX століття було важливим етапом розвитку міжнародного порядку в напрямі ускладнення управлінських принципів організації міжнародного життя. Ця форма міжнародного порядку означає підпорядкування, в тій чи іншій мірі, інтересів окремих міжнародних акторів інтересам міжнародної спільноти, які все більше усвідомлюються із зростанням взаємозалежності в економічній, технологічній, соціокультурній сферах життєдіяльності. За цих умов створюються міжнародні регулюючі режими для передбачуваного організованого впливу на транснаціональні процеси. Вже напередодні Першої світової війни істотні аспекти цих процесів стали предметом глобального міждержавного регулювання з боку міжнародних організацій. Так створювалася інфраструктура для транснаціонального управління економічними, соціальними і культурними процесами.

Саме виникнення порядку субординації зробило принципово можливим якісний прорив у впорядкуванні міжнародного життя, тобто просування від міжнародного до світового порядку. **Світовий порядок – це спосіб цілераціональної організації міжнародного життя шляхом формування**

глобального інституційного середовища узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів. Отже світовий порядок передбачає наявність юридизованої та етичної систем норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів і процедур політичного узгодження, в тому числі й засобів та методів переведення насильницьких способів розв'язання конфліктів у політичні форми їх врегулювання, а головне – об'єкта впорядковуючих впливів в особі глобального суспільства.

Політичний характер управлінської діяльності нерідко пов'язується зі ступенем участі в процесі вироблення найзагальніших, стратегічних рішень, а також з масштабами соціального впливу управлінської діяльності. Здається, таке розуміння значно обмежує сферу політичного управління, за межами якої залишається координація дій з реалізації стратегічних рішень та здійснення контролю. Інша точка зору передбачає розгляд політичного управління як такого, що здійснюється в політичному контексті, охоплює всі сфери суспільного життя, створюючи умови для реалізації різних проявів життя людей. Можна сказати, що суб'єкти політичного управління використовують тиск економічних і технологічних чинників для досягнення певного ступеня інтеграції, організації, порядку. Тобто технічні проблеми насправді стають не безпосередньо об'єднуючими факторами, а лише передумовами певних форм взаємодії, характер яких залежить від цілей, встановлених суб'єктами політичного управління.

Вищим рівнем політичного управління на державному рівні є політичне керівництво, але не можна механічно екстраполювати державну модель на глобальний рівень соціальної організації. Політичне керівництво на рівні держави концентрує найвищі повноваження щодо прийняття державних рішень, найвищих кадрових призначень, розподілу фінансових і матеріальних суспільних ресурсів, а також використання силових та інформаційних структур. Воно передбачає визначення стратегічного напрямку розвитку держави, політичної системи і вибір засобів здійснення основних цілей і завдань, їх найважливіших принципів і шляхів досягнення.

Хоча політична система мондіалізму містить певну інституційну структуру, специфіка міжнародної ієрархізації не передбачає можливості виокремлення політичного керівництва в такому розумінні. Його місце посідає **стратегічне управління глобальним розвитком**, предметом якого є **стратегія управління глобалізацією**. Щоб стати реальною програмою дій, стратегія управління глобалізацією має носити справді глобальний характер і бути розробленою й ухваленою в межах багатосторонньої організації, яка користується загальним авторитетом. Нині у світі активно обговорюється саме ця проблема. Говорячи про необхідність формування міжнародної стратегії управління глобалізацією, І. Іванов наголошував на тому, що „принципово важливо закласти в основу такої стратегії морально-етичні принципи, які поділяються всіма членами міжнародної спільноти, і

в першу чергу – ідею соціальної солідарності людства” [3, с. 20].

Політичне управління має формальний характер, офіційний статус, що відмежовує його від неформального політичного лідерства. Як зазначає О. Шабров, „у громадянському суспільстві домінують механізми самоорганізації, а в державі – управління” [4, с. 88]. Держава, як відомо, є типом політично організованого суспільства. Розвиток процесів політичної організації глобального суспільства, який визначається як мондіалізація, зумовлює формування, інституціоналізацію політичної системи мондіалізму. „Глобальне управління, – як зазначає С. Сіденко, – в сучасних умовах розвивається, однак здійснюється незбалансовано і має свої особливості” [5, с. 503]. Сучасна політична система мондіалізму, яка забезпечує реалізацію функцій глобального управління, відбиває американоцентричний гегемоніальний порядок, встановлений після періоду біполярності, а також тенденції його трансформації у порядок імперіальний.

Функціональна підсистема політичної системи мондіалізму включає елітарно-консенсуальні процедури спільного прийняття рішень при вирішальному домінуванні США. Однак нинішній підхід до розвитку, що виробляється за допомогою її механізмів, носить фрагментарний та розрізнений характер; він не інтегрує завдання у сферах економіки, соціальної сфери, екології, миру і безпеки. Цей підхід не враховує того, що неусталені форми споживання лягають непомірним тягарем на світові природні системи. В цих умовах політичні підходи до фінансових, інвестиційних, технологічних, ресурсних проблем розвитку лишаються нескоординованими і непослідовними; визначаються вони переважно не стратегічними інтересами, а короткостроковими завданнями. Все це актуалізує проблему вдосконалення координації політичного управління процесами глобального розвитку.

Інституційна підсистема політичної системи мондіалізму містить, окрім системи ООН, яка залишилася як спадщина від минулого порядку кондомініуму, трансрегіональні системи колективної безпеки (НАТО та Американо-японський договір безпеки), інститути світової фінансової системи (МВФ, Світовий банк), інститути глобальної системи „вільної торгівлі” (ВТО, ОЕСР), інститути світової юрисдикції (Міжнародний спеціальний трибунал), континентальну політико-економічну систему, яка забезпечує вирішальну неоімперську владу США над Північною і Латинською Америкою (НАФТА і Панамериканський союз). Особливістю політичної системи мондіалізму є „принципова непублічність дій нової транснаціональної та неформальної еліти” [6, с. 112]. Вона є складником ширшої проблеми відчуження влади, що призводить до втрати можливості самоуправління та самоорганізації.

Основою глобального управління залишається інституціоналізована міждержавна взаємодія. Головною ареною співпраці держав при глобальному управлінні є Організація Об'єднаних Націй. Майже досягнута

універсальність ООН полегшує реакцію на глобальні виклики; і важливою передумовою в цьому зв'язку є густа мережа місцевих представництв ООН/ПРООН, що робить можливою тісну співпрацю з партнерами на місцях (з урядовими закладами, а також із суспільними групами). Норми і правила, прийняті в ООН (наприклад, у сфері прав людини), особливим чином надають ООН легітимацію для дій у чутливих, з політичної точки зору, сферах (наприклад, „хороше управління” – good governance – і демократизація).

В останні роки керівництво ООН вживало певних заходів для зміцнення системи управління та координації оперативної діяльності ООН. Зокрема, в лютому 2006 року було створено Групу високого рівня з питань злагодженості у системі ООН. На нинішньому етапі ООН не має у своєму розпорядженні інституційного потенціалу для вживання військових заходів примусу на підставі Глави VII Статуту ООН. У цих умовах найбільш ефективним засобом стримування агресії чи ескалації конфлікту керівництво ООН вважає створення на одноразовій основі коаліції держав-членів, котрі бажають брати в них участь. Як і раніше, для того, щоб операція з примусу користувалася широкою міжнародною підтримкою і була легітимною, необхідний мандат Ради Безпеки, який санкціонує такі дії.

Та увага ООН все більше зосереджується на постконфліктному миротворенні, тобто на відновленні державної влади, активізації взаємодії між державою і суспільством, поживавленні громадянського суспільства та відтворенні інституційних засад економічного і соціального розвитку в період після конфлікту. Предметом координуючих і спрямовуючих зусиль з боку ООН стали й інші аспекти внутрішнього життя суспільств, навіть тих, у яких не було збройних конфліктів. Йдеться про діяльність, спрямовану на утвердження універсальної моделі демократії. Так, у вересні 2005 року було вирішено створити Фонд демократії ООН, який мобілізував внески на суму 49 млрд. дол. США [7, п. 129].

Це, зокрема, підтверджує висновок, що **розвиток політичної системи мондіалізму спрямований на поступову інкорпорацію національних держав, їх підпорядкування глобальним інституціям шляхом обмеження державного суверенітету та включення у наднаціональні механізми регулювання, планування і координації.** Умовно це нагадує процес формування американської моделі федералізму на основі делегування штатами певних повноважень федеральному центрові. Така точка зору ґрунтується на наявності в сучасному світі двох глобальних суперечностей, визначених В. Пастуховим: „З одного боку, це суперечність між поліетнічним складом нинішнього суспільства і територіальною формою його політичної організації. З іншого боку – суперечність між глобалізацією відносин у межах світової спільноти і суверенною формою структуризації останньої” [8, с. 114]. На перетині цих суперечностей виник югославський конфлікт, що поставив світову спільноту перед питанням

про припустимість чи неприпустимість втручання ззовні в етнічний конфлікт на території суверенної держави. Боротьба між прихильниками втручання і його супротивниками відбивала протистояння доктрини „прав людини” і принципу державного суверенітету, що пронизує всю післявоєнну історію.

На тлі девальвації державного суверенітету поряд з міждержавними механізмами глобального управління активно використовуються транснаціональні інститути глобального громадянського суспільства. Глобальне управління значною мірою ґрунтується на різних формах міжнародної співпраці між суспільним і приватним секторами (public-private partnership), а також на колективному пошуку і розв’язанні проблем: оскільки управлінські ресурси з вирішення міжнародних і глобальних проблем (знання взаємозв’язків, здатність установлювати межі і наведення порядку) часто розосереджені між різними гравцями, значення public-private partnership, що виходить за межі окремої країни, зростає.

Представники громадянського суспільства і приватного сектора беруть дедалі активнішу участь у глобальному управлінні. Форми цієї участі варіюються від висування ідей і пропозицій до здійснення конкретних заходів, таких, як, наприклад, надання послуг у сфері суспільної охорони здоров’я чи продовольчої допомоги. Уряди зберігають за собою монополію на закріплення і проведення тієї чи іншої політичної лінії, однак недержавні актори відіграють все більшу роль на етапах визначення проблеми, аналізу проблемних зв’язків і безпосереднього виконання (наприклад, збір даних, моніторинг, робота в приватно-громадських інститутах з регулювання).

Перед політичною системою мондіалізму з розгортанням транснаціональної мережі організацій глобального громадянського суспільства та посиленням їх політичного впливу постають питання інституційного впорядкування цієї активності. Виникає проблема пошуку дієздатних механізмів формування політики світового розвитку на основі узгодження конкуруючих політичних та інших інтересів. Нинішня інституційна структура, що формувалася, передусім, для підтримання міждержавного балансу сил і впливів, все менше задовольняє ці потреби. Не забезпечується, насамперед, адекватне агрегування інтересів міжнародних акторів.

Формування **нормативно-регулятивної підсистеми** політичної системи мондіалізму пов’язане зі створенням певного кодексу глобальної поведінки. В основі його лежить, на думку А. Етціоні, „зародження глобального консенсусу щодо того, що вважати благом” [9, с. 61], що постає джерелом „м’якої” нормативної влади, цілком заснованої на силі переконання. В уявленні А. Етціоні світ фактично рухається до синтезу пієтету Заходу до індивідуальних прав з пошануванням Сходу до соціальних зобов’язань, західної уваги до автономії особистості та східної турботи про суспільний порядок, правового і політичного егалітаризму Заходу з авторитаризмом

Сходу, секуляризму й морального релятивізму Заходу зі східними уявленнями про потойбічне існування і трансцендентальні смисли. А. Етціоні сподівається, що „глобальний нормативний синтез забезпечить розуміння того, які форми застосування сили справді легітимні чи більш правомірні, а які – менш” [9, с. 67].

Об’єктивно „кодекс міжнародної поведінки” має бути спрямований на захист колективних, загальних інтересів світової спільноти. Нині спостерігається певна еволюція в напрямі визнання „міжнародної спільноти” суб’єктом міжнародного права. Підтвердженням цього є, зокрема, рішення Міжнародного Суду у справі Б. Тракша, яке визнало існування обов’язків стосовно „міжнародної спільноти”. Розробляється концепція спільної спадщини людства. Спостерігаються також спроби наділити правом виступати в якості втілення „організованої міжнародної спільноти” певну глобальну організацію, насамперед ООН.

Особливо важливо, що підсистема глобальних норм створюється в умовах кризи довіри до можливостей національної держави та інтенсивного розвитку інфраструктури глобального громадянського суспільства – міжнародних неурядових організацій, транснаціональних неформальних структур і громадських рухів. Для цих „транснаціональних комунітарних організацій” (термін А. Етціоні) характерний набір єдиних ціннісних орієнтирів і зв’язків між їх лідерами та пересічними учасниками. Ці організації відіграють значну роль у міжнародних моральних діалогах, в ході яких виробляються транснаціональні цінності і норми, що відіграють роль „м’якого права” і сприяють досягненню „глобального нормативного синтезу”. Вони активно просувають ідею: заради спільного прогресу треба принести в жертву частину національного суверенітету. Їх діяльність пробуджує буденну космополітичну свідомість, що стає важливим чинником глобальної громадянської активності.

Тим самим роль „транснаціональних комунітарних організацій” доповнюється активними процесами персоналізації міжнародних відносин, які відкривають перед індивідами можливість набувати членство у різних національних і наднаціональних політичних спільнотах, здійснюючи в такий спосіб право участі в управлінні й самовизначенні від локального до глобального рівня. Під впливом змін у свідомості громадян змінюється й самоусвідомлення активних глобальних акторів, котрі все більше розглядають себе як членів глобальної спільноти, що безальтернативно примушуються до діалогу і кооперації. Відтак глобальність стає основою політичного мислення і політичної дії.

Головним джерелом легітимації в новій глобальній архітектурі стає нетерпимість до масового вбивства із застосуванням зброї масового знищення, широкомасштабного тероризму й геноциду. „Виживання будь-якого режиму все більше вимагає як внутрішньої, так і міжнародної легітимності” [9, с. 70].

З цього випливає й те, що найважливішим елементом нормативно-

регулятивної підсистеми є принцип **глобальної відповідальності** держав, корпорацій та інших учасників глобальної взаємодії. Його утвердження спрямовується на забезпечення інкорпорації національних держав у структуру політичної системи мондіалізму. Значення цього принципу не раз підкреслювали міжнародні організації, в тому числі й Генеральна Асамблея ООН. Комісія з міжнародного права протягом кількох років розробляла правові норми про міжнародну відповідальність держав, а 12 грудня 2001 року Генеральна Асамблея ООН за підсумком цієї роботи прийняла резолюцію, додатком до якої став документ „Відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії”. В ньому особливу увагу приділено відповідальності перед світовою спільнотою за порушення імперативних норм загального міжнародного права.

Однак, окрім підтримки спільних інтересів учасників глобальної спільноти, **норми глобальної відповідальності значною мірою легалізують глобальне насильство**, інтервенціонізм, які розглядаються як контрзаходи, спрямовані на забезпечення відповідальності у примусовому порядку. В реальній практиці на глобальному рівні все більше поширюється національна практика відповідальності держави за дії її посадовців: все частіше міжнародна відповідальність за порушення тих чи інших норм з боку державних діячів перекладається на держави в цілому.

Утвердження принципу глобальної відповідальності держав, корпорацій та інших учасників глобальної взаємодії спрямоване, насамперед, на забезпечення інкорпорації національних держав у структуру політичної системи мондіалізму. Створення права міжнародної відповідальності в реальності супроводжується поширенням правового нігілізму як норми політичної практики у міжнародному житті, що виражається у неприйнятті або вибірковому прийнятті глобальними державами, насамперед США, правових норм і загальних принципів міжнародного спілкування.

„Активно формується поствестфальська міжнародно-правова парадигма, яка закріплює у суспільній свідомості та у просторі міжнародних відносин новий звичай у якості специфічної норми своєрідного протоправа”, – зазначає О. Неклесса [10, с. 242]. Характерні риси цього „протоправа” – нечіткість законодавчої бази, превалювання владної політичної ініціативи над юридично закріпленими повноваженнями і сталими формами поведінки держав на міжнародній арені, неформальний характер ряду впливових організацій, анонімність і принципова непублічність значної частини рішень, які вони приймають. Серед новацій є також практика судового переслідування відставних і навіть діючих глав держав та урядів, інших високопосадовців з боку міжнародних та іноземних органів судочинства.

В цілому не можна не визнати, що в нинішньому вигляді політична система мондіалізму не забезпечує (і не може забезпечити) реалізації демократичних принципів глобального управління, насамперед принципів рівноправного доступу до формування глобальних інститутів і прийняття

глобальних рішень, так само, як і рівної відповідальності суб'єктів перед глобальним суспільством. Нині ця система значно менш демократична і репрезентативна навіть у порівнянні з періодом її становлення за часів „холодної війни”, коли глобальне біполярне протистояння створювало ситуацію конкуренції різних соціально-політичних та економічних моделей, котрі намагалися мати більш привабливий вигляд в очах світової спільноти. Нині у світі, який підтримується гегемоніальною владою єдиної наддержави, такої потреби немає.

Література:

1. **Шепелєв М. А.** Глобально-цивилизационные процессы и планетарное сознание // *Цивилизационная структура современного мира* / Под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. – В 3 т. – Т. 1. Глобальные трансформации современности. – К.: Наукова думка, 2006.
2. **Бек У.** Что такое глобализация? (Ошибки глобализма - ответы на глобализацию) / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника. – М.: Прогресс-Традиция, 2001.
3. **Иванов И. С.** Внешняя политика России в эпоху глобализации: Статьи и выступления. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002.
4. **Шабров А. Ф.** Политическое управление: проблема стабильности и развития. – М.: Интеллект, 1997.
5. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни* / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К.: Наукова думка, 2002.
6. **Некlessа А.** Управляемый хаос: движение к нестандартной системе мировых отношений // *МЭ и МО.* – 2002. – № 9.
7. **Аннан К.** Доклад Генерального секретаря о работе Организации Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 57-я сессия. Дополнение №1 // *Електронний ресурс* www.un.org/russian/document/sgreport/a-61-1/a-61-1.doc
8. **Пастухов В. Б.** Балканский синдром: история болезни // *Полис.* – 1999. – № 2.
9. **Этциони А.** От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004.
10. **Некlessа А. И.** Глобальный град: творение и разрушение // *Глобальное сообщество: Картография постсовременного мира* / Рук. проекта, сост. и отв. ред. А. И. Некlessа. – М.: Вост. лит., 2002.

Суть терористичних загроз в сучасному світі

Сергій Логвиненко,

аспірант кафедри політології
Міжрегіональної академії
управління персоналом

У статті розглядаються такі сучасні світові тенденції, як регіоналізм і глобалізм у зв'язку з можливістю обумовлення ними певних терористичних загроз.

В сучасних непростих умовах різні держави у своїх доктринах визначають поняття тероризму з огляду на бачення ними конкретних загроз, що виникають (чи можуть виникнути) для них за певних обставин. Це, зокрема, загрози суверенітету держави, реалізації державної політики, територіальній цілісності країни, акти агресії, спрямовані на дестабілізацію ситуації в країні. Отже стурбованість світової спільноти очевидна. Та попри все це сучасний світ, прагнучи протидіяти тероризмові, так і не зміг ще цілком досягнути це явище і дати йому чітке визначення, а відтак і виробити ефективні засоби для запобігання йому.

У Російській Федерації, що постійно відчуває загрозу терористичних атак, тероризм визначається як „насилля чи загроза його застосування” (Закон „Про боротьбу з тероризмом”, редакція 2000 року). Але ж під це визначення можна, за бажання, підвести будь-що: від брутального зґвалтування до національно-визвольного руху.

В Туреччині, що теж повсякчас відчуває загрозу тероризму (курдський сепаратистський рух), визначення тероризму сформулювали, на нашу думку, точніше: „Терор - це різного роду діяльність, що здійснюється однією людиною чи групою людей, які є членами організації, котра за допомогою нападу, насилля, залякування, катувань чи погроз ставить за мету змінити правовий, соціальний, політичний, світський чи економічний устрій, закріплений у Конституції республіки, підбив національної чи державної гідності, підбив авторитету держави, знищення чи захоплення влади, порушення прав і свобод, заподіяння шкоди суспільному устрою і загальному здоров'ю” [1, с. 1].

Фахівці з цього питання переважно визначають тероризм як глобальну, геополітичну загрозу. Та, на нашу думку, це не зовсім правильно, оскільки

досить часто регіональні прояви тероризму становлять для людства не меншу загрозу, ніж глобальні.

Тероризм має глибокі історичні корені. У наш час, як і завжди, суспільство динамічно розвивається, нагромаджуючи матеріальні блага і споживаючи ресурси. Саме ці фактори і є визначальними причинами агресії, в тому числі й тероризму. Саме ця обставина спонукає великих гравців „світової шахівниці” шукати нових ринків збуту, нових ресурсів, нових територій. І це не може не турбувати будь-якого державного чи іншого утворення, яке прагне забезпечити свої інтереси, добитися визнання своїх прав іншою спільнотою. Отож саме ці фактори та особливості суспільного розвитку і стають причинами, що породжують терористичні акції і терор взагалі.

Проте це ще не означає, що не існує й інших джерел тероризму.

Так, у Концепції національної безпеки Російської Федерації зазначається: „Етноогоїзм і шовінізм сприяють посиленню націоналізму, політичного та релігійного екстремізму, етносепаратизму і створюють умови для виникнення конфліктів” [2, с. 3.] Це твердження, можливо, й правильне, але не зовсім досконале. Що таке етноцентризм і етносепаратизм? Якщо етнос – це народ, то народ, звісно, має межі свого поселення і впливу. Тобто народ, будучи етноцентристом, живе у своєму етнічному колі, за яке прагне не виходити, але й не пускати до нього чужинців. При цьому народ користується усіма благами, які може надати йому його територія.

У цьому контексті виникає питання: у чому полягає різниця між визвольною війною, війною на захист національних прав та інтересів і тероризмом?

Далі. Досить давно стала вже звичною думка, що процеси глобалізації невідворотні. Однак сьогодні це твердження вже піддається сумніву. Світ можна було вважати таким, що глобалізується, до 1991 року, – доти, доки існували глобальні центри сили. Нині ж доцільно вести мову не про дво-, а про три- і т. д. полярний світ (хоча глобалізаційні процеси все ще спостерігаються).

Глобалізація, у найширшому її розумінні, означає однорідність, єдність – поглядів, ідеологічних засад, устрою суспільства, способів сприйняття світу тощо [3]. Слід зазначити, що до 1991 року у світі існували дві глобальні соціальні системи – капіталістична і соціалістична. Проте й тоді світ не був однорідним. А тому можна стверджувати, що глобалізація – єдність світу, культур, націй – є не чим іншим, як глобальним обманом, можливо, навмисно кимось створеним. Це твердження підтримують і деякі російські вчені. Таку думку, зокрема, підтримує С. Долгов у праці „Глобалізація економіки. Нове слово чи нове явище” [6, с. 13].

Звертаючись до проблеми сучасного регіоналізму, слід зазначити, що „старий” регіоналізм був обмеженим, закритим, а „новий” постає як усвідомлений вибір, відкритий, міжнародний [7, с. 148].

Світ, на нашу думку, взагалі не може бути глобальним. Адже єдність можна закріпити або економічною вигодою, або духовною силою чи підміною духовної єдності – ідеологією (США, СРСР, фашистська Німеччина). За визначенням, ідеологія – це система політичних, правових, морально-етичних, релігійних, естетичних і філософських поглядів, ідей, теоретичних засад, що кристалізуються на теоретичному рівні суспільної свідомості [3]. Світ завжди був регіональним, він завжди тяжів до роз'єднання. Відстежуючи історію розвитку будь-яких держав, спостерігаємо постійні війни: спершу – за приєднання території, потім – за її утримання в зоні впливу певної держави, і, зрештою, до нового роз'єднання, тобто до загибелі імперій. При цьому можна стверджувати, що в момент приєднання і під час перебування під гнітом чи під певним впливом ці територіальні об'єднання зазнавали глобалізаційних процесів. Вони асимілювалися, культурно споріднювалися, проте завжди тяжіли до роз'єднання. Тобто світ є, був і буде регіональним, допоки суспільства, соціальні групи матимуть культурні відмінності, відчуватимуть певну спорідненість з територією проживання і будуть носіями певної мови (що можна віднести до блоку культури).

Зважаючи на це, можна припустити, що глобалізація є, по суті, загарбницькою війною, тобто поширенням зони впливу окремих держав на інші держави чи шляхом прямого силового тиску, чи шляхом непрямого впливу – через певні соціальні механізми.

Взагалі світ можна поділити на низку культурно-цивілізаційних регіонів (франц. *region*, лат. *regionis* – область, район, тобто територія, що відповідає кільком областям, районам країни чи кільком країнам, об'єднаним певними ознаками [3]). Різниця між регіонами визначає міру їх кооперації і можливості співіснування в межах одного державного утворення, тобто під одним і тим же апаратом політичної влади.

Принципово важливо, як уже зазначалося, що завершення „холодної війни” надало значного імпульсу поглибленню інтеграції світової економіки і посиленню національних інститутів. Відтак процеси глобалізації і регіоналізації стають, „по-перше, взаємопов'язаними і, по-друге, політично вмотивованими” [4, с. 11]. На ранніх етапах цей процес можна було простежити у федеративних державах, та наприкінці 1990-х років він охоплює й унітарні держави. Підвищується роль місцевих органів влади, які одержують все більше повноважень, в тому числі й у сфері міжнародної діяльності. Складнішими стають взаємини між різними державами.

Виникає, однак, питання: чи є регіоналізм „побічним продуктом” глобалізації, що може пов'язуватися з неоднорідністю економічного простору як у контексті міжнародних змін, так і всередині однієї держави? Ф. Фукуяма пише: „Економічні сили раніше породили націоналізм, замінюючи клас національними бар'єрами, створюючи централістське гомогенізоване в мовному плані суспільство. Ті ж економічні сили обумовлюють невілювання національних бар'єрів шляхом „глобалізації

економіки”.

Як можна простежити зв'язок сучасних геополітичних змін, процесів глобалізації та регіоналізації з тероризмом?

Безпосередньо. Тероризм - це те, що існує, що лежить, так би мовити, на поверхні; це симптом, за яким, йдучи від зворотного, можна виявити хворобу.

У книзі дослідника регіональної політики Євросоюзу А. Ландбассо „До питання теорії регіонального розвитку” [11] зазначається, що перший етап розвитку регіоналістики характеризувався феноменологією, другий - раціоналізмом і плюралізмом, а нинішній - в основі своїй є ідеократичним, до того ж він пронизаний антропоцентризмом і відходом від загальнонаціональних ідей і доктрин. Владно-правовий контекст, в який вписується певний регіон, настільки важливий, що може переважати навіть матеріальні детермінанти [11]. І з цим не можна не погодитися.

Територіальні спільноти, відчуваючи можливість отримати певні матеріальні чи інші вигоди внаслідок відокремлення регіону їх проживання від більшого територіального, адміністративного чи державного утворення, прагнуть відокремитися спершу засобами ідеологічного впливу, далі - здобуттям влади або ж силовими засобами (радикальним їх проявом є терор). Пізніше на озброєння беруться правові, економічні та інші засоби боротьби.

Радикальність терору залежить від морально-етичних засад „реалізаторів” акцій. Адже в соціальній групі (хай то буде терористичне угруповання чи радикальна партія) сповідується своя „корпоративна” культура, що і визначає міру жорстокості і радикальності її дій. Зазвичай ця культура не входить у дисонанс з культурою і традиціями регіону дислокації терористичного руху, але, окрім релігійного та етнічного, включає й додаткові ідеологічні аспекти.

Якщо погодитися з наведеними вище твердженнями, то можна глобалізаційні та регіоналізаційні тенденції систематизувати у певну циклічну модель, яка має такий вигляд: 1) спершу маємо поділ території на дрібні державні утворення, які стають окремими політичними та економічними суб'єктами; 2) через певний час відбувається виокремлення певного державного утворення, поширення його впливу на інші державні утворення. В цей період в розвитку регіону простежуються глобалізаційні тенденції. Внаслідок цього в регіоні виникає гегемон, який частково чи повністю контролює „держави-сателіти”; 3) останній етап - посилення регіоналізаційних тенденцій і роз'єднання глобального утворення на кілька державних утворень, які певний час існують як незалежні. З часом такий цикл може повторитися.

Якими бувають особливості таких циклів?

Для першого циклу характерний активний розвиток: держава, що претендує на лідерство, набуває економічної потуги, культурного піднесення та ідеологічної єдності. Другий етап характеризується

досягненням державою достатньої потуги для можливості ресурсних витрат на розширення і розвиток економіки; відтак виникає потреба в задіянні нових ресурсів чи освоєнні нових ринків. На третьому етапі держава, що об'єднує кілька районів, може застосовувати важелі впливу і розширювати територію, ринки, отримувати доступ до нових ресурсів. Проте через певний час на регіональному рівні в середовищі місцевого (етнічного) населення відбуваються певні соціальні чи економічні зміни. Набирають сили провладні клани, які мають на меті переважно збереження власних економічних вигод і отримання повної влади над регіонами, незалежності від центру. Такі зміни можуть бути як позитивними (економічний розквіт мікрорайону), так і деструктивними (занепад мікрорайону). При цьому населення починає усвідомлювати суттєві ідеологічні чи духовні відмінності з „центром” (часто не без допомоги сторонніх сил), необхідність відновлення самоврядування і можливість отримання більшого зиску від своєї етнічної території. Застосовуючи певні важелі впливу, населення розширює свою територію, ринки, отримує доступ до нових ресурсів. Через певний час корінне населення відчуває можливість окремого подальшого розвитку, посилює окремі (часом і суттєві) ідеологічні чи духовні відмінності з „центром”, прагне добитися повноцінного самоврядування, аби отримати більший зиск від своєї етнічної території. Для цього етапу характерні визвольні війни, прагнення певних територій створити власну державу, піднесення національно-визвольних рухів або ж рухів, що ідентифікують себе з ними. Останній (третій) етап властивий для сучасного світу.

Втративши центри сил, світ втратив і глобальність. Скінченність ресурсів ще більше напружує ситуацію в міжнародній системі доступу до них та до їх використання. Посилює напругу й зміна ролей і характеру залежності держав. Нині потуга держави визначається не лише її територією, торговельними зв'язками і військовою силою, а й доступом до ресурсної бази. Отже роль держав на світовій арені визначає не лише їх розвиток, а й територія – принаймні так буде у найближчі десятиліття (згідно з доповідями „Римського клубу”).

Можна впевнено стверджувати, що саме цей цикл і породжує таке явище, як терор. Тероризм – радикальна реакція слабшої країни, регіону чи соціальної спільноти на вплив гегемона.

Говорити, що у терористів немає моралі й етичних норм, було б, звичайно, неправильно. Такі норми існують. Але вони, як вже зазначалося, дуже нагадують корпоративні. Д. Елдрідж вважає, що культура організації (корпоративна культура) – це унікальна сукупність норм, цінностей, переконань, які визначають спосіб об'єднання груп та окремих особистостей в організацію для досягнення визначених нею завдань [11, с. 10]. Отже корпоративна етика може абсолютно не збігатися з духовною етикою і навіть мати руйнівний характер. Можна з впевненістю говорити, що будь-який вид корпоративної етики може перерости в етику терору

стосовно тих, хто її не сповідує.

Тероризм – складна і недостатньо досліджена проблема. Вона вимагає ретельного наукового вивчення, при чому не лише в глобальному сенсі, а й у контексті кожного проблемного регіону. Об'єктом вивчення, перш за все, має бути не кінцевий результат (акт насильства, тиск), а фактори, що спричинили таку модель поведінки. Саме фактори, що провокують радикальний сценарій дій, якраз і повинні піддаватися аналізу задля розрядки становища. У будь-якому іншому випадку боротьба з тероризмом матиме лише рефлексивний, силовий характер, що скоріше нагадує помсту, аніж запобігання. При цьому, як правило, програє той, на кого вчинено напад (навіть за можливості надання силової відповіді), оскільки соціум, відчувши незахищеність, зневірюється у правових методах врегулювання становища. Якщо ж протидіяти тероризму силовими методами на території дислокації терористичної організації, то такі дії призводять до озлоблення місцевого населення і трансформації терористичного руху вузької соціальної спільноти у, фактично, національно-визвольну війну на псевдокористь усьому регіону.

І ще. Тероризм є однією з, м'яко кажучи, вад сучасного світоустрою. Ігнорування інтересів малих держав при послабленні глобальних центрів сили спричиняє відцентрові тенденції. Епоха споживання все більше матеріалізує стосунки регіонів і центрів об'єднань, нівелюючи людину як суб'єкт. За браком сильних моральних засад і єдиної національної ідеї, суспільні групи легко піддаються впливу зацікавлених осіб, що прагнуть до від'єднання регіону найчастіше з метою отримання власної короткострокової вигоди.

Нинішні тенденції, на нашу думку, триватимуть доти, доки у світі пануватиме монополярність, а комплекс регіональних зв'язків підмінюватиметься лише економічною доцільністю, без ідеологічного та духовного наповнення.

Література:

1. Закон „Про боротьбу з тероризмом”. 1991. Туреччина.
2. Редакция Концепции национальной безопасности Российской Федерации; утверждена Указом Президента Российской Федерации от 10 января 2000 года, № 24.
3. Скопненко О. І., Сюта Г. М., Цимбалюк Т. В. Словник іншомовних слів та термінологічних словосполучень, К., Довіра, 2000.
4. Entering the 21st Century. World Development Report 1999/2000, 22 and edition. The International Bank for Reconstruction & Development // The World Bank. Oxford University Press. 1999. P. 1 - 11.
5. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York. 1997.
6. Долгов С. И. Глобализация экономики. Новое слово или новое явление. М., 1998.

7. **Zdravko Mlinar.** Local Response to Global Change // The Annals of the American Academy of Political and Social Science: Local Governance Around the World // Spec, ed. by H. Teune. Sage. 1995. Vol. 540.
8. **Hettne B.** Globalization and the New Regionalism. Vol. № 1. London, 1999.
9. **Мунтян М. А.** Интернационализация, интеграция и регионализация мира (постановка проблемы) // Проблемы глобальных и региональных процессов. М., 1996.
10. **Алексеев В. В.** Регион – этнос – культура // Россия в XX веке. Проблемы межнациональных отношений. М., 1999.
11. **Ландбассо А.** К вопросу о теории регионального развития // Федерализм. 1998. № 12.
12. **Кротков З. М., Силина А. Н.** Организационное поведение. —Тюмень: Вектор Бук, 1998.
13. **Малыгин А.** Средиземноморское измерение европейской безопасности // Власть. 1999. № 7.
14. **Сергунин А. А.** Регионализация России: роль международных факторов // Полис. 1999. № 3.
15. **Халилов В. Ф.** Власть // Кратологический словарь. М., 1997.
16. **Коллонтай В.** Эволюция западных концепций глобализации (статья вторая). МЭМО. 2002.
17. **Strassoldo R.** Globalism and Localism: Theoretical Reflections and Some Evidence // Globalization and Territorial Identities // Ed. by Z. Mlinar. Aldershot. 1992.
18. **Олех Л. Г.** Регионализм и федерализм. Новосибирск, 1998.
19. **Халилов В. Ф.** Власть // Кратологический словарь. М., 1997.
20. **Силин Е.** Россия в Евроатлантическом регионе // Власть. 1998. № 12.
21. **Michel Collon.** Monopoly: L OTAN a la conquete du monde.
22. **Прохожев А. А.** Основные направления противодействия современному терроризму.
23. **Модесто С. А.** Будущее мира в прогнозах разведки США. (http://nv.ng.ru/concepts/2001-10-05/4_tendence.html).
24. **Переслегин С. Б.** Конец Вечности. – Устойчивое развитие невозможно. Глобализация неизбежна.
25. **Земляной С. Н.** Глобализация и национальная идентичность // Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. 2001. № 3.

Методичні аспекти дослідження іміджу країни

Ольга Петкова,
старший викладач
кафедри міжнародних відносин
Інституту соціальних наук
Одеського національного університету
ім. І. Мечникова

У статті обґрунтовуються переваги використання експертного опитування та контент-аналізу як адекватних методів вивчення іміджу держави. У відповідному дослідженні в якості експертів залучалися іноземні фахівці в галузі міжнародних зв'язків, що працюють в Україні.

Поява нових держав після розпаду СРСР і соціалістичної системи пов'язана з активною попередньою діяльністю з формування їх автономності. Для того, щоб нові державні утворення, особливо ті, що вийшли зі складу СРСР, стали за короткий період незалежними від Росії, докладають багато зусиль як їх уряди, так і треті сторони – зацікавлені в цьому процесі держави та політичні блоки. Одним з основних напрямів такої діяльності стало формування іміджу молодих держав. Для політологічної науки в цьому зв'язку актуальним стає вибір досконалих методів вивчення (виміру) іміджу країн, що переживають новий період своєї історії.

Метою нашого дослідження є обґрунтування методів вивчення образу України й апробування їх серед певної групи іноземців.

До вивчення іміджу України науковці почали звертатися буквально з перших років проголошення її незалежності. Зазвичай висновки будувалися на аналізі текстів ЗМІ, даних кількісного опитування населення інших країн, заяв і висловлювань перших осіб як України, так і інших держав. У 1999 – 2000 роках співробітники Українського центру економічних і політичних досліджень здійснили багатосторонній проект з

вивчення міжнародного іміджу України із залучанням експертів з Росії, Польщі та Великої Британії [1 – 3]. Не випадково вісім років потому і ми зупинили свій вибір саме на цій групі експертів.

На нашу думку, особливу роль у вивченні іміджу країни відіграють фахівці в галузі міжнародних досліджень, зв'язків і взаємодій, яких можна назвати „білими комірцями” міжнародної політики. Терміном „білі комірці” позначають службовців, представників розумової праці, урядовців, працівників сфери управління, менеджерів, невиробничий персонал. В галузі міжнародної політики до них належать представники політичних і громадських місій, що працюють на міжнародному рівні, безпосередньо контактуючи з населенням країн, до яких вони відряджені. Саме такі люди добре знають офіційні погляди своїх урядів і політиків на країну перебування, думки своїх співвітчизників; водночас вони близько знайомляться з населенням країни перебування. „Білі комірці” міжнародної політики володіють безпосередньо інформацією, що характеризує феномен іміджу як двостороннього образу. З одного боку, імідж – це та інформація і той образ, які суб'єкт хоче презентувати про себе, а з іншого боку, імідж – це враження зовнішніх спостерігачів.

Отже для вивчення іміджу країни чи будь-якого іншого об'єкта іміджування компетентними можуть бути люди, що володіють інформацією про специфічне сприйняття споживачів образу і про тактику сторони, що себе презентує. Відтак ми вирішили, що для з'ясування іміджу України найкращими експертами будуть фахівці в галузі міжнародних зв'язків і взаємодій, але не суто офіційного рівня, а саме ті, що безпосередньо контактують з населенням різних країн, зокрема – з українцями.

Підбір таких фахівців вивів нас на специфічний метод роботи з ними. Одним з основних методів дослідження було обрано експертне опитування у формі інтерв'ю. При складанні інструментарію опитування („путівника” інтерв'ю) за основу було взято питання, розроблені українським відділенням телерадіокомпанії ВВС у межах проекту „Україна очима іноземців”. Опитування іноземних громадян, що працюють в Україні, здійснювали М. Шокало і О. Хоменко у жовтні 2006 року [4]. Додатково до семи інтерв'ю, розміщених на сайті ВВС, автор самостійно в 2007 – 2008 роках опитала ще сім експертів категорії „білі комірці” міжнародної політики.

Розроблене М. Шокало інтерв'ю містило 9 основних запитань, з яких 7 відкриті – відповіді на них мали форму міні-розповідей, а 2 інші можна віднести до закритих: „Яким було ваше перше враження від України?”; „Що вас дратує в Україні?”; „Що вам подобається в Україні?”; „Чи почуваетесь ви тут як у Європі?”; „Як би ви одним словом змалювали українців?”; „Як би ви одним словом змалювали Україну?”; „Яка найсмачніша страва, яку ви тут скуштували?”; „Що не подобається їсти?”; „Чи хотіли б ви залишитися тут назавжди?”.

Попередній аналіз інтерв'ю ВВС показав, що, незважаючи на те, що не було запитань політичного характеру, експерти все ж висловлювали свої думки і з цих проблем. Вони переважно підкреслювали досягнення України за роки незалежності. З огляду на потяг експертів до оцінок політичних подій, ми доповнили перелік запитань ще двома: „Що ви думаєте про політичну ситуацію в Україні?"; „Чи відрізняється ваше сприйняття України від того, як про неї повідомляють ЗМІ вашої країни?". Зафіксовані і позитивні і негативні фактори впливу на імідж України лягли в основу, зокрема, визначення значеннєвих одиниць контент-аналізу.

Відповідаючи на запитання, експерти давали розгорнуті несистематизовані відповіді, які важко перевести в кількісні показники. Тому при аналізі інтерв'ю цих експертів ми змушені були звернутися до якісно-кількісного методу аналізу текстів інтерв'ю – контент-аналізу.

Оскільки деякі експерти бажали зберегти анонімність, то ми обмежимося зазначенням громадянства і сфери їх діяльності. В результаті було одержано сім придатних для аналізу інтерв'ю: від громадянина Німеччини, що працював над проектом у межах прикордонної місії Євросоюзу Молдова - Україна; від громадянина Канади, професора університету МакГілла, який двічі приїздив до України на вибори як член місії спостерігачів ОБСЄ; від громадянки Росії, члена місії спостерігачів ОБСЄ; від фахівця у сфері міжнародних відносин з Азербайджану; від громадянина Болгарії, асистента професора Віденської дипломатичної академії; від громадянина Португалії, викладача університету, який шукав в Україні партнерів для спільного дослідження з питань працевлаштування населення України; від громадянина Греції, співробітника Генерального консульства цієї держави в Одесі.

За критерієм „статус документа” наші інтерв'ю можна віднести до неофіційних чи напівофіційних документів. За критерієм „ступінь персоніфікації документа” – це особисті документи. За критерієм „ситуація створення” інтерв'ю належать до документів, спровокованих дослідником.

Згідно з процедурою контент-аналізу [5, с. 360 - 365], в якості значеннєвих одиниць аналізу було виокремлено такі емпіричні узагальнення:

- „політична ситуація в Україні” та її позитивні і негативні характеристики;
- характеристика „сучасного українця й сучасної українки” з вказівкою на позитивні і негативні особливості їх поведінки;
- „найяскравіше враження про Україну” позитивного і негативного характеру;
- „загальні враження про Україну” позитивного і негативного характеру.

Для кількісного, суто формалізованого виду аналізу текстів необхідно виконати наступні процедури: виокремлення значеннєвих одиниць аналізу

(категорій аналізу); визначення одиниць підрахунку, що відповідають певним значеннєвим одиницям; визначення способу кількісної фіксації одиниць рахунку [2, с. 360 - 361].

Таблиця

Класифікатор контент-аналізу текстів інтерв'ю

Узагальнені групи характеристик: значеннєві одиниці аналізу	Індикатори характеристик у тексті	
	Позитивного характеру	Негативного характеру
„Політична ситуація в Україні”.	„Позитивні зміни за роки незалежності” (2); „сподобалась революція” (2); „ситуація краща, ніж в інших країнах СНД”.	„До демократії ще довгий шлях” (2); „у політичному плані Україна ще не демократична”; „політика викликає розгублення”; „карнавал”; „цирк”; „мильна опера”; „довго формували уряд”; „політика полягає в тому, щоб один одного кинув”; „демократія побудована на обмеженні прав іншого”; „суть політики – заробляй гроші і не балакай”; „політики захищають власні фінансові інтереси” (2); „влада не виявила свого знання й уміння контролювати те, що відбувається”; „бідність породжує націоналізм”.
„Сучасний українець і сучасна українка”.	„Відкриті” (6); „прості”; „гостинні”; „м’які”; „турботливі”; „перспективні”; „життєрадісні”; „живучі”; „виховані”; „привітні”; „прагнуть допомогти”; „дружелюбні”; „симпатичні”; „добре освічені” (2); „гарні хлопці”; „з почуттям солідарності”; „цінують життя”; „насолюджуються життям”; „завжди змінюються”; „з величезним потенціалом” (2).	„Не дотримуються правил дорожнього руху” (5); „божевільні водії” (5); „доступні жінки”; „завдають шкоди правам або безпеці інших” (2); „не проявляють ініціативи”; „не прислухаються до здорового глузду”; „ледарі”; „спотворене розуміння роботи”; „безвідповідальність”; „волюють не говорити правду” (2); „прибіднюються”; „недостатньо вірять у свої можливості”; „думають, що вони розумніші за інших”; „не дуже відкриті стосовно тих, хто приїздить”.

„Найяскравіше враження про Україну”.	„Фантастично вродливі, елегантні жінки” (5); „багато зелені, квітучі каштани” (3); „люди, що захистили свою позицію на Майдані без насильства”; „відпочинок у Криму, де панує атмосфера старих добрих часів”; „позитивні зміни й прогрес за кілька років”; „вареники з вишнею – чомусь кладуть фрукти в тісто”.	„Пробки на дорогах” (3); „12-сантиметрові підбори”; „барсетки”; „чорні машини з чорними вікнами”; „смішать машини багатих людей”; „сноби, що виставляють напоказ своє багатство”; „чоловіки вважають крутим показувати, який ти грубий, сильний”; „сміття на вулицях і в під'їздах” (2); „гурба людей, що пропонують таксі”; „потворні околиці міста”; „ставлення до мене не як до особистості, а як до речі”; „люди говорять з тобою, але не дивляться на тебе”.
„Загальні враження”.	„Країна розвивається”; „стає все більш відкритою й привітною країною”; „має велике значення для Європи” (3); „багата культура”; „гарна природа” (3); „зелені міста”; „гарний клімат, погода”; „тут добре жити” (2); „цікава країна” (3).	„Поганий сервіс” (2); „багато чого потрібно міняти”; „всі проекти мають короткий подих”; „корупція у всіх сферах життя”; „складна бюрократична система” (3); „не подобається робота ДАІ/міліції” (2); „не поважаються й не захищаються права людей” (2); „величезний потенціал, розбещений мафією”; „країна, яка ще повинна знайти себе”; „несоціальний клімат”; „убивства на расовому ґрунті”; „не почуваю себе в безпеці”.

Цифри в дужках показують кількість однакових характеристик, що збіглися у відповідях різних експертів.

Політичну ситуацію в Україні експерти характеризують в кількісному вираженні частіше з вживанням негативних висловлювань, аніж позитивних, причому різниця, як видно з **таблиці**, досить істотна. Сутність позитивного образу у сфері політичної ситуації ґрунтується на тім, що експерти відзначають просто динаміку: „стало краще”, „більше незалежності”. Негативні ж риси відзначаються у ширшому спектрі – тут вказується і на брак демократії, і на неспроможність політиків, що для простих громадян обертається обмеженням прав, зростанням бідності, націоналізму.

Друга група характеристик образу сучасних українця й українки вже не містить розбіжностей за кількістю позитивних і негативних оцінок. Створюється враження (за спостереженнями під час інтерв'ю),

що експерти прагнуть у своїх оцінках громадян України компенсувати те, що вони відзначили негативного в політиці. У негативних оцінках вони найчастіше відзначають недисциплінованість і безвідповідальність (на дорогах, стосовно свого здоров'я і довкілля), „закритість” як на рівні особистої поведінки, так і на рівні корпоративних структур.

Слід відзначити, що феномен „відкритості” і „закритості” проявляється в суперечливих оцінках. Частина експертів характеризує українців „відкритими”, „простими”, „гостинними”, інша частина, навпаки, – закритими й до того ж ксенофобами. Значну кількість позитивних вражень додають українські жінки – „вродливі”, „елегантні”. Причому ці характеристики було висловлено при відповідях на запитання про найяскравіше враження. Тобто українські жінки є основним позитивним компонентом іміджу України. До нього також можна додати приємні враження від української кухні, гарної природи, а також від спогадів про Майдан.

Найяскравіші негативні враження знову ж кількісно переважають: тромби на дорогах, кумедні дорогі машини. Більше негативних висловлювань пов'язується з чоловіками – іноземцям не подобається їх „крутість” і брутальність. А враження від гарної природи псує велика кількість сміття, брудні під'їзди та необлаштовані околиці міст.

Завершуючи опис образу України, наведемо загальні враження іноземних експертів про те, що таке держава Україна. На жаль, підстав для негативних зауважень у експертів виявлено більше, ніж для позитивних. У цілому, це країна, де ще багато чого потрібно змінювати. Насамперед необхідно боротися з корупцією, поліпшувати сервіс. Позитивне враження створюють не політичні й соціальні явища, а природа, клімат, культурна спадщина.

Висновки

З огляду на специфіку іміджу як двостороннього феномена презентації і сприйняття об'єкта, ми дійшли висновку, що найбільш обізнаними експертами можуть бути фахівці в галузі міжнародних зв'язків і взаємодій, яких ми називаємо „білими комірцями” міжнародної політики. При цьому процес вивчення іміджу доцільно здійснювати комбінованим методом. На першому етапі збору інформації необхідно користуватися методом експертного опитування (анкетування чи інтерв'ю). На етапі опрацювання інформації, яка є міні-розповідями експертів, найбільш адекватним є метод контент-аналізу, що дозволяє одержати не тільки якісні характеристики об'єкта, але й побачити кількісну перевагу властивостей, що характеризуються.

За допомогою розробленого М. Шокало переліку запитань ми апробували і процедуру збору інформації, і процедуру опрацювання отриманих даних на прикладі вивчення іміджу України. В результаті сформований образ України періоду 2006 – 2008 років може служити

зразком для порівняльного аналізу в наступних дослідженнях іміджу України.

Література:

1. Міжнародний імідж України: міфи і реалії. Аналітична доповідь УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С. 2 - 44.
2. **Пашков М., Чалий В.** Міжнародний імідж України: погляд із Польщі // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С. 53 - 59.
3. **Пашков М., Чалий В.** Міжнародний імідж України: погляд із Росії // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3. – С. 60 - 67.
4. Україна очима іноземців // www.bbc.co.uk/ukrainian
5. **Готлиб А. С.** Введение в социологическое исследование: Качественный и количественный подходы. Методология. Исследовательские практики: Учебное пособие. – Самара: Самарский университет, 2002. – 424 с.

Проблема роз'єднання Кореї в історичній ретроспективі

Кан Ден Сік,

кандидат політичних наук,

доцент Інституту східних мов

Київського національного лінгвістичного університету

Серед історично розділених країн чи не найскладнішою та найсуперечливішою є корейська проблема. Щоб розібратися у всій її складності, необхідно з'ясувати її причини та особливості.

Науковці, що вивчають корейську проблему, дотримуються різних точок зору на причини її виникнення та шляхи вирішення. Ця ситуація простежується, зокрема, у російському науковому середовищі. Вона обумовлена необхідністю перегляду застарілих концептуальних підходів до корейських реалій. При цьому, звісно, не обходиться без певних втрат у науковій об'єктивності і професіоналізмі розгляду проблеми [1, с. 5]. Західні та південнокорейські політологи теж, з тих чи інших причин, далеко не завжди об'єктивні. Так, твердження, що в розколі Кореї винен лише СРСР, не відповідають дійсності; ми аж ніяк не можемо погодитися з такими заявами.

Заради об'єктивності слід зазначити, що якщо радянські політологи та історики в силу об'єктивних обставин не могли висловити іншої, крім офіційної, точки зору, то західні політологи (Л. Гудрич [2, с. 112] та інші) мали всі можливості висловлювати думки, що не збігалися з позицією урядів їх держав.

Після закінчення Другої світової війни багато країн виявилися територіально розділеними. Роз'єднання їх відбувалося з різних причин і мало різні форми. Наприклад, Корея і Німеччина були розділені внаслідок насильницької політики, отже про них можна говорити як про „роз'єднані країни міжнародного зразка”. Китай [3; 4] і В'єтнам [5] були розділені внаслідок революцій і громадянських воєн. Цей процес можна назвати „внутрішньодержавним роз'єднанням”. Ще одним прикладом може бути Ємен, який був роз'єднаний у результаті звільнення частини країни від колоніальної залежності. Існують й інші типи роз'єднання [5] – Лаос, Камбоджа, Індія, Пакистан, Бангладеш та деякі інші.

Розділені країни різними шляхами йшли до об'єднання. Але тільки

Німеччина і Корея були насильницьким шляхом поділені і утримувалися в роз'єднаному стані зовнішніми силами. Корея, до того ж, була чи не єдиною країною, де вибухнула ще й громадянська війна.

Проблема поділу Кореї виникла наприкінці Другої світової війни при встановленні міжнародної опіки над Кореєю, тобто тоді, коли питання післявоєнного врегулювання вирішувалися на міжнародних конференціях союзних держав в Каїрі, Ялті, Потсдамі і Москві.

Вперше питання про опіку над Кореєю було порушене в Білому домі на неофіційній зустрічі президента США Ф. Рузвельта з міністром закордонних справ Великої Британії Е. Іденом. Далі, вже на офіційному рівні, це питання порушується на Каїрській конференції союзних держав 1943 року, у якій брали участь США, Велика Британія і гомінданівський Китай. У прийнятій декларації говорилося, що „три вищеназвані великі держави, беручи до уваги рабське становище корейського народу, сповнені рішучості надати Кореї свободу і незалежність в належний для того час” [6, р. 399 - 404]. Після підтвердження декларації у червні 1945 року на Потсдамській зустрічі союзних держав до Каїрської декларації приєднався і Радянський Союз.

Таким чином, без згоди корейського народу великі держави вирішили, що необхідно підготувати корейський народ до самоуправління, а відтак бажано організувати для Кореї „щось на зразок міжнародної адміністрації чи опіки, яка б діяла доти, доки корейці самі матимуть змогу управляти власною державою” [7, р. 984].

Ще під час підготовки Ялтинської конференції президент США Ф. Рузвельт хоч і неофіційно, але недвозначно висловився за встановлення опіки над Кореєю, пославшись на досвід Філіппін, де США визначили 50-річний термін підготовки філіппінського народу до самоуправління. Потім Ф. Рузвельт додав, що, на його думку, „для Кореї може бути встановлено перехідний період тривалістю у 20 - 30 років” [8, р. 770]. Й. Сталін дав згоду на встановлення опіки над Кореєю, хоча й запропонував визначити „коротший термін” [9, с. 141 - 142].

Формальною причиною і метою тимчасового розділення території Кореї на дві зони по 38-й паралелі було прийняття капітуляції японських військ, що відзначалося й офіційними представниками США [10, р. 1039]. Однак слід мати на увазі, що північна частина території Кореї була окупована радянськими військами, а південна – американськими, і кожна сторона проводила у сфері свого впливу власну політику.

Згодом стало очевидно, що американські власті планували вирішити корейське питання так, щоб нав'язати Кореї статус залежної від США території. Їх план передбачав два основні етапи: спочатку робився наголос на об'єднанні економіки всієї Кореї під управлінням адміністрації в Сеулі, в зоні військової відповідальності США. Це мало забезпечити поширення американського контролю не лише на Південну, але й на Північну Корею. Потім, після передбачуваного зриву переговорів з радянським

командуванням, Вашингтон планував відмовитися від співробітництва з СРСР у корейській справі, заручившись підтримкою ООН, у якій США мали тоді переважну більшість голосів і могли сподіватися на прийняття вигідних для них рішень. На жодному з цих етапів не йшлося про створення єдиного демократичного уряду Кореї. Правлячі кола США намагалися використати післявоєнну ситуацію в інтересах експансії американського капіталу і перетворення Кореї на військово-політичну базу на Далекому Сході.

Відомості про такі плани США потрапили в пресу ще задовго до того, як питання про практичні заходи щодо Кореї стали предметом обговорення між союзними державами. Газета „Коріан індепенденс”, яка виходила в центрі корейської еміграції в Лос-Анджелесі, ще на початку жовтня 1945 року передрукувала повідомлення вашингтонського кореспондента газети „Daily News”, у якому говорилося: „Джерела у Вашингтоні стверджують, що Корея прийде до демократії і повної незалежності через опіку Об’єднаних Націй”.

20 жовтня 1945 року у Вашингтоні виступив керівник управління у справах Далекого Сходу держдепартаменту США Дж. Вінсент. Зазначивши, що Корея ще не готова до самоуправління, він підтвердив тезу, що США виступають за опіку, в якій мають узяти участь „союзні держави, безпосередньо зацікавлені в корейських справах... Як довго триватиме опіка, – зазначав Дж. Вінсент, – не може сказати ніхто: ні ви, ні я”. Новим у виступі представника держдепартаменту було те, що він висловив невдоволення щодо поділу Кореї на „дві зони окупації”. За його словами, цей поділ був „явно недоречним з точки зору управління країною”, тому раніше, ніж буде запроваджено опіку, слід вирішити „адміністративні питання”, що впливають з існування двох зон.

Таким чином, ще наприкінці Другої світової війни, внаслідок безумовної капітуляції Японії та заздалегідь запланованої окупації території Кореї США та СРСР, Корея виявилась територіально поділеною, а потім, у результаті політики протистояння, що проводилася на розділених територіях Півночі і Півдня, зазнала і політичного розколу. Це означало, що фактично Корея була поставлена в гірші умови, ніж переможена Японія, оскільки вона практично знову стала колонією. На північ від 38-ї паралелі стояли радянські війська, на південь від неї – війська США.

В грудні 1945 року для з’ясування та уточнення подальших планів стосовно Кореї за ініціативою США корейське питання обговорювалося на московській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії. Делегація США внесла проект, який передбачав перетворення Кореї на підопічну США територію: до отримання незалежності Корея мала пройти два періоди іноземного управління: військове управління, яке здійснювалося б командуючими американськими і радянськими військами в Кореї, і управління чотирьох держав – США, СРСР, Великої Британії і Китаю (гомінданівського) – на основі укладеної між ними угоди

про опіку. Найближчою метою США пропонували створення єдиної адміністрації з двома військовими командуючими, які б діяли спільно у всіх питаннях, що стосуються корейських національних інтересів (валюта, торгівля, транспорт тощо) [11, с. 8 - 9]. Проект передбачав також утворення виконавчої ради з представників СРСР, Великої Британії, США та Китаю, яка діяла б від імені ООН і народу Кореї з наданням їй законодавчої, виконавчої і судової влади [11, с. 9]. В американському проекті зовсім не порушувалося питання про створення корейської демократичної держави. В ньому лише зазначалося, що „корейці будуть, по змозі, залучатися до участі в єдиній адміністрації як адміністратори, консультанти і радники при військових командуючих” [11, с. 9]. До речі, японські колонізатори після анексії 1910 року Кореї теж передбачали залучення корейців до адміністративних органів при генерал-губернаторстві.

Радянський проект передбачав як невідкладне завдання утворення загальнокорейського тимчасового демократичного уряду з метою розбудови Кореї як незалежної держави. Дещо інакше в радянському проекті ставилося питання і про опіку. Запровадження тимчасової опіки розглядалося „винятково як засіб всебічної допомоги демократичним силам країни, як сприяння утворенню єдиного національного корейського уряду”. За радянським проектом, умови опіки мали розроблятися за обов'язковою участю корейського уряду, демократичної громадськості та всього народу. Опіка мала здійснюватися через тимчасовий корейський уряд та його органи, а не через зарубіжні органи [11, с. 12]. Термін опіки передбачався до п'яти років, подовження його виключалося.

На московській нараді радянська делегація дала згоду на встановлення опіки над Кореєю. Представники США погодилися з радянським проектом. Він був ухвалений з незначними поправками як угода, що „визначає політику трьох держав стосовно Кореї” [11, с. 17]. В рішеннях московської наради було записано: „З метою відбудови Кореї як незалежної держави, створення умов розвитку держави на демократичних засадах і найшвидшої ліквідації згубних наслідків тривалого японського панування в Кореї передбачається призначення тимчасового демократичного уряду, який вживатиме всіх необхідних заходів для розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства Кореї, сприяти розквіту національної культури корейського народу” [11, с. 6].

Рішенням московської наради було визнано невідкладним утворення тимчасового корейського демократичного уряду, що відповідало б „нагальним національним потребам корейського народу” [11, с. 11]. Уряд мав створюватися „на основі широкої участі корейських демократичних партій і громадських організацій”. Іншими словами, рішення цієї наради відповідали потребам політичного, економічного і соціального розвитку Кореї – їх здійснення сприяло б перетворенню Кореї на суверенну демократичну державу.

Для сприяння утворенню тимчасового корейського демократичного

уряду було вирішено сформувати спільну комісію з представників командування американських військ у Південній Кореї і командування радянських військ у Північній Кореї. Пропозиції спільної комісії після консультації з тимчасовим корейським урядом, за цим рішенням, мали бути передані на розгляд урядів чотирьох держав для відпрацювання угоди про опіку. Було встановлено й термін опіки – п'ять років. Для розгляду невідкладних питань, що стосувалися як Південної, так і Північної Кореї, а також для узгодження заходів постійної координації між американським і радянським командуванням у Кореї у сфері адміністративно-господарської діяльності угода передбачала скликання у дводенний термін наради представників американського і радянського командування [11, с. 7].

Тим часом провокаційні дії представників США та організовані за їх підтримкою виступи корейської реакції, а також ідеологічні розбіжності учасників наради не дозволили виконати ці рішення.

Слід визнати, що зусилля американсько-радянської комісії з корейського питання були приречені на невдачу вже тому, що попередні наміри цих країн стосовно Кореї були зовсім різними.

17 вересня 1947 року США вирішили винести питання про об'єднання Кореї на міжнародну арену. Відтак корейське питання з американсько-радянського контролю перейшло під контроль ООН. По суті США пропонували проведення виборів окупаційними властями в кожній із зон їх відповідальності 31 березня 1948 року під наглядом комісії ООН у Кореї. Далі передбачалося утворення Національних зборів і уряду, формування урядом власних збройних сил, а після цього виведення іноземних військ згідно з угодою між національним урядом і окупаційними властями. Національні збори і уряд мали бути сформовані пропорційно чисельності населення, що вже з самого початку давало дві третини голосів Південній Кореї [12].

На 112 сесії Генеральної Асамблеї ООН 14 листопада 1947 року американській делегації і представникам союзних з США держав вдалося відхилити радянські пропозиції щодо виведення іноземних військ з території Кореї і провести свою резолюцію. Ця резолюція передбачала створення тимчасової комісії ООН у справах Кореї, якій доручалося контролювати проведення виборів. Комісія складалася з представників Австралії, Індії, Канади, Сирії, України, Філіппін, Франції і гомінданівського Китаю. Вона, як писала газета „Правда” (30 жовтня 1947 року), мала надавати радянській та американській адміністраціям і корейським організаціям „консультації та поради щодо кожної дії, пов'язаної з утворенням незалежного корейського уряду і виведенням військ” і забезпечувати під своїм патронатом проведення в Кореї виборів „не пізніше 31 березня 1948 року” на основі таємного голосування. Під контролем цієї комісії Національні збори мали „в найкоротший термін після виборів зібратися, щоби сформувати національний уряд” [13, с.

48 - 49].

Однак тимчасова комісія ООН не змогла забезпечити рівні права Півночі і Півдня і не сприяла створенню загальнокорейського уряду, а з перших кроків узяла курс на формування органу влади, бажаного США. Протести Півночі і демократичних сил проти нерівноправних умов, запропонованих тимчасовою комісією ООН, призвели лише до того, що вона не змогла виконати свої функції і звернулася за допомогою до міжсесійного комітету Генеральної Асамблеї ООН. Міжсесійний комітет рекомендував тимчасовій комісії провести вибори до вищого законодавчого органу - Національних зборів - лише в Південній Кореї [14, с. 32 - 33] і вніс відповідний проект резолюції до Генеральної Асамблеї ООН. На практиці це означало прийняття американської резолюції і мало згубні наслідки для Кореї. Передбачаючи формування уряду Південної Кореї, що неминуче вело до створення національного уряду і на Півночі, резолюція спричиняла поділ Кореї замість того, щоб підтримати створення єдиної незалежної демократичної держави.

10 травня 1948 року Південна Корея провела вибори до Національних зборів, які в короткий термін, вже 12 червня, ухвалили конституцію, обрали президентом Лі Син Мана, сформували уряд і 15 серпня проголосили Республіку Корея єдиною законною державою всього корейського народу.

Глава адміністрації США в Південній Кореї офіційно заявив про припинення своїх повноважень. Незабаром США встановили з Республікою Корея дипломатичні відносини, їх приклад підтримали гомінданівський Китай та Філіппіни [15, р. 102 - 103].

Майже одночасно, 25 серпня 1948 року, Північна Корея провела вибори до Верховних народних зборів Кореї. 29 серпня на сесії Верховних народних зборів було проголошено створення Корейської Народно-Демократичної Республіки [16, с. 203]. Це означало, що на території раніше єдиної Кореї з цього часу існують дві держави з різним соціально-економічним ладом.

Історики і політики багатьох країн, особливо наближених до США, в тому числі й Південної Кореї, стверджують, що в розколі Кореї левина частка вини належить СРСР. Та слід зазначити, що чимало політиків, політологів, істориків - і південнокорейських також - дотримуються іншої думки. Так, південнокорейський політолог Кім Хак Джун акцентує увагу на тому, що США передали подальше вирішення проблеми Кореї ООН і при цьому практично запропонували їй провести вибори до Національних зборів Кореї „тільки там, де це можливо”, тобто фактично підштовхнули ООН на розділення Кореї. Якби США справді мали намір об'єднати Корею, то, використовуючи свій вплив в ООН, змогли б домогтися проведення загальних виборів на всій території Кореї. Таким чином, американська пропозиція передати проблему Кореї для вирішення в ООН зіграла негативну роль і сприяла закріпленню роз'єднання Кореї [17, р. 14]. Створений під егідою ООН, яка перебувала тоді у повній залежності від США, уряд Південної Кореї у світовій спільноті не мав змоги здійснювати

свою незалежну політику. Так само і уряд КНДР, утворений на Півночі Кореї, був позбавлений можливості проводити самостійну політику – він здійснював політику, що диктувалася СРСР і світовою соціалістичною системою.

Природно, після утворення двох держав головним питанням став не пошук шляхів об'єднання Кореї, а з'ясування, чий уряд є законно обраним.

Уряд Південної Кореї у питанні об'єднання виходив з того, що утворений за допомогою ООН режим є єдиним законним, і саме тому, згідно з рішенням Генеральної Асамблеї ООН, необхідно провести довибори у Національні збори у північній частині Кореї під наглядом Комісії ООН [18, р. 70]. Звідси випливало, що північна частина країни незаконно захоплена комуністичним режимом, отже має бути звільнена. Президент Лі Син Ман підкреслював, що об'єднання означає „возз'єднання території”, і воно має здійснюватися „шляхом походу на Північ” [19, р. 568]. Лі Син Ман вважав, що збройні зіткнення між Півднем і Північчю неминучі і попросив допомоги США у питаннях озброєння [20, р. 112]. Окрім того, він заявив, що розділення Кореї це те саме, що „ампутація частини здорового тіла”, а тому тільки збройним шляхом можна вирішити проблему об'єднання, і що Південна Корея готова до боротьби [21, р. 178]. Але США не підтримали цю ідею.

Щодо Північної Кореї, то, як вже зазначалося, Пхеньян оголосив північно-кореїський уряд єдиним законно обраним, а Сеул, столицю Південної Кореї, столицею КНДР. Законність північно-кореїського уряду визнали соціалістичні країни, відтак виникли юридичні підстави для можливого втручання в південнокореїські справи, що дозволяло північнокореїській владі поставити досить гостро питання про звільнення території Півдня від влади незаконного уряду. Південнокореїські історики вважають політику КНДР після утворення двох держав як активні дії Пхеньяна з ослаблення південнокореїського режиму за підтримки комуністичної тактики єдиного фронту у поєднанні з військовою підготовкою до агресії за допомогою СРСР та КНР.

СРСР, який ще до утворення КНДР зумів створити збройні сили Півночі та добре озброїти їх, у той же рік, 18 вересня, через дипломатичні канали повідомив американців про виведення своїх військ з Північної Кореї та запропонував одночасно вивести й американські війська з Південної Кореї.

З іншого боку, США 20 вересня того ж року заявили, що у якомога коротші строки виведуть свої війська і 28 вересня у посланні до СРСР наголосили на тому, що „уряд США вважає виведення американських військ з території Кореї частиною більш масштабного питання, ніж об'єднання та незалежність Кореї”. Після цього США у квітні 1949 року через свого посла передали урядові Південної Кореї повідомлення про виведення своїх військ і до 29 липня завершили цей процес.

Що стосується виведення американських військ, то президент Лі Син Ман, з одного боку, хотів, щоб до зміцнення збройних сил Південної Кореї американські війська залишались на території країни, але, з іншого боку, мав намір отримати суттєву допомогу в озброєнні. Виходячи з цього, він заявив, що „в найкоротші строки наші збройні сили не будуть більше потребувати підтримки іноземних військ” (New York Times, 30 жовтня 1948 року).

Отже виведення з країни радянських та американських військ об'єктивно створювало сприятливі можливості для форсування вирішення корейської проблеми, але, на превеликий жаль, обидві сторони, кожна вважаючи свій уряд законним, не скористалися з доброї нагоди для возз'єднання країни. Кожна сторона вважала свій уряд єдино законним і не приставала до думки, що необхідно сісти за стіл переговорів. Відтак, по мірі того, як можливість вирішення питання мирним шляхом танула, посилювалася схильність до вирішення проблеми збройним шляхом. Все частіше уздовж 38-ї паралелі траплялися збройні сутички, котрі потім переросли у війну.

Утворення двох корейських держав означало крах мрії корейського народу про формування єдиного уряду і узаконило розділення країни.

Можна зробити висновок, що за роз'єднання Кореї відповідальність несуть, перш за все, США та СРСР, і меншою мірою праві кола національного буржуазного руху Кореї, які, за підтримки США, прагнули закріпитися при владі, а також політики Північної Кореї, які в інтересах захисту комуністичної системи зрадили інтереси національні.

Складне переплетіння міжнародних інтересів і тенденцій поряд з внутрішньополітичними особливостями розвитку двох держав породили корейську проблему, яка нерозривно пов'язана з питанням збереження миру та безпеки, і не лише в регіоні Північно-Східної Азії, а й в усьому світі.

Література:

1. Актуальные проблемы корейского полуострова: Сб. статей – М., 1996. Вып. 1.
2. **Henderson G.** Constitutional Changes from the First to the Sixth Republics: 1948 to 1967 // Political Change in South Korea / Ilpyong J. Kim and Young Whan Kihl (eds). – New York: Paragon House Publishers, 1988.
3. **Лещенко Л. А.** Воссоединение родины – приоритетная задача внешней политики КНР // Украина – Китай – 2000. – № 1 (2).
4. **Шевчук О. В.** „Тайваньська проблема” в системі міжнародних відносин Азіатсько-Тихоокеанського регіону: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин – К., 2002. – 20 с.
5. **Лещенко Л. О.** До питання про еволюцію авторитарних режимів

у країнах Південно-Східної Азії // Дослідження світової політики. Зб. наук. праць. Вип. 33. – Київ: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

6. U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States. The Conference of Malta and Yalta, Wash., 1955.

7. U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States. The Conference of Malta and Yalta, Wash., 1955. p. 770.

8. U.S. Department of State, Korea 1945 to 1948, Publication 3305, Far Eastern Series 28, p. 102 - 103.

9. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. 4. – М., 1979.

10. U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States. Conferences at Cairo and Teheran, 1943. Wash., 1961, p. 399 - 404.

11. Советский Союз и корейский вопрос. Документы – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1948. – 109 с.

12. U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1945 (Washington D.C.: U.S.G.P.O.1969).

13. Об'єднані нації. Річна доповідь Генерального секретаря про роботу організації. Додаток № 1. Лейк Сексес – Нью-Йорк, 1948, с. 48 - 49.

14. Об'єднані нації. Перша частина доповіді Тимчасової комісії ООН по Кореї. Т. I, с. 32 - 33.

15. US foreign policy after the cold war / Ed. by B. Roberts. – Cambridge; London, 1992. – 392 p.

16. История Кореи. – М., 1974. – Т. II.

17. **Raugh Cossa.** China as an Outsider of the New World Order // Korea Times. – October 30, 2001.

18. **Kim Jun Yop.** The Signification and Problems of Korean Unification // Korean Quarterly. – Winter 1970 - 1971. – Vol. 12, № 4. P. – 11.

19. Korea Newsreview. 02.08.1975.

20. **Park Chung Hee.** Our Nation's Path: Ideology of Social Reconstruction. – Seoul, Hollym Corp., 1970.

21. New York Times. – September 10, 1949.

Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття

Сергій Кальян,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, соціології і психології
Полтавської державної сільськогосподарської академії

Політичне життя єврейства, інтерес до вивчення якого в останні півтора - два десятиріччя значно зріс, є невід'ємною складовою політичного буття України. Для досягнення різних аспектів єврейської участі в політичному (чи етнополітичному) процесі у певні періоди української політичної історії неодмінною умовою є аналіз напрацювань дослідників, які у різний час переймалися цією проблематикою.

У вивченні динаміки, форм і особливостей участі єврейства українських підросійських земель у політичному процесі в період від середини XIX до початку XX століття можна визначити щонайменше два періоди: початок 1860-х років – кінець 1930-х років і період, що розпочався в 1940-х роках і триває й нині.

Мета цієї статті – аналіз історіографії проблеми у період до початку Другої світової війни.

Завдання дослідження:

- з'ясувати, коли зародилася історіографія проблеми і визначити підетапи її розвитку в довоєнний період;
- проаналізувати особливості розвитку кожного підетапу і, зокрема, з'ясувати, ким були люди (за національністю, науковим статусом тощо), які зверталися до вивчення різних аспектів участі єврейства у політичному процесі;
- виокремити питання, які у той чи інший час привертати найбільшу увагу дослідників, а також ті, що тільки були окреслені в їхніх працях, але не набули достатнього висвітлення та наукової розробки;
- з'ясувати суть тенденцій у висвітленні особливостей перебігу політичного процесу в російській імперії загалом і, зокрема, на її українських землях;

- охарактеризувати джерельну основу здійснених досліджень.

Історіографія означеної проблеми започатковується у другій половині XIX століття, в період, коли інтерес імперської спільноти до єврейського питання став зростати. Показово, що саме в той час з'явилися перші праці як власне єврейських, так і російських та українських дослідників, що працювали на теренах Російської імперії.

Далі можна виокремити два підетапи розвитку цієї історіографії: 1) від початку досліджуваного періоду до революції 1917 року; 2) з часу встановлення радянської влади до кінця 1930-х – початку 1940-х років. Зауважимо, що кожен з цих підетапів ми визначаємо з уваги до таких критеріїв: а) умови здійснення досліджень; б) коло порушених дослідниками проблем; в) особу дослідника, його життєвий та науковий досвід, який обумовлював суб'єктивність його оцінок і висновків.

Зазначимо, що орієнтуватися у масиві літератури з єврейського питання в Російській імперії допомагають довідники, один з яких побачив світ наприкінці 1880-х років, а другий – наприкінці XX століття [1].

Щодо перших публікацій, то слід звернути увагу на дослідження 1862 року російського історика Ф. Леонтовича „Исторический обзор постановлений о евреях в России”, яке засвідчувало добру обізнаність автора з імперським законодавством щодо євреїв і присвячувалося правовому становищу підросійського єврейства. Загалом у другій половині XIX та на початку XX століття з'явилося більше двох десятків праць, у яких автори (переважно представники єврейства) аналізували законодавчі акти російського уряду щодо євреїв [2]. Наслідком цього аналізу стала теза про дискримінацію євреїв.

Іншою працею, на яку варто звернути увагу, була розвідка юриста й публіциста І. Оршанського „Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев” (1872 р.) [3], у якій вивчалися питання, пов'язані з економічним становищем єврейства в імперії. Книга І. Оршанського, виконана із залученням значного статистичного матеріалу, містила й цікаві факти про ставлення грецьких і німецьких колоністів до єврейських погромів [3, с. 157] у другій половині XIX століття, зачіпала питання, пов'язані із самоідентифікацією єврейства [3, с. 180]. Ознайомлення з цією працею сприяє не тільки вивченню ресурсного (економічного) потенціалу єврейської общини, але й допомагає зрозуміти чинники, які впливали на цей потенціал, уможливорюючи чи, навпаки, гальмуючи його розвиток, а відтак впливали на інтенсивність та форми участі єврейства у політичному процесі.

Серед праць 1860-х – 1870-х років особіно стоїть праця Я. Брахмана „Книга кагала”, яка вийшла у світ 1869 року (друге видання – 1875 рік). Цей антисемітський опус привертає увагу не тільки і не стільки тому, що її автор єврей, який прийняв християнство, але й тому, що він був

державним службовцем, який активно сприяв поширенню антисемітських настроїв і відповідної політики. Це один з багатьох аргументів на користь того, що офіційні представники влади в Російській імперії не гребували антисемітизмом. Втім, книга була тільки однією у масиві антисемітських творів, який зростав на зламі XIX – XX століть [4].

На окрему увагу заслуговують праці М. Драгоманова. Зокрема, його праця „Євреї і поляки в Юго-Западном крае” [5].

М. Драгоманов чи не першим в імперії заявив, що „єврейське питання” в Росії „серйозніше багатьох інших”. Він відзначав, що євреїв часто звинувачують у багатьох російських бідах, однак це, на думку вченого, не відповідало дійсності. „...Усуньте „жидів” і „жидків-євреїв”, – писав М. Драгоманов, – будуть „жидки” і „жиди” іншого віросповідання” [5, с. 223]. Він наголошував, що тривале презирство християн до євреїв посилювало єврейську солідарність, їх відокремлення від інших, породило в них переконання у доречності експлуатації християн. Коментуючи заборону євреям жити „в певних місцях”, М. Драгоманов зауважував, що ця заборона „корисна” тільки купцям великоросійським, спадкоємцям „торгових людей”, які не хотіли допускати у московське царство не тільки євреїв, але й англійців, голландців тощо [5, с. 225]. „Усі говорять про єврейську замкнутість, про труднощі для росіян асимілювати таку масу євреїв, але наші шлюбні закони, наші конфесійні школи, ведення метричних книг – усе веде до того, щоб утримати замкнутість єврейства” [5, с. 225], – вважав вчений. Він, зокрема, відзначав, що присяга, до якої приводять євреїв у суді, містить „принизливе недовір’я” до них, як і бажання влади позбавити рабинів права вести метричні книги. На думку М. Драгоманова, зрівняння прав осіб усіх віросповідань – „найлегша міра в галузі єврейського питання”.

У праці „Историческая Польша и великорусская демократия” М. Драгоманов проаналізував соціальну структуру єврейського населення на території України і відзначив неготовність соціалістів Росії протистояти антиєврейським погромам [6].

Особливий інтерес серед досліджень другої половини XIX століття викликають численні праці С. Дубнова, які, з одного боку, є потужним джерелом, що проливає світло на світовідчуття єврейської інтелігенції того періоду [7], а з іншого – вагомим вкладом у дослідження різних аспектів політичного буття підросійського єврейства [8], знайомство з якими допомагає зрозуміти мотивацію дій єврейства, його поведінки у політичних колізіях на межі XIX – XX століть.

С. Дубнов, розуміючи, що „відкладати на невизначений час саму справу розробки російсько-єврейської історії було б вкрай недоцільно” [9] попри те, що людей, „здатних до справи”, було „дуже мало” [10], значну увагу приділив історії розвитку (у тому числі й політичного) свого народу; зокрема, й поколінню 1860-х – 1870-х років, яке порвало зв’язок „з батьками” і „просвітилося” [11]. Не менш цінними є праці С.

Дубнова, в яких він аналізував проблеми погромів у 1880-х роках [12]. С. Дубнов вважав, зокрема, що погроми були результатом організованої самодержавством змови.

Творчий доробок С. Дубнова дозволяє сучасним дослідникам єврейства твердити, що „Шимон бен Меїр Дубнов” є центральною постаттю єврейської історіографії кінця XIX – перших десятиліть XX століття, аж до його трагічної загибелі 1941 року” [13].

Сучасники, віддаючи належне С. Дубнову, відзначають, що саме він рішуче відкинув думку, що історія єврейського народу є тільки історією юдаїзму. Він піддав жорсткій критиці всі нашірарування на справжні ідеї юдаїзму у вигляді талмудизму та рабинізму [14].

Втім, визнаючи значний вклад С. Дубнова у дослідження єврейської історії, сучасні науковці небезпідставно вказують на слабкі місця у дослідженнях вченого і, передовсім, щодо того, що С. Дубнов сприймав євреїв як інертну масу, як об’єкт, стосовно якого імперські інститути чинили певні дії [15].

Крім праць С. Дубнова заслуговують на увагу статті і книги й інших, менш „солідних” дослідників періоду. Серед них можна назвати праці П. Марека і І. Черіковера. Вони стосувалися питань просвітництва євреїв у Росії [16], висвітлювали не тільки особливості процесу просвітництва, специфіку освітнього ресурсу єврейства, але й наслідки впливу просвітництва на єврейську інтелігенцію, на її свідомість (зокрема – самоідентифікацію, процес формування ідейних орієнтирів і політичних пріоритетів), що, зрештою, обумовлювало її ставлення до політичних процесів, які розгорталися в Російській імперії.

Так, П. Марек у праці „Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России (1864 – 1873)” робить цікаве зауваження щодо перебігу русифікаційних процесів в імперії: „... якщо русифікація польського населення носила характер приборкання і розплати переможців з переможеними, то стосовно євреїв вона була тільки природним кроком в еволюції ідей і принципів, які однаково поділялися як передовою єврейською інтелігенцією, так і правлячими сферами” [16, с. 543]. Отже у дослідженні П. Марека віддзеркалилася позиція тієї частини єврейства, яка абсолютно спокійно і навіть із завзяттям сприйняла русифікаторську політику самодержавства, відчувши себе (у термінах П. Марека) „більш росіянами за духом і тенденціями, ніж самі росіяни” [16, с. 544].

Певні уявлення про інформаційний ресурс (періодичні видання івритом, їдиш, російською) єврейської общини, його стан у другій половині XIX століття (до 1889-х років) дає праця І. Цінберга [17], у якій автор проливає світло на практичне втілення дискримінаційної політики царату щодо єврейської періодики.

А. Субботін, російський дослідник, який вивчав проблеми економічного становища єврейства у смузі осілості, написав книгу „В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований западной и юго-

западної Росії за лето 1887 г.” [18]. У ній відображено погляди автора на проблему, яку можна визначити, як „взаємини євреїв і польських землевласників” (зокрема, у Волинській губернії, у містах, переповнених єврейством, але земля під якими належала власникам-полякам), а тож оцінку соціально-інституційного ресурсу єврейства. Окрему увагу А. Субботін приділив порівнянню становища євреїв – жителів Волинської і Подільської губерній і литовського єврейства. Праця допомагає збагнути засади соціально- та політико-економічних суперечностей, які характеризували життя в імперії наприкінці XIX століття.

Стаття іншого дослідника, І. Сосіса, „Общественные настроения эпохи „великих реформ”, містить цінні зауваження щодо реакції єврейських мас на постанову царського уряду про заборону єврейського національного одягу, заборону поширення у єврейському середовищі російської мови тощо [19].

Серед праць, що з’явилися на теренах Росії в дореволюційний період, слід назвати й „Историю еврейского народа в России” Ю. Гессена [20], у якій автор, з-поміж іншого, дослідив царське законодавство щодо євреїв, окремі аспекти єврейського життя. Відзначимо й менші праці Ю. Гессена, серед яких виокремимо статтю „Сто лет назад (Из эпохи духовного пробуждения русских евреев)” [21]. У ній Ю. Гессен, міркуючи про особливості єврейського просвітництва в Російській імперії, доходить висновку, що поряд з впливом германо-галицької мендельсонівської школи у житті підросійського єврейства, повільно, але впевнено прокладав шлях і самобутній просвітницький рух, який мав сліди не тільки європейської, але й російської культури [21, с. 1].

Варте найпильнішої уваги й таке фундаментальне видання, як „Еврейская энциклопедия”, опрлюднене у 1908 – 1913 роках [22]. У цій праці знаходимо не тільки матеріали щодо висвітлення та аналізу різних аспектів політики російського самодержавства щодо євреїв, процесів (політичних, соціальних, культурних), які відбувалися в єврейських громадах на українській території, але й біографічні статті, у яких наводяться деталі життя того чи іншого діяча з єврейського середовища, оцінки його дій, спрямованих на поліпшення чи зміну умов життя підросійських євреїв.

Б. Натанс, аналізуючи питання, порушені дослідниками єврейства у Російській імперії, слушно вказував, що, починаючи з епохи великих реформ, головною турботою історіографії було правове становище євреїв, тобто аналіз офіційної політики і законодавства щодо єврейства [23]. Та варто наголосити, що праця двох поколінь істориків дозволила дореволюційній Росії стати „одним з найкрупніших центрів” єврейських досліджень у світі [13, с. 25]. Відзначимо й те, що російськомовна історіографія до певної міри компенсувала брак історіографії івритом, яка, за висловом А. Локшина, „залишається ненаписаною главою... „білою плямою” у вивченні єврейського духовного і наукового розвитку” [13, с.

24] (можна додати – й політичного).

У пореволюційний час, після встановлення більшовицького режиму, історіографія російського єврейства, у тому числі й історіографія окремих аспектів політичного процесу (його особливостей, учасників, конфліктних проявів тощо), деякий час продовжувала розвиватися, чому сприяла діяльність Кабінету з вивчення єврейської радянської літератури, мов і фольклору, а також Єврейської історико-археографічної комісії тощо. Але досягнення у галузі осмислення політичного буття єврейства були більш ніж скромними – зачіпалися лише такі болючі для єврейства питання, як правове становище, антисемітизм, роль єврейства у революційному русі тощо [24]. Пізніше дослідження проблем єврейської історії загалом і політичних її аспектів зокрема фактично припинилося. Тому маємо зробити висновок, що „єврейська історія не існувала як дисципліна за межами вузького кола; дуже мало євреїв мали час і освіту для вивчення будь-якої історії...” [25].

Показово, що зміна ситуації щодо єврейства по-своєму відбилася у трьох виданнях „Большой советской энциклопедии”. Якщо у першому виданні статті, присвячені єврейству, були більш розлогими та інформативними, то в другому і третьому виданнях (друга половина XX століття) інформація була мінімізована [26]. Її матеріали відбивали „класовий” підхід до оцінки єврейства, віддзеркалювали поступове становлення політики державного антисемітизму: антисемітизм радянські науковці витрактовували як „явище соціально-економічного порядку” [27].

Аналізуючи умови існування історіографії російського єврейства, англо-американський дослідник Дж. Кліер зауважив, що у 1930-х – 1980-х роках з радянської історіографії євреї „безслідно зникли”, і тільки антисеміти продовжували писати про сіонізм [28].

Отже у дореволюційний час центральною проблемою, до якої зверталися дослідники (єврейські, українські, російські) було правове становище євреїв, яке досліджувалося з уваги на імперське законодавство. Увага приділялася практичним сторонам політичного процесу і, найперше, впливу соціально-економічних процесів на політичні процеси, погроми, поширення антисемітизму тощо. З встановленням радянської влади наукові дослідження політичної історії єврейства поступово згорталися.

Література:

1. Систематический указатель литературы о евреях на русском языке со времени введения гражданского шрифта (1708 г.) по декабрь 1889 г. – СПб., 1892; Литература о евреях на русском языке, 1890 – 1947: Книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати: Библиографический указатель / Сост. В. Е. Кельнер, Д. А. Эльяшевич. – СПб., 1995.

2. Серед них: Руководство к русским законам о евреях / Сост. М. И. Мыш. – 3-е изд. – СПб., 1904; Законы о евреях: Систематический обзор

действующих законоположений о евреях: В 2 т. / Сост. Я. И. Гимпельсон; под ред. Л. М. Брамсона. – СПб., 1914 – 1915 та ін.

3. **Оршанский И. Г.** Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – СПб., 1877.

4. Див.: **Аникин С.** Кто такие жидаы и за что их черная сотня не любит. – СПб., 1908; **Лютостанский И. И.** Жиды и ритуальные убийства христианских младенцев. – 3 изд. – Б. м., 1911; **Лютостанский И. И.** Жидовская религия повелевает убивать и истреблять христиан. – СПб., 1912.

5. **Драгоманов М.** Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. Политические сочинения. – Т. I. – М., 1908. – С. 217 – 267.

6. **Драгоманов М. П.** Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С. 126.

7. Див., наприклад: **Дубнов С. М.** Письма о старом и новом еврействе (1897 – 1907). – СПб., 1907.

8. **Дубнов С.** Введение в историю хасидизма // Восход. – 1888. – Январь – март. – С. 83 – 100; **Дубнов С.** Возникновение цадикизма // Восход. – 1889. – Сентябрь. – С. 3 – 21; **Дубнов С.** О жаргонной литературе вообще и некоторых новейших ее произведениях в частности // Восход. – 1888. – Октябрь. – С. 1 – 22 (друга пагінація).

9. **Дубнов Ш.** О совокупной работе по собиранию материалов для истории русских евреев // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков. Сборник трудов еврейских историков. – М., 1995, Иерусалим, 5755. – С. 29.

10. **Дубнов Ш.** Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Восход. – 1891. – Апрель – сентябрь.

11. **Экстернус.** Последнее слово подсудимого еврейства // Восход. – 1884. – Май. – С. 51.

12. Див.: **Дубнов С.** Уроки страшных дней // Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе. – С. 294 – 320.

13. [**Локшин А.**] Иудаика в России. Русско-еврейская история и ее исследователи // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков. Сборн. трудов евр. историков. – М., 1995, Иерусалим, 5755. – С. 14 – 15.

14. Див.: **Вихнович В.** 2000 лет вместе: евреи России. – СПб., 2007. – С. 146.

15. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”: изучение дореволюционной истории российского еврейства в Соединенных Штатах в XX веке // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. Материалы междунар. науч. конф. Москва, 8 – 10 декаб. 2003 г. – М., 2004. – С. 45 – 46.

16. **Марек П.** Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России (1864 – 1873) // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков. – С. 543 – 585; **Чериковер И.** История Общества для распространения

просвещения между евреями в России. – СПб., 1913.

17. **Цинберг И.** История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. – Пг., 1915.

18. **Субботин А. П.** В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований. – Вып. II. – СПб., 1890.

19. **Сосис И.** Общественные настроения эпохи великих реформ // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков. – С. 481 – 541.

20. **Гессен Ю.** История еврейского народа в России. – Пг., 1916.

21. **Гессен Ю.** Сто лет назад (Из эпохи духовного пробуждения русских евреев). – СПб., 1907.

22. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: В 16 томах. – СПб., 1908 – 1913.

23. Див.: **Натанс Б.** Об историографии российского еврейства // Вестник еврейского университета. – 2001. – № 6 (24). – С. 163 – 206.

24. Див.: **Гинцбург М. И.** Первые главы: Сб. статей на еврейские темы. – Х., 1919; **Дейч Л.** Роль евреев в русском революционном движении. – М.; Л., 1926; **Иванович Ст.** Почему евреям дали равноправие? – Пг., 1917; **Ледат Г.** Антисемитизм и антисемиты: Вопросы и ответы. – Л., 1929; **Семашко Н.** Кто и почему травит евреев. – М.; Л., 1926 та ін.

25. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”... – С. 40.

26. Порівняйте: **Гейликман Т.** Евреи в России // Большая советская энциклопедия. – Т. 24. – М., 1932. – К. 58 – 85; **Штейнберг А.** Сионизм // Там само. – М., 1945. – К. 191 – 192; **Фриндланд Ц.** Антисемитизм // Там само. – Т. 3. – М., 1926. – К. 68 – 76; Антисемитизм // Там само. – Второе изд. – Т. 2. – М., 1950. – С. 138; **Козлов В. И.** Антисемитизм // Там само. – Третье издание. – Т. 2. – М., 1970. – С. 80; Сионизм // Там само. – Второе изд. – Т. 39. – М., 1956. – С. 138; Евреи // Там само. – Второе изд. – Т. 15. – М., 1952. – К. 377 – 379; Евреи // Там само. – Третье изд. – Т. 9. – М., 1972. – С. 10.

27. **Фриндланд Ц.** Антисемитизм. – К., 1968.

28. **Клиер Дж. Д.** Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825. – М., 2000, Израиль, 5760. – С. 6 – 7.

Книжкова полиця

Алексеев Н. Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Под ред. В. А. Томсинова. - М.: „Зерцало”, 2008. - 216 с. - (Русское юридическое наследие).

Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. - М.: НОРМА, 2008. - 448 с.

Государственная служба: Энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. К. Егорова, И. Н. Барцица. - М.: РАГС, 2008. - 432 с. - (Государственное управление).

Декларация международной парламентской конференции „Глобализация миграционных процессов: проблемы законодательного регулирования” / МПА СНГ. - СПб., 2008.

Дмитриев Ю. А. Избирательное право: Учебник / Ю. А. Дмитриев, В. Б. Израелян. - М.: Юстицинформ, 2008. - 312 с.

Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 698 с.

Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / Загальна редакція – В. В. Москаленко. – Наук. видання. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – 336 с. – (Б-ка журн. „Соціальна психологія”).

Застосування конституційного правосуддя у захисті конституційних прав і свобод громадян у вирішенні спорів про компетенцію суб'єктів влади / ВР України; Постійний представник Верховної Ради України у Конституційному Суді України. - К.: Парламентське вид-во, 2008. - 96 с.

Інформація, аналіз, прогноз – стратегічні важелі ефективного державного управління: Тези доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 29 -30 травня 2008 р.: У 2-х ч. Ч. 2 / Відп. за вип. Т. К. Кваша, Г. П. Задорожня, Н. В. Березняк та ін. - К.: УкрІНТЕІ, 2008. - 212 с.

Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. - Х.: „Право”, 2008. - 288 с.

Кан Ден Сік. Об'єднання Кореї: теоретичні та практичні аспекти. Навчальний посібник. - К.: Ленвіт, 2008. - 146 с.

Консолидация демократии и осуществление демократических реформ: роль неправительственных организаций. Украина - Российская Федерация - Беларусь / Под ред. А. Н. Евгеньевой. - К.: Юстиниан, 2008. - 152 с.

Корогод Г. І. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність

в еміграції: Навчальний посібник. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2008. – 124 с.

Лазарович М. В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 683 с.

Лазор О. Публічна самоврядна влада в Республіці Італія та Україні: особливості організації та функціонування: Монографія / О. Лазор, І. Шелепницька. – К.: „Дакор”, 2008. – 172 с.

Ортинський В. Л. Управління в органах виконавчої влади України: Навчальний посібник / В. Л. Ортинський, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 296 с.

Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008. – 663 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій: Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина / Ред. кол. П. М. Рабінович, Ю. М. Грошевий, С. П. Добрянський та ін. – Л.: „Край”, 2008. – 70 с. – (Дослідження та реферати; Вип. 18).

Право на доступ до інформації: теорія та практика. – Х.: „Права людини”, 2008. – 348 с.

Прудников А. С. Местное самоуправление (управление) в зарубежных странах / А. С. Прудников, Л. А. Ларина, М. В. Максютин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. – 271 с. – (Высшее профессиональное образование. Юриспруденция).

Русская доктрина / Под ред. А. Б. Кобякова. – М.: „Яуза-пресс”, 2008. – 864 с. – (Проект „Россия”).

Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект: Монографія / За заг. ред. Ю. О. Куца, В. В. Мамонової. – Х.: ХарРІ НАДУ „Магістр”, 2008. – 236 с. – („Державне управління ХХІ століття”).

Суверенитет. Трансформація понять і практик: Монографія / Под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. – М.: Изд-во „МГИМО – Университет”, 2008. – 228 с.

Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: політичні технології. 152 с.

Україна - НАТО: проблеми та перспективи розвитку співробітництва: матеріали Регіональної студентської науково-теоретичної конференції (м. Луцьк, 9 квітня 2008 р.) / Ред. кол.: П. М. Бойчук, Т. Й. Жалко, О. А. Гузенко та ін. – Луцьк, 2008. – 208 с.

Челлен Р. Государство как форма жизни. – М.: „РОССПЭН”, 2008. – 319 с. – (История политической мысли).

Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К.: Видавництво імені Олега Теліги, 2008. – 128 с.

Вийшов у світ № 5 (31) журналу „Соціальна психологія”

У розділі „Теорія” журнал публікує статті доктора соціологічних наук О. Донченко „Феномен структурної незатребуваності в сучасному житті” і кандидата психологічних наук О. Ліщинської „Особистість та позаособистісні феномени психіки”.

Своїми думками з деяких актуальних питань методології діляться на сторінках часопису кандидат психологічних наук В. Медінцев (стаття „Категорія „культура” у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості”) і кандидат психологічних наук Л. Журавльова (стаття „Емпатійні ставлення та їх класифікація”).

В журналі, як завжди, міститься розділ „Психологія особистості”. Цього разу на суд читачів виносять свої розвідки кандидат педагогічних наук О. Ткаченко (стаття „Справожиттєва” особистість”) і кандидат психологічних наук Ю. Лановенко (стаття „Проблема екзистенціальної інтеграції: поведінковий аспект”).

Сучасний розвиток суспільства висуває низку проблем, які потребують невідкладного наукового аналізу. Одна з них досить детально розглядається в публікації доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик „Специфіка міжособистісної і міжгрупової взаємодії в умовах міграції”.

У розділі „Соціологія” друкуються статті доктора філологічних наук О. Горошко „Комунікативна віртуальна ідентичність: гендерний аналіз” і кандидата соціологічних наук М. Туленкова „Самоврядні основи організаційної впорядкованості громадянського суспільства”.

Окремі аспекти такої актуальної нині проблеми, як технології впливу на індивідуальну та колективну свідомість, аналізуються у статтях кандидата технічних наук М. Присяжнюка „Використання нейролінгвістичного програмування для маніпулювання свідомістю” і кандидата психологічних наук С. Іванченко „Соціально-психологічні технології у сфері громадського здоров’я”.

В цьому числі часопису представлено також рубрики „Економічна психологія”, „Етнопсихологія”, „Психологія пізнання”, „Вікова психологія”, „Юридична психологія”.

Наступний номер журналу вийде в листопаді 2008 року.